

R 566

ТАФАККУР

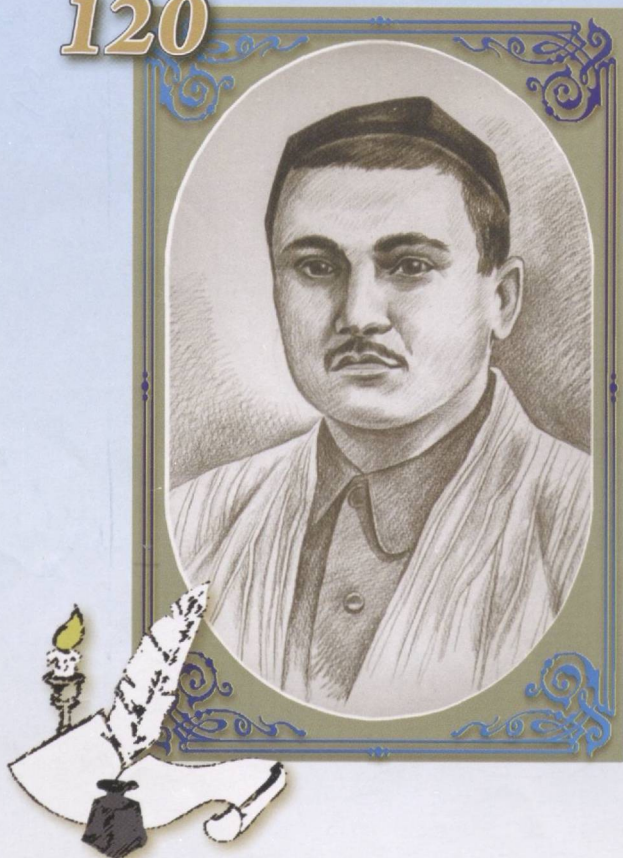
ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

843

ТАФАККУР 1/2014

Абдулла ҚОДИРИЙ

120

Маним мезоним виждоним бўлиб
келди, бундан сўнг ҳам жияовим
ўшанинг қўлида.

2014 - yil – SOG'LOM BOLA YILI

Биз оилани ҳаёт давомийлигини таъминлайдиган, келажак насллар тақдирига кучли таъсир кўрсатадиган тарбия маскани сифатида қабул қиламиз. Катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, одамийлик, меҳр-оқибат, ўз Ватанига, халқига садоқатли бўлиш каби олижаноб фазилатлар айнан оила муҳитида шаклланади.

Аёлни қадрлаш, оғир ишлардан халос этиш, турли касалликлардан ҳимоя қилиш – эр кишининг, бутун жамиятимизнинг бурчидир. Бу ҳақиқат қуруқ гапга айланиб қолмаслиги учун барчамиз жавобгарликни сезишимиз, уни амалий ишларимизда намоён қилишимиз даркор.

Азал-азалдан ҳар қайси ота-она ўз боласининг соғлом ва баркамол, ақл-заковатли, бахтли бўлишини истайди. Шундай фарзандни вояга етказиш, унинг ҳаётда муносиб ўрин эгаллашига эришиш – ота-онанинг энг улуг, энг муқаддас орзуси, десак, айти ҳақиқатни айтган бўламиз.

Биз соғлом деганда, нафақат жисмоний, балки маънавий жиҳатдан ҳам соғлом болани ўзимизга тасаввур этамиз.

Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасидан олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АБЗАМ

Таҳририят
Муҳиддин РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Собиржон ЁҚУБОВ
(масъул котиб)

ШОҲСАНАМ
(бўлим мудбири)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудбири)

Хуршид ЙУЛДОШЕВ
(бўлим мудбири)

Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)

Гулнора ҒАТТОҲОВА
(муассасх)

Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши
Ўрозбой АБДУРАХМОНОВ

Дилорам АЛИМОВА
Хуршид ДАВРОН

Шухрат РИЗО
Хайриддин СУЛТОН

Нурислом ТЎҲЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРИШБОВ
Қаҳрамон КУРОНБОЕВ

Фарход ХАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассасе – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларга фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилсимит: Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кўчаси, 36-бино

233-10-68

233-79-40

239-46-16

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланади.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2014 йил 4 февраль куни босмахонага топширилди. Қўғоғи бичими 70х100 1/4, 8 босма тобик, 3303-бўлғимта. Нашр алади 2940 нуска.

www.uztufakkur.uz
tufakkur@tufakkur.uz

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Олим адашса – олам адашар. Адабиётшунос олим
Умарали НОРМАТОВ билан суҳбат.....4

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Мансур БЕКМУРОДОВ. Шаҳарлашув: жараён ва таҳлил.....16

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Муҳиддин РАҲИМ. Пойимизда муз чатнаганда... ..24

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Эркин ВОҲИДОВ. Сўз латофати.....36

ИБРАТНОМА

Ёқубжон АҲМАДЖОНОВ. Одамга эврилган қуш.....45

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Константин ПАУСТОВСКИЙ. Қор қоплаган қирғоқ. Ҳикоя.....48

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Иқболлой АДIZОВА. Мужгонлар баҳси.....60

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД. Алишер
Мирзониног уч ақидаси.....64

ХАЗИНА

Зигмунд ФРЕЙД. Санъаткор ва
хаёлпарастлик.....68

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Муҳаммад АЗИМОВ, Моҳигул АЗИМОВА.
Тоҳаристонлик будда авлиёлари.....74

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ. Галилей ва
инквизиция.....78

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ. Жанубий
ва Шарқий Осиё: динлар ва таълимотлар.
Бешинчи мақола.....88

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Ҳерман ҲЕССЕ. Ёлғизлик — ҳурликдир.....98

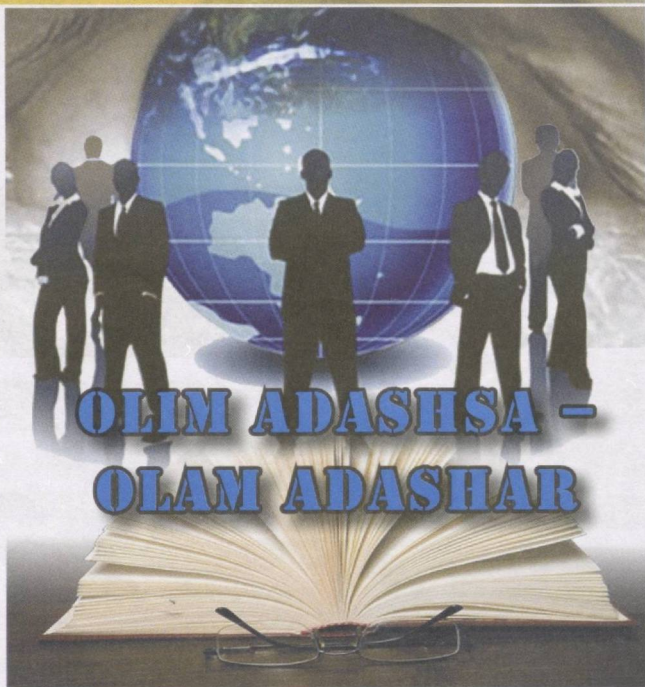
"Қўш доира"

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Шодмонкул САЛОМ. Мижмардаги чўғ.....101

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Зоҳиджон ХУШВАҚТОВ. Сиёсий мада-
ният мезони.....108
Римма ЗАМИЛОВА. Қаҳрамонлик
тасодифий ҳодисами?.....109
Шухрат ОРИПОВ. Германияда ёшлар
сиёсати.....111
Гулноза СУЛТОНОВА. Постноклассик
тафаккур тарзи.....112
Нилуфар НИЁЗОВА. "Туртинчи ҳокимият"
масъулияти.....114
Нафиса АҲМЕДОВА. Бирлашган ўзадими,
тўзоди?.....115
Нигора РАҲИМЖОНОВА. Туркистон
матбуоти ва диний ҳаёт.....118
Нодира ЭГАМҚУЛОВА. "Беҳбудия
кутубхонаси".....120
Мўмин ҲОШИМХОНОВ. "Бўйи раҳмат
анга етмас...".....121
Зиёдулла ЗИНАТУЛЛАЕВ. Кошғарийнинг
дунё харитаси.....123
Ойбарчин АБДУЛҲАКИМОВА. "Зулқарнайн"-
нинг маъноси.....125
Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни.....127

**Адабиётишунос олим Умарали НОРМАТОВ
билан суҳбат**

– Умарали ака, ижозатингиз билан суҳбатимизни бугунги ўзбек фани ҳақидаги мулоҳазалардан бошласак. Юртимиз фани янгилашни, ўзгариш даврини бошдан кечиряпти. Кўз тегмасин, табиий ва гуманитар фанлар бўйича жаҳонга бўйлашиб, оламушул янгиликларга дадил қўл ураётган олимларимиз талайгина. Ютуқлардан хурсанд бўламиз-у, аммо айрим ютқизиқлардан ҳам кўз юмолмаймиз-да. Йигирма-ўттиз йил аввал фаннинг ҳар бир йўналишида доврқли илмий мактаблар бўларди. “Чаламулла”лар мактаб кўрган олимларнинг ёнида ҳар мақомга йўргалашига журъат этолмасди. Давр суръати шитоброқ тус олдим, ё олимларимиз турмуш таъвишлари билан андармон бўлиб қолдим, бугун илмий мактаблар сусайиб, айрим соҳаларда ҳатто йўқолиб бормоқда. Илм заҳматкашлари билан гаплашсангиз, ёш кадрларнинг уқувсизлигидан, сифат эмас, сон кетидан

қувишга берилганидан, оғирнинг остидан – енгилнинг устидан юришга одатланганидан арзи дод қилади. Фаннинг залворли юқини елкасида тутган фидойи олимлар қўнғлига олмасин-у, илми “воситаи жоҳ”га айлантирганлар сафи-да кенгаймоқда. Фанимизнинг бугуни ва эртаси ҳақидаги хавотирли ўйлар Сизнинг ҳам ҳаёлингиздан ўтаётгандир?

– Куйинчаклик билан айтаётган гапларингизда жон бор. Мен бу борада ўзимга яқин, умримнинг олтмиш йили ўтган кадрдон таълим даргоҳидаги ҳолат ҳақида икки оғиз сўзлаб ўтсам. 2008 йили Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг 90 йиллиги муносабати билан шу кутлуг даргоҳда йиллар давомида таркиб топган, мамлакатимиз фани равнақида бекиёс ўрин тутган илмий мактаблар ҳақида салмоқдор китоб чоп этилди. Унда қирқдан ортиқ илмий мактабнинг фанимиз тараққиётидаги хизмати атрофлича ёритилган. Биргина ўзбек филологиясига оид бешта – Озод Шарафиддинов номи билан боғлиқ ўзбек адабий танқидчилиги мактаби, Аюб Ғуломовнинг ўзбек тилшунослиги мактаби, Ғулом Каримовнинг ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш мактаби, Бегали Қосимовнинг жадидчилик ва жадид адабиёти илмий мактаби, ниҳоят, Ғайбулла Саломовнинг ўзбек таржимашунослиги мактаби хусусида сўз юритилган. Бу мактаблар шухрати аллақачон мамлакатимиз сарҳади оша жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари илм даргоҳларига етиб борган.

Илмий мактаб дегани етук олимлар жамоасидан иборат илмий муассасаларда – махсус бўлим, олий ўқув юртларида эса кафедралар бағрида камол топади. Минг афсус, не-не машаққатлар билан шаклланган шундай табаррук масканлар штат қисқариши, нафақа ёшидаги мутахассисларнинг ишдан четлатилиши, кафедралар кўшиб юборилиши жараёнида бирин-кетин йўққа чиқаётир. Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов номи билан боғлиқ, мамлакатда ягона ўзбек адабий танқидчилиги мактаби учун махсус кафедра очиш орзулигича қолаётир.

Майли, ўқув соати миқдорига кўра кафедраларни бирлаштиришга тўғри келар, аммо нахотки ўша илмий мактабларни саклаб қолиш, бошлаб қўйилган фундаментал тадқиқотларни давом эттириш учун махсус илмий гуруҳлар тузиш, уларни маблағ билан таъминловчи ҳомийлар топиш мумкин бўлмаса?! Бундан ҳам муҳими, кафедра ёки илмий мактаб жамоасини бошқара оладиган соҳанинг етук, фидойи лидерларини ёшидан қатъи назар (ишлаш, ижод қилиш қобилияти, хоҳиши сўнмаган бўлса, албатта!), штатда қолдириш имкони топилмаса?! Университетдаги бошқа фанларга оид илмий мактабларнинг бугунги ҳолатидан яхши хабардор эмасман, аммо мен билган, менга яқин мактаблар тақдири ташвишли. Бунинг олди олинмаса, қатта йўқотиш бўлиши тайин.

Ўрни келиб қолди, мени ўйлантираётган яна бир ҳолатга тўхталиб ўтсам. Кейинги йилларда барча жабҳада бўлгани каби фан, таълим, маъна-

вият даргоҳларида ходимлар таркибини яшартириш, истеъдодли ёшларни турли мартаба, раҳбарлик лавозимларига тайинлаш ҳаракати кетаяпти. Бу – ҳар жихатдан қўлаб-қувватлашга лойиқ ташаббус. Яшириб нима қиламиз, мункиллаган, оғзидан гапи тушиб кетадиган, тараққиётдан аллақачон орқада қолган, йиллар давомида арзирли илмий, ижодий маҳсули билан на илмий минбарда, на матбуотда қўринмаган нафақахўр биродарларимиз ёш истеъдодларга ўрин бўшатиб, кексалик гаштини сургани маъқулда. Бирок... аталадан суяк чикқанидек ана шу “бирок”нинг пайдо бўлгани чаток. Бу борада ҳам “салласини ол” деса, “қалласини оладиган”лар майдонга чиқаётир. Пенсия ёшида бўлса-да, ҳали қўлига ҳасса ушламаган, қайноқ илмий-ижодий жараён ичида юрадиган, ғайрат-шижоатда, сермахсуллик бобида манаман деганни ортда қолдирадиган пешқадам кишиларни четга суриб қўйиш инсофданмикан?!

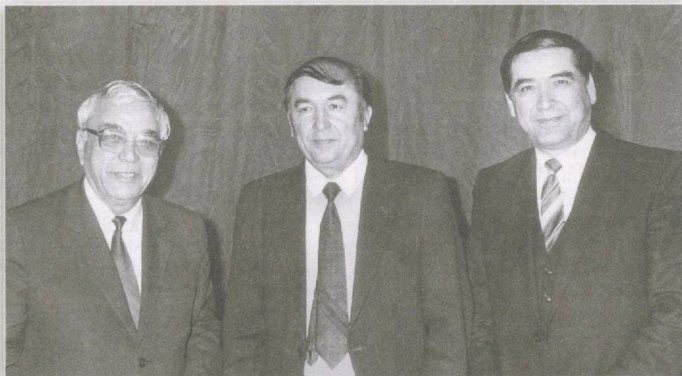
Тенгдош адабиётшунос дўстим Наим Каримов 80 ёшни ортда қолдириб бир эмас, икки лавозим мажбуриятларини адо этипти, яна денг, ёлғиз ўзи унча-мунча одам уддалаёлмайдиган ишларни қойилмақом бажаряпти. Фарғона давлат университети профессор, саксонни қоралаб бораётган адабиётшунос дўстим Йўлдош Солижонов ҳам мураббийлик, ҳам ижтимоий-маърифий, ҳам илмий-тадқиқот жабҳаларидаги ғайрат-шижоати билан ҳаммани лол қолдирыпти, йилига икки-учтадан китоби чиқиб турибди. Матбуотда кетма-кет чоп этилаётган мақолаларини ўқиб улгурмайсиз... Бўлар экан-ку! Нега бундай табаррук зотлар имкониятларидан фойдаланмаслигини эс қиради? Улуғ ёшида бўлса-да, Ғайбулла Саломов илмий мактаби аъёналарини ғайрат-шижоат билан давом эттираётган, таржима назарияси ва амалиётини янги босқичга қўтарган, Достоевский, Ницше, Жойс, Маркес сингари даҳоларнинг шоҳ асарлари таржимони Иброҳим Ғафуровнинг ўқув даргоҳини тарқ этишидан ким ютади дейсиз?!

– Биз қураётган фуқаролик жамиятига муте табиатли, лаббайғўй кишилар эмас, эркин ва мустақил фикрли Шахслар керак. Шундай эмасми, домла? Ўсиб келаётган авлодда мустақил фикрлаш қўникмаси ҳамда адабий дидни шакллантириш эса, аввало, мактабдан бошланади. Бошқа фанларни зинҳор камситмоқчи эмасмиз, аммо, бизнингча, бу борада она тили ва ада-

биёти бирламчи ўрин тутади. Мактабларимизда ушбу фаннинг ўқитилиши кўнгилдагидек эмаслиги каттаю кичик давраларда бот-бот айтимқода. Абдулла Қаҳҳор бошлаб нўстагини қоққан Боқижон Бақоев каби “нафис адабиёт муаллимлари” ҳозир йўқ дейсизми?! Билим даргоҳларида тил-адабиёт муаллимларининг ақсари аёллар бўлиб қолаётгани ҳам қувонарли ҳолат эмасдир. Мактаблар учун янги дастур ва

Адабиёт ва санъат “тош юраклар”ни юмшатиш, эгрини тўғри йўлга бошлаш, азиз ва мукаррам Одам зурриёди ичига жойлашиб олган “хоинни ўлдириш”, маънавий жароҳатларни даволаш бобида беназир курул ҳамда малҳамдир! Афсуски, бу борада “адабиётнинг атомдан кучли” қудратини тўлалигича ишга соловганимиз йўқ.

Миллат фозиллари: академик Саъди Сирожиддинов, шоир Эркин Воҳидов, олим Умарали Норматов

дарсликлар яратишида жонбозлик кўрсатган, жасарённи яқиндан қўзатиб келадиган тажрибали мутахассис сифатида айтинг, мактабларимизда она тили ва адабиёти ўқитилишидан кўнглингиз тўладими?

– 1991 йилнинг баҳорида, истиклол арафасида адабий таълимни тубдан янгилаш бўйича тузилган ишчи гуруҳга раҳбар этиб тайинландим. Ўшанда мамлакатимизнинг таниқли адабиётшунослари, услубчиларидан иборат хайъат аъзолари билан бирга улкан мақсадларни олдимизга қўйиб, фарзандларимизни эркин, мустақил фикрлайдиган, бир умрга китоб шайдоси бўлиб етишувига замин ҳозирлайдиган адабий таълим тизимини яратиш йўлидан борган эдик. Умумий ўрта таълим даргоҳларида адабиёт ўқитишдан мақсад фақат филолог кадрлар, ёзувчи-шоирлар етиштириш эмас, ёш авлодда сўз санъатига, китобга меҳр-муҳаббат уйғотиш, бадийят мўъжизаларини уқиш туйғусини тарбиялашдан иборат. Шу мақсадга мувофиқ дастур тузилди, сўнг дарсликлар яратилди; улар учун ўқувчилар ёшига мос, шавк билан ўқиладиган, ўйлашга, мустақил фикрлашга ундайдиган энг сара асарлар танлаб олинди. Ўтган йиллар мобайнида дастур ва дарсликлар такомиллаштириб борилди.

Очиғи, аввалбошда бу ишлардан умидимиз катта эди. Афсус, биз кутган натижа чикмади. Янги авлоднинг китобхонлик даражаси ўсиш ўрнига акс ҳол юз берди. Чунончи, ёшларнинг бир вақтлар юз минглаб нусхада чиққан адабий-ижтимоий журнали – “Ёшлик”нинг, қолаверса, уларга атаб чоп этилган китобларнинг адади муттасил камайиб бораверди. Аслида, мамлакатимизда ёш китобхонларнинг сони 4-5 миллиондан кам бўлмаса керак, аммо бугун “Ёшлик” 3-5 минг нусхада чиқяпти, холос. Севимли шоир ва носирларимизнинг айни шу ёшдаги ўқувчига аталган китоблари адади ҳам бундан ошмайди. Демак, ёшларнинг мингтадан биттаси китобхон, журналхон экан-да...

Хўш, мактаблардаги адабиёт ўқитувчиларининг китобхонлик, журнал-хонлик даражаси қай аҳволда – бир хомчўт килиб кўрайлик-чи. Мамлакатимизда 10 мингга яқин умумий ўрта таълим мактаби бор. Ҳар бир мактабда ўртача беш нафардан она тили ва адабиёти ўқитувчиси ишлайди. Буларнинг ёнига академик лицей, касб-хунар коллежларидаги муаллимларни, бўлғуси мутахассис – олий ўқув юртилари филолог-талабаларини ҳам қўшсангиз, филологияга дахлдор камида 40-45 минг атрофидаги мутахассислар “армия”си пайдо бўлади. Адабиётнинг нонини ейдиган зиёли учун “Шарқ юлдузи”, “Жаҳон адабиёти”, “Ёшлик”, “Тафаккур” журналларини, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасини мунтазам ўқиб-кузатиб бориш ҳам қарз, ҳам фарз-ку! Факат олий ўқув юртида олинган билим ва дарсликка суяниб қолган, жорий адабий жараёндан, соҳа янгиликларидан беҳабар муаллимни чин мутахассис – филолог деб бўладими?!

Майли, эҳтимол, барча адабий нашрларга обуна бўлишни филолог-талаба, боринги, ўқитувчининг кармони кўтармас; лоақал ҳар бир мактаб, олий ўқув даргоҳига биз тилга олган нашрлар, машҳур адибларимизнинг янги китоблари бир донадан етиб борса ҳам уларнинг адади ўн беш мингдан кам бўлмас эди! Бу хусусда мутасадди ходимларимиз ўйлаб кўрсалар, амалий чора топсалар, вазият туддан ўзгариб кетиши тайин. Биз азалдан китобсевар халқмиз. Аини шу ноёб хислатимизга муносиб бўлайлик!

Таълим даргоҳларида адабиёт муаллимларининг аксарияти аёллар бўлиб қолаётгани хусусидаги мулоҳазангиз ҳам ўринли. Бу ҳол, айниқса, шаҳарларда, пойтахти азимда юқори даражада. Шахсан менинг аёл зоти-га, муаллималарга эҳтиромим чексиз. Келинойингиз мактабда йигирма беш йил тил ва адабиётдан дарс берган. Ҳарҳолда, яхши ишлагандирки, нафақага чикканига ўн йилдан ошган бўлса-да, бир вақтлар ундан таълим олган шо-гирдлари ҳар байрам кунлари гулдаста кўтариб келиб, йўқлаб туришади. Бирок фикрингизга қўшиламан, адабиёт ўқитишни нуқул аёлларимиз зиммасига ташлаб қўйиш инсофдан эмас. Ўзингиз ўйлаб кўринг, оилада қаттиққўл эркак бўлмаса, фарзандлар тарбиясига путур етади. Биз баҳслашаётган мавзу – китобхонликнинг сусайиб кетишида ўша оқил, қаттиққўл, талабчан эр-как муаллимларнинг камлиги, ҳатто йўқлиги ҳам сабаблардан бири экани рост. Аёл зотининг рўзғор юмушларидан, бола-чака ташвишларидан ортиб адабиёт оламидаги янгиликлардан воқиф бўлиб бориши... Рости, бу камдан-кам фидойи аёлга насиб этадиган хислат!

– Бугун жамият китобсеварлар ва китобдан юз тош наридаги пулто-парлар тоифасига бўлиниб қолди. “Эълон қилинмаган уруш”да эса пулто-парларнинг қўли баланд келаётир. Таассуфки, қўп жабҳада тарази шайини “чорбозорчилар” томонга оғиб кетмоқда. Шунданми, замондошларимизда китоб ўқимасдан ҳам бахтиёр яшаи мумкин деган кайфият пайдо бўлаётир. Бошини “зўр иш”га берган зиёли замон шиддатидан довдираб қолгандек... “Паспортини ҳам охиригача ўқимаган” (Баҳодир Йўлдошев таъбири) ано-ви учарларнинг эса пичоги мой устида. “Паганиними, Страдиварими, арра-кашими – сенларга барибир” дейди Нодар Думбадзе қахрамонларидан бири ҳасратидан тутун чиқиб. Сирасини айтганда, ана шу – Паганини билан

аррақашини фарқламайдиган айрим замондошларимиз илму маърифат бовидаги ёруғ тасаввурларимизни чок-чокидан сўкиб юбормоқда. Домла, саволим кескинроқ чиқса, узр, шундай вазиятда ҳам адабиётнинг нажоткорлик кучига ишонасизми? Дарвоқе, йиллар давомида тарғиб этиб келган идеалларингиз нима бўлади энди?

– Укажон, мени қийнаманг, булар ҳақида ўйлайвериб орттирган калб жароҳатларимни янгиламанг. Шунга карамай, мен барибир некбин одамман. Сўз санъатининг нажоткорлик кучига, кудратига ишонаман. Чинакам санъат асарларини ўқиганда, томоша қилганда тош юракларнинг ҳам эриганини, сўқир кўзларда ёп калкиганини кўп кўрганман, кузатганман. Бозор иктисодиётига ўтиш силсиласи, нафс васвасаси – ўткинчи. Бориб-бориб инсон барибир ўзлигига қайтади. Бу жараёнда чеккада туриб томошабин бўлиш, нуқул шикоят қилиб ох-воҳ чекиш билан ҳеч нарсага эришолмаймиз. Модомики маърифат, юксак маънавият енгилмас куч экан, буни нафс бандаларига кўрсатиб кўяйлик! Улар қаршисида таслим бўлишга ҳаққимиз йўқ. Уларнинг отдан тушиб маърифат, маънавият дарғаларига таъзим этадиган кунлар келишига ишончим комил. Илоё, ўша кунларни кўриш Сизу бизга насиб этсин.

– *Айтганингиз келсин, домла! Ўзбекнинг толеи кулгани ростдирки, Абдулла Қодирийдек қилқалам адиби бор. Қизил империя замонида жувонмарг қилинган улуғ ёзувчининг номи кеч бўлса-да оқланди. Китоблари дунё юзини кўрди. Асарлари асосида бадиий фильмлар ишланди, спектакллар саҳналаштирилди. Юбилеи ўтказилди. Бу йил ҳам адиб таваллудининг 120 йиллиги муносабати билан анча-мунча хайрли ишлар қилинса ажаб эмас. Лекин миллат учун эконини фидо қилган адиб бундан-да юксакроқ эътиборга лойиқ эмасми, деган ўй кўнгилга тинчлик бермайди. Беш-ўн йил аввал пойтахтимиз марказида Абдулла Қодирий номида хиёбон барпо этилди-ю, негадир гавжумлашиб, обод бўлиб кетмади. Адибнинг чоп этила бошлаган “Тўла асарлар тўплами” ҳам ўлда-жўлда қолиб кетди. Ўсиб келаётган ҳозирги авлод Қодирий ижодидан, умуман, адабиётдан йироқлашиб бораётгани ҳам аччиқ ҳақиқат. Ёш-ялангдан “Ўткан кунлар”ни сўрасангиз, фақат фильми ё спектаклини томоша қилган-да, “Отабек Қумушни яхши кўрган; Зайнаб кундошини заҳарлаган” деган умумий гапдан нарига ўтмайди. Умарали ака, Сиз нима дейсиз, Абдулла Қодирийнинг иззатини жойига қўя олягизми? Адиб шахси ва ижодини ўрганиш ҳамда танитишда яна нималарга эътибор қаратишимиз керак?*

– “...Ўзбек халқининг маънавият ва маърифатини, миллий кадриятлари ва онгини юксалтириш йўлида у зотнинг қилган хизмати бекиёсдир”. Қодирийнинг

Улкан сўз санъаткорининг ижодий мероси тадқиқи учун, аввало, ишончли матн керак, ишончли матн эса асарларнинг мукамал илмий-академик нашри орқали дунёга келади. Таассуфки, Абдулла Қодирий асарларининг, ҳатто миллий адабиётимизда янги даврни бошлаб берган “Ўткан кунлар”нинг ҳам илмий-академик нашри ҳамон яратилмаган.

миллий адабиётимиз, маънавиятимиз ривожига борасидаги хизматлари ҳақида Президентимизнинг ана шу баҳосидан ошириб бирор гап айтиш мушкул. Отаси Қодир бобонинг ярим ёшани ҳам яшашга улгурмаган, 44 йиллик умрининг ярминигина ижтимоий-адабий фаолиятга бағишлаган адиб... Асабни муттасил эгавлаган тортишувлар, таъкиблар, бўҳтонлар, бетиним фитна, жохиллона тазйиқлар гирдобиди кечган, икки бор ҳибс, терговлар ва... қатл билан интиҳосига етган УМР! Қарангки, ана шундай мудҳиш вазиятлар асносида олти салобатли жилдга жо бўладиган асарлар – драма, кисса, ҳикоя, ҳажвиялар, неча юзлаб публицистик, адабий-танқидий мақолалар, таржималар, ниҳоят, жаҳон адабиёти дурдоналари билан бўйлаша оладиган “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Обид кетмон”дек эпик полотнолар яратилди. Ҳақиқатан, мўъжиза дейишга арзигулик мислсиз ижодий жасорат самараси бу!

Шу ўринда “Ўткан кунлар”нинг ўз даври учун ҳам, бугунги кун учун ҳам ғоят қимматли биргина жиҳати – ижтимоий пафоси устида озрок тўхталмоқчиман. 2000 йили чоп этилган “Ўзбекистоннинг янги тарихи” биринчи китобида ягона иқтисодий-маданий маконда яшаб келган халқнинг уч ҳонликка бўлиниб кетиши, улар ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, бошбошдоқлик, ҳокимият учун тинимсиз давом этган ички низолар; турли лавозимдаги мансабпарастларнинг зўравонлиги, ўзбошимчилиги, раъиятга ғайриқонуний солиқлар солиши; ўз миллати ва юрти истикболи учун қайғурган ватанпарварларни яқдил ғоя, эзгу мақсад йўлида бирлаштира оладиган, халқни ўз ортидан эргаштира биладиган йўлбошчиларнинг йўқлиги; давлат бошқарув тизимининг қолоқ-ночорлиги каби омиллар шавкатли Туркистон ўлкасини чоризм истилосига олиб келгани сабаб қилиб кўрсатилади.

Хайрон қолсаң киши: шу омилларнинг барчаси тарих китоби чиқишидан 80 йил муқаддам “Ўткан кунлар”да ўқувчини ларзага соладиган, ўйга толдирадиган юксак бадиий йўсинда қаламга олинган эди-ку! Кўкон хонлиги билан Тошкент беклиги орасида кечган қонли урушлар, бир элнинг икки уруғи – қишчоғу қорачопон низоси, қирғинлар, қесилган бошлардан тикланган тепа – гумбазлар... Мудҳиш манзаралардан ўзингизни қўярга жой топполмайсиз. Ички низолар оқибатида келиб чиққан бундай даҳшатли қирғинлар фақат ўтмишда эмас, яқин кечмишда, ҳатто бугун қўшни республикаларда, қолаверса, афғон заминида, бир қатор араб мамлакатларида юз берди, ҳамон давом этаётир...

Ана сизга “Ўткан кунлар”нинг умумбашарий, барча даврлар учун сабоқ бўларли ижтимоий-бадиий пафоси! Назаримда, биз хануз романнинг жожибадор оилавий-ишқий йўналишига маҳлиё бўлиб, умуминсоний, ижтимоий жиҳатларида етарли эътибор бермаямиз. Роман асосида яратилган кино ва сахна асарларида ҳам ана шу муҳим жиҳат томошабинни китобдагидек ларзага соладиган даражада кўрсатилмаган. Шу қисқа шарҳ, талқиндан ҳам маълум бўляптики, беназир роман муаллифи – бу улуг зот руҳи олдидаги қарзимишни узолганимиз йўқ.

Қодирий таваллудининг юз йиллиги арафасида бошланган хайрли ташаббус – адабнинг олти жилдлик “Тўла асарлар тўплами”ни тайёрлашга киришилиб, ноҳоргина биринчи жилд чиқди-ю, айтганингиздек, бу иш тўхтаб қолди. Биласиз, улкан сўз санъаткорининг ижодий мероси тадқиқи учун, ав-

вало, **ишончли матн** керак, ишончли матн эса асарларнинг **мукаммал илмий-академик наشري** оркали дунёга келади. Таассуфки, Абдулла Қодирий асарларининг, ҳатто миллий адабиётимизда янги даврни бошлаб берган “Ўткан кунлар”нинг ҳам илмий-академик наشري ҳамон яратилмаган. Шу йиллар давомида қайта-қайта чоп этилган асарлари, жумладан, “Ўткан кунлар” романи матнидаги сакталикларни санаб тугатолмайсиз. 1992 йили “Ўткан кунлар” 1926 йилги араб алифбосидаги асл наشري асосида чоп этилди. Ҳолбуки, адибнинг бу нашрдан кўнгли тўлмаган. 1933 йили эса роман янги латин алиф-

“Мен ҳавас қилган адиблар орасида Абдулла Қаҳҳор битта; адабиётшунос-мунаққидлар ичида Ҳозод Шарифиддинов ҳам ягона!”

босида босилган. Бу нашрни 1926 йилги нусхаси билан солиштирганда, ҳар саҳифада ўнлаб таҳрир ва тузатишлар кўрасиз. Бир шогирдимиз билан шу ишга қўл урганимизда, дастлабки икки саҳифада элликка яқин таҳрир-тузатишга дуч келган эдик. Бугина эмас, ҳатто асар структураси ҳам жиддий ўзгартирилган-да. Одатда, улкан адиблар асарининг кейинги нашрлари учун муаллиф-ҳаётлигида унинг нигоҳидан ўтган энг охириги вариант асос қилиб олинади. “Ўткан кунлар” нашрида нега бу қондага амал қилинмади?! Бошқа асарлар, чунончи, “Меҳробдан чаён” наشري билан ҳам мактаниб бўлмайди. Бинобарин, адиб асарларининг **илмий-академик наشريни тайёрлаш** қодирийшуносликдаги кечиктириб бўлмайдиган бош вазифадир. Айни шу масъулиятли юмушни кўнгилдагидек адо этишга қодир Баҳодир Каримов, Отабек Жўрабоев сингари синчков, тажрибали, навқирон матн-шуносларимиз бор.

Қодирий асарлари, жумладан, “Ўткан кунлар” кириб бормаган хонадонни мен ўзбек хонадони, “Ўткан кунлар”ни ўқимаган ўбекни чин ўзбек деб айта олмаيمان. Озгина миллий ғурури бор замондошимиз буюк яратқдан бебаҳра қолган бўлса, бунини ўзига ор деб билиши лозим. Тўғри, оилавий муҳит ҳар хил бўлади. Аммо ўзбекнинг ҳар бир фарзанди ягона стандартдаги мактабга қатнайди-ку! Дастур бўйича, ўқувчига ҳазрат Навоийдан тортиб бошқа сара сўз санъаткорлари ижодидан сабоқ берилади. Пировардида ўқувчи бошқа фанлар қатори адабиёт дастурида белгиланган мавзуларни ўзлаштиргани учун ҳам шаҳодатнома олади. Тагини суриштирсангиз эса,

аксар ҳолларда у дастурни тўла ўзлаштирмаган бўлиб чиқади. Бунга ким айбдор? Мактабни қўйиб туриш, олий ўқув юртлирини битираётган, илмий даража олаётган “шоғирд”ларимизга ҳам, талабга тўла жавоб бермаса-да, саҳийлик қилган ҳолларимиз кўп бўлган. Кўра-била туриб индамаймиз, аммо ўзаро гурунгларда бу хусусда ох-воҳ чекамиз.

Аслида, биз баҳслашаётган муаммоларнинг ечим йўли – формуласи осон ва соддагина: устоз-мураббий бўладими, шоғирд-ўқувчи ё етакчи-раҳбар бўладими, фуқаро сифатида зиммасидаги вазифаси, бурчини виждонан ва қонунан адо этса, ҳаммаси изига тушиб кетади. Қарантки, шўро замонидан мерос иллатлар эркин фуқаролик жамияти қуришда, таълим, фан, маърифат жаҳасида ҳамон бизга панд бераётир. Таскин шуки, биз аллақачон тўғри йўлга тушиб олганмиз, эртадир-кечдир, Сизу биз орзу қилган кунлар албатта келади. Бу йўлда шайтони лаин панд бермаса бўлгани...

Яна бир ортга суриб бўлмайдиган хайрли юмуш – Абдулла Қодирий шаънига муносиб уй-музейини барпо этиш. Бахтимизга, буюк адиб туғилиб ўсган, шох асарлари қозғога тушган боғ ҳовлидаги уй ҳамда шийпон сақланиб қолган. Аммо, таассуфки, улар Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор уй-музейлари каби адиб ҳаёти, ижодига оид ноёб ҳужжатлар, осори атикалар билан таъминланмаган, бой, кўркам қошона ҳолига келтирилмаган. Қодирийнинг хориждан қора тортиб келадиган муҳлисари адиб яшаган уйни кўриш истагини билдириб қолганида, меҳмонларни у ерга олиб боришга истиҳола қиласан киши. Бу масканни тилга олинган адибларимизнинг уй-музейлари даражасига етказиш имкони бор-ку, ахир! Уй-музей шунчаки кўрмана учун барпо этилган маскан бўлиб қолмай, ёзувчи ҳаёти, ижодий мероси бўйича тадқиқот, тарғибот марказига ҳам айланмоғи даркор. Назаримда, бу ҳал этиб бўлмайдиган мушкул муаммо эмас. Тошкенти азимда шундай улкан, кенг микёсли бунёдкорлик ишлари кетаётган паллада улуғ адибга муносиб бир уй-музей барпо этиш нима деган гап! Фақат бу борада ташаббускор, ғайрат-шижоатли, тадбиркор мутасадди бўлса бас...

– Дунё цивилизациясига улкан ҳисса қўшган, керак бўлса, тамаддун яратган халқмиз. Бу билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Миллатнинг шеримард

Ҳамма замонларда бўлгани каби бугун ҳам фавқуллоҳда шахс-қаҳрамонларга эҳтиёж бор. Муросаю мадора замонида бизга бироз “эскирган”дек кўринадиган катъият, тўғрисўзлик, журъат, шижоат эса қаҳрамонликнинг ибтидоси. Бу ҳислатлар ҳар кимга ҳам насиб этавермайди, қолаверса, шундай фазилат эгаларини ҳамма ҳам хушлайвермайди.

ўғлонлари, илвасин йиғитлари бор экан, жаҳонда у ҳеч кимдан кам бўлмайди, албатта! Аммо ҳозир гап бу ҳақда эмас. Ушбу суҳбат баҳонасида миллатимизнинг оғриқли нуқталари тўғрисидаги хулосаларингизни ҳам билгимиз келди. Лоқайдлик, муросасозлик, журъатсизлик каби иллатлар қон-қонимизга сингиб кетгандек. Бу ҳақда жўмард жадидлардан тортиб замонамиз зиёлиларигача ўртаниб ётган. Сиз қуйиб-тишиб ҳикоя қилганингиз – Абдулла

Қодирийни жаллод кундасига етаклаб борган дастёрлар ҳам ўзимиздан чиққан! Мурсою мадорага меҳримиз шу қадар баландки, баъзида адолат-сизликка ҳам кўниб кетаверамиз, ҳақсизликни-да кўриб кўрмасликка оламиз. Бу ёқда эса оташқалб шоир “Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!” дея тош юракларни уйғотолмай ўтиб кетди. Миллатимизнинг бу эски маънавий яраларини даволаш учун қандай малҳам тавсия қиласиз?

– Бир карашда осон, барчага бирдек равшан, туб-тубига назар ташлан-са эса ўта мураккаб, одамни довдиратиб қўядиган саволлар! Гап шундаки, Сиз айтатган лоқайдлик, мурасасозлик, журъатсизлик, мурсою мадора, шунингдек, уларнинг акси – принципиаллик, қатъият, журъат каби тушунчаларнинг маъно-моҳияти, кадр-қиммати вақт ўтиши билан замонга зайлига, вазиятга қараб ўзгариб, товланиб бораверар экан. Ақлимни танибманки, ҳар қадамда – оила, қўни-қўшни, маҳалла доирасида, қолаверса, мамлакат, мамлакатлараро муносабатларда икки хил принцип, ақидага дуч келаман. Менинг болалигим, ўсмир-ёшлигим синфий айирмачиликлар, мафкуравий-сиёсий жанрлар авжига минган кезларга тўғри келган, мактабдаги тарих, адабиёт дарсларида нукул аини шу рух, ғоя билан йўғрилган мавзулар ўтиларди. “Ҳой-хой, отамиз, тошни кесар болтамиз, кимки бизга қарши турса, шартта-шартта отамиз” сатрларини ёд олиб катта бўлганмиз-да. Ақида, принцип деб, тухумдан тук кидирганлар топганларини тегишли идораларга етказиб, қанчадан-қанча бегуноҳ зотларнинг увологи қолганини ҳам кўрганмиз. Бир асрда икки бор жаҳон урушини бошдан кечирган, қўш кутбга бўлиниб по-сангисини йўқотиб қўйган бу қўхна дунё аср поёнида асл ўзанига қайтди, давлатлар, шахслараро мурсою мадора йўли эса башариатнинг устувор яшаш тарзи, эътиқодида айланмоқда. Аини шу босқичда аини шу эътиқод, принцип ва ҳаёт тарзига мос **мурсоа фалсафаси, синергетика таълимоти** кашф этилди. Адабиёт, санъат ғоят сезгир, ҳозиржавоб соҳа-да, жаҳонни қўйиб турунг, ўзимизда ҳам “Ступка” хилидаги синергетик ҳикоя, кисса, романлар пайдо бўла бошлади...

Укажон, одамзод гаройиб яратик экан, у бир вақтлар ғулувга кетиб “принципиаллик” балоси жабрини чеккан бўлса, мана энди гоҳо, Сиз айтгандай, ҳаддидан ошган андиша, мурсою мадора келтирган, келтираётган хилма-хил нағмалар қаршисида нима қиларини билмай бошини чангаллаб турибди. “Ступка”даги каби “уступка”, яъни мурсоа йўлини тутмасангиз, ён бермасангиз янчилиб кетасиз... Таассуфлар бўлсинки, ўша курғур “уступка” гоҳо бизга қимматга тушяпти. Бизни-ку қўйиб турунг, шох романимиз қаҳрамони Юсуфбек ҳожидек донишманд сиймо ҳам оилавий муносабатларда “шу муҳит”нинг асири бўлиб, мурсоа йўлини тутган ва бу ён бериш охир-оқибат фожияларга доялик қилган эди! (Қаранг, шу мушкул ҳаётини муаммо, қалтис жумбоқ устида гап кетганда ҳам “Ўткан кунлар” мададга келади-я!)

Менга қолса, қодирийларнинг бошига етган офат, бош омил одамлардаги лоқайдлик, мурсою мадора эмас, қолаверса, “донос” – чакув ҳам эмас. Ўз вақтида Қодирий, Чўлпондек қатъиятли сиймолар ҳам гоҳо ўзи, яқинлари ҳаётини сақлаб қолиш, ижодий фаолиятини давом эттириш ниятида тузум билан мурсоага борган, давр сиёсатини маъқулловчи асарлар ёзган. Аммо

барибир булар инобатга олинмади-ку. Гап шундаки, шўро ҳукмдорлари аслида булар қандай зот эканини яхши билган, аввал-бошдаёқ улар устидан ҳукмини чиқариб қўйган. Золимларнинг тегирмонига сув куйган гувоҳ-соткинларнинг гуноҳини асло кечириб бўлмайди, албатта. Лекин қатағон бошида турган жаллодлар уларсиз ҳам ўз мақсадига эришаверар эди. Улар номигагина “қурол” қилиб олинган-да. Биласиз, бу борада жаллодлардан мангу машъум ёрлик, ҳужжат ҳам қолган: Қодирий, Чўлпонлар бир кун олдин отилиб, ўлим ҳукми эртаси расмийлаштирилган! (Барибир илоҳий адолат бор-да – тарих улар устидан мардона ҳукмини ўқиди.)

Бугунги шароитда, бир томондан – эркин, хур, ҳалол, иккинчи томондан – ўзгалар, қолаверса, қонун олдидаги масъулият ва бурчини ҳис этиб яшаш ўзига ҳос санъат бўлиб қолиди. Бу борада сиз ҳам, қабоб ҳам қуймайдиган ўрта йўлни топа биладиган шундай оқил сиймолар, шукрки, орамизда бор. Мақтанишга йўйманг, менинг падари бузрукворим, устозларим, тенгдош-сафдошларим ана шундай зотлар тоифасидан. Ҳозиргача уларга эргашдим, улардан ибрат олиб яшадим, умрим охиригача шу йўлданман. Ваҳима қилишга, умидсизликка тушишга ҳожат йўқ. Адабиёт ва санъат “тош юраклар”ни юмшатиш, эгрини тўғри йўлга бошлаш, азиз ва муқаррам Одам зурриёди ичига жойлашиб олган “хоинни ўлдириш”, маънавий жароҳатларни даволаш бобида беназир қурол ҳамда малҳамдир! Афсуски, бу борада “адабиётнинг атомдан кучли” қудратини тўлалигича ишга соловганимиз йўқ. Аммо узокқа бормайлик, мустабид тузум умри поёнида адабиёт, санъатнинг забардаст намоёндалари адолат, виждон, эрк, озодлик, инсоф-диёнат туйғуларини уйғотиш йўлида нечоғли катта хизмат қилганига гувоҳимиз...

Бизнингча, муроёсаю мадора – ҳозирги паллада энг оқилона йўл. Шахсан мен ана шундай йўлни тутган “муросасозлар” тарафидаман. Қаранг-а, бир вақтлар салбий маъно касб этган “муросасоз” атамасининг моҳияти бугун тубдан ўзгарди.

Сиз қон-қонимизга сингиб кетган яна бир иллат – лоқайдлик, журъатсизлик ҳусусида сўз очаётирсиз. Лоқайдлик ва журъатсизлик муросасозлик билан муросасизлик орасида турадиган, бир қарашда, “бетараф”, “беозор” олатдек туюлса-да, аммо охир-оқибат у ўша жохил муросасизлар манфаатига хизмат қилади. Бунга қарши туриш ўта мушкул иш. Шахсан ўзим ашаддий муросасизлар билан бир эмас, бир неча бор олишганман, тортишганман, бу курашлар мен учун осон кечмаган. Лекин пировардида ўзимни маънан ҳақ деб билганман...

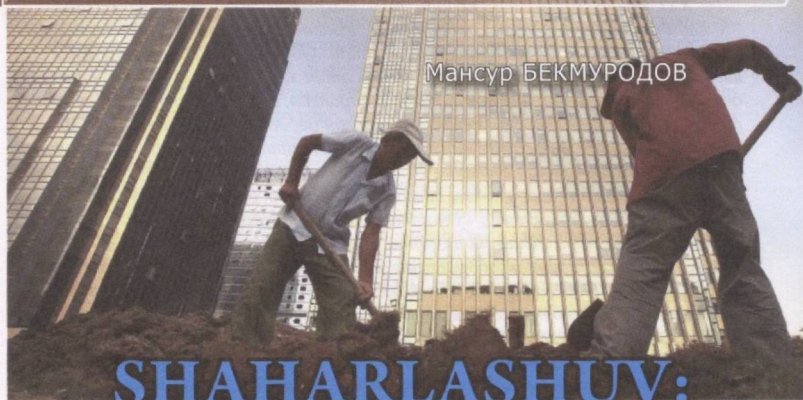
Ҳамма замонларда бўлгани каби бугун ҳам фавқуллодда шахс-қаҳрамонларга эҳтиёж бор. Муроёсаю мадора замониди бизга бироз “эскирган”дек кўринадиган қатъият, тўғрисиўзлик, журъат, шижоат эса қаҳрамонликнинг ибтидоси. Бу хислатлар ҳар кимга ҳам насиб этавермайди, қолаверса, шундай фазилат эгаларини ҳамма ҳам ҳушлайвермайди. Мен кўрган, билган, ҳавас қилган, ўз соҳамга дахлдор сиймолар – адиблар орасида Абдулла Қаҳҳор битта; адабиётшунос-мунаққидлар ичида Озод Шарафиддинов ҳам ягона! Уларнинг ҳар иккиси жохил-мутаассибларга, лоқайд-муросасозларга бирдек, ҳеч қанака “уступка”га бормай мардона қарши тура олган нодир сиймолардир. Бугун ана шундай зотлар – чин қаҳрамонларнинг ўрни билиняпти.

– XXI асрда ҳайҳотдек қурраи арз, Қаҳрамон шоиримиз айтмоқчи, “Қуванинг анорича” бўлиб қолди. Ер юзаси футурологлар башорат қилганидек, баайни глобал қишлоққа айланди. Одамзод чакана ихтиролар, янгиликлар қилдими! Осмонга учиб саман отни миниб дашту дала кезишдек жўн ишга айланди. Аммо парадоксни қарангки, инсоният онгу тафаккурни юксалган сари, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бедодликлар, ахлоқсизликлар ҳам авж оляпти. “Эски дунё”нинг баъзи давлатларида бир жинсли никоҳга қонун йўли билан рухсат берилди. Буниси ҳолва экан! Шу тоифага мансуб арбоблар Европада вазиру ҳоким лавозимини эгаллаб, енг шимариб ўз касалигини қадрият даражасига кўтаришга уринаяпти. Ёвузликнинг ақл бовар қилмас кўринишлари ўйлаб топилаяпти. Қўйиб берсангиз, одамзоднинг она сайёрани ўқидан чиқариб юборадиган шайти бор. Сиёсий, диний, миллий ихтилофлар ҳақида гапирмай қўяқолайлик. Бир сўз билан айтганда, дунё кўздаги ёшдек қалқиб турибди. Қадриятлар ана шундай хавф остида қолган давримизда Диоген каби купта-кундузи фонус ёқиб Инсонни қидиргиларингиз келади. Умарали ака, инсоният учун нажот нимада? Ўз оёғи билан ҳалокат чоғи сари кетаётган одамзодни не йўсинда қутқариб қолиш мумкин?

– XXI аср, Президентимиз айтганидай, интеллектуал салоҳият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янгидан-янги уфқлар очиб билан бирга, биз илгари дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Инсон шаънини топтайдиган бу каби машғум ҳодисалар ҳақидаги совуқ хабарлар тарқалгандан буён турли давраларда одамлар фикрини сўрайман, хайрият, мамлакатимизда яшаётган миллатдошларим катори бошқа миллат, диний эътиқодга мансуб бирор юртдошимнинг ўша жирканч ҳодисани ёклаганини кўрмадим. Не тонгки, бундай нохушлиklar содир бўлаётган юртларда (тараккий этган демократик мамлакатларда!) инсон шаънини топтайдиган ҳаракатларга қарши маданият, маърифат, илм-фан, санъат ва адабиёт намоёндаларининг мардона сўзи – қалб нидосини кам эшитдим. Олим адашса – олам адашади, ахир! Ўз даврида ҳақсизлик, тубанликларга қарши “Индамай турулмайман!” дея хайкирган даҳо адиб Толстойга ўхшаш сиймолар ҳозир жаҳонда йўкми, деган аламли ўйларга толасан киши... Айни шундай мардона сўз куйинчак зиёлиларимиз томонидан айтилмоқда. Масалан, Улуғбек Ҳамдамнинг машғум иллатга қарши рух билан йўғрилган “Янги инсон” достони “Тафаккур”да эълон қилинди, дoston теvарағида кизгин тортишувлар бўлди; баҳсу мунозаралар давом этиапти. Мухими, ана шу қалтис жараёнда шарқона – ўзбекона баҳс одобининг ноёб бир хислати намоён бўлаётир; қабохат, жаҳолатни фош этишда бир вақтлар бўлганидек дағдаға, кизикқонлик, жангарилик эмас, бизда аллақачон одат тусини олган – **жаҳолатга қарши маърифат** йўлидан борилаяпти. Бу эса таҳсинга арзигулик ҳодиса. Назаримда, маърифатнинг жаҳолат устидан узил-кесил ғалабаси ҳақида бонг уришга ҳали эртароқ...

Собиржон ЁҚУБОВ
суҳбатлашди.

Мансур БЕКМУРОДОВ

SHAHARLASHUV: jarayon va tahlil

Шаҳарда яшаш афзалми ёки қишлоқда? Табиийки, жавоблар бир хил эмас. Биров фаолият майдонининг қенглигию маиший шароитларининг созлиги боис шаҳарни маъқул топса, яна биров табиати бағрида жойлашганию ҳаёт осуда кечиши сабаб қишлоқни афзал кўради. Дарҳақиқат, шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам ўзигагина хос алоҳида фазилатларга эга.

Шаҳар кўҳнами ёки қишлоқ, деган саволга эса барча, қишлоқ-да, деб жавоб бериши тайин. Рус олими В.Глазичёв шаҳарлар эволюциясига доир фикрини 10 минг йил наридан бошлайди. Лекин ўша ўн минг йиллик шаҳарлар, афсуски, вақт бўронига дош беролмай кунфаякун бўлган. Ҳозирда мавжуд шаҳарларнинг энг қадимийси эса Фаластиндаги Иерихон ҳисобланади. Тавротда номи зикр этилган ушбу шаҳар ёшини олимлар 5 минг йилга яқин, деб тахмин қилади. Қишлоқларнинг пайдо бўлиши ҳақида эса, ҳатто шундай тахминий қарашлар ҳам мавжуд эмас. Шу сабаб уларнинг юзага келишини янада олис даврлардан кидириш жоиз, дея оламиз, холос.

В.Глазичёв таъкидлаганидек, қишлоқлар катталашиб, шаҳарга айланган, деган ҳулоса доим ҳам тўғри эмас. Чунки Москва каби қишлоқ ёки кўрғон ўрнида қад ростлаган шаҳарлар учраса-да, бироқ умуман кентлар аввал-бошдаёқ аниқ мақсад ва тарҳ асосида барпо этилган (Глазичёв В. *Урбанистика*. М., "Европа", 2008, стр. 21). Техника ва саноат инқилоби туфайли дастлаб XIX асрдан Оврупода, сўнгра XX асрдан бошқа китъаларда шаҳарлар гуркираб ривожлана бошлади. Мазкур жараён ўтган асрнинг 70-йилларидан эътиборан урбанизация деган ном олди.

"Урбанизация" атамаси этимологик жиҳатдан латинча *urbanus* — шаҳар, шаҳарлик деган маъноларни ифодаласа, ижтимоий моҳиятига кўра, жамият тараққиётида шаҳарлар ролининг ортишини англатади. Замонавий социологияда ушбу атама икки йўналишда талқин этилади. Биринчиси — мамлакат нуфусида шаҳар аҳолиси улушининг ортиши, мегаполисларнинг мураккаб тузилмалари юзага келишини билдирса, иккинчиси — юқоридаги омилларга боғлиқ

равишда саноатлашув, маданийлашув, демократлашув жараёнлари фаоллашишини англатади. Шаҳарларда саноатнинг ривожланиши, уларнинг илмий, маърифий, маданий ва сиёсий функциялари ортиши, ҳудудий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви урбанизациянинг ижтимоий асосини ташкил этади.

Урбанизация таҳлилига ўтишдан аввал шаҳар мақомига доир муҳим бир маълумотни айтиб ўтсак: БМТ статистикасига кўра, 20 минг аҳоли истиқомат қилувчи пунктлар шаҳар ҳуқуқига эга бўлади. Бироқ айрим мамлакатларда бундан ўзгача меъёрлар ҳам белгиланган. Масалан, Россияда шаҳар мақомини олиш учун 12 минг аҳолига эга бўлиш кифоя қилади. Шаҳар аҳолиси қишлоқ ҳўжалигидан фарқ этувчи фаолият турлари – саноат, савдо, хизмат соҳаси, фан, маданият билан билан машғул бўлади.

XX асрни ҳақли равишда урбанизация асри деб аташ мумкин. Буни куйидаги рақамлар ҳам тасдиқлайди. 1900 йили дунё аҳолисининг 14 фоизи шаҳарларда яшаган ва 12 та “миллионер” шаҳар мавжуд бўлган. XXI аср бошида эса дунё аҳолисининг 45 фоизи шаҳарликка айланди ва “миллионер” шаҳарлар сони 200 тадан ортиди. Ҳозирда урбанизация қишлоқ аҳоли пунктларининг шаҳарга айланиши, шаҳар атрофида аҳолиси зич истиқоматгоҳлар кўпайиши, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга кўчиши орқали янада жадаллашмоқда.

Ер юзиде шаҳарлашув бирмунча нотекис ёйилганини кузатиш мумкин. Масалан, Сингапур, Науру, Монако каби давлатларда барча аҳоли шаҳарлик ҳисобланса, Қувайт, Бельгия, Венесуэлада уларнинг 90 фоизидан зиёди кентларда яшайди. Айни чоқда Осиёнинг йирик мамлакатлари бўлмиш Ҳиндистон ва Индонезияда урбанизация даражаси бирмунча паст – уларда шаҳар аҳолиси мамлакат нуфусининг 30–40 фоизидан ортмайди. Бурунди, Лихтенштейн ва Руанда эса дунёнинг энг кам шаҳарлашган мамлакатлари бўлиб, улар аҳолисининг атиги 10–20 фоизи шаҳарлик ҳисобланади (<http://hdr.undp.org>).

Дунё шаҳарларининг аксарияти саноат, савдо, транспорт, бошқарув функцияларини ўзида мужассам этса-да, бироқ фаолият

доираси бирмунча торроқ шаҳарлар ҳам анчагина. Чунончи, Дуйсбург, Хиросима, Кимберли каби шаҳарлар саноат марказлари сифатида ном қозонган бўлса, Роттердам, Сингапур, Сувайш каби шаҳарлар транспорт марказлари ўлароқ дунёга танилган.

Вашингтон, Канберра, Бразилия – маъмурий; Севастополь, Пёрл-Харбор – ҳарбий; Кембриж, Гейделберг – маданий; Макка, Лурд – диний марказлар сифатида оламга машҳур. Шу сирада Ницца, Майами каби курорт шаҳарларни ҳам тилга олиш мумкин. Бироқ олимлар кўп функцияли шаҳарлар афзалроқ деган фикрни илгари суради. Чунки ягона фаолият соҳасига ихтисослашган шаҳарлар баъзан оғир вазиятга тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Масалан, Россиянинг тўқимачилик саноати ёки курорт-сайёҳлик шаҳарлари СССР парчалангандан сўнг бир қанча йил ана шундай аҳволни бошдан кечирди.

Айрим урбанистлар шаҳарлашув бир кучайиб олган, сўнгра сусаяди, ҳатто шаҳардан қишлоққа кўчиш, яъни контрурбанизация рўй беради, дея башорат қилган эди. Дарҳақиқат, XX асрнинг 70-йилларида АҚШда бир муддат шундай жараён ҳукм сурди. Бироқ кўп ўтмай яна аввалги ҳолат қайта тикланиб, урбанизация жадал тус олди. Шунинг ҳам айтиш жоизки, шаҳарлашув суръати ривожланган давлатларга қараганда ривожланмаётган мамлакатларда бир неча баравар юқори бўлаётир. Чунончи, 2001-2005 йилларда ривожланмаётган мамлакатларда шаҳар аҳолисининг ўсиши ҳар йили ўртача 3,4 фоизни ташкил этган бўлса, мутараққий дунёда атиги 0,1 фоизни ташкил этган. Шунинг эвазига 2010 йилда дунё шаҳарларида истиқомат қилган салкам 3 миллиард аҳолининг тўртдан уч қисми ривожланмаётган давлатлар ҳиссасига тўғри келди.

***

Инсоният XXI асра урбанизация жараёни ғоят фаоллашган ҳолда қадам қўйди. Ушбу жараён, бир томондан, давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий юксалишига қулай шарт-шароит сифатида баҳоланса, иккинчи томондан, миллатга хос этник, сиёсий, маданий яхлитликка раҳна солувчи хавф тарзида ҳам баҳоланаётир. Урбанизация қандай кечиши давлатларнинг барқарорлиги ва улардаги сиёсий аҳволга ҳам бевосита боғлиқ. Zero, шаҳарлашув турли тараққиёт босқичидаги мамлакатларда турлича намоён бўлади. Масалан, ривожланаётган минтақалар сирасига кирувчи Лотин Америкаси, Жануби-Шарқий Осиё давлатларида бу жараён бетартиб кечмоқда. Яъни шаҳарларнинг кенгайиши таълим, фан ва маданиятнинг ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг индустрлашуви, хизмат тармоғининг кенгайиши билан уйғун бормаётир. Бу эса жадал кенгайиб, аҳолиси кўпайиб бораётган шаҳарларда ишсизлик ва жиноятчилик ортисиغا олиб келяпти.

Урбанизациянинг муҳим жиҳатларидан бири — қишлоқнинг саноатлашуви тенденциясини юзга келтираётганидир. Масалан,

Хитойда кўплаб қишлоқларга саноатнинг кириб келиши маҳаллий аҳоли таркибида қишлоқ хўжалигидан узоқ фаолият турлари билан шугулланувчилар сони ортishiга сабаб бўляпти. Бугун Хитойда бундай касбкор эгалари жами қишлоқ аҳолисининг 35 фоизини ташкил этади. Аммо ушбу юртда одамларни қишлоқда муқимлаштиришдан кўра, шаҳарлашув жараёнини янада тезлаштириш йўлидан борилмоқда. Хитой оммавий ахборот воситалари маълумотларига кўра, 2020 йилда мамлакат аҳолисининг 60 фоизи шаҳарларда истиқомат қилиши кутиляптир.

БМТ ҳисоб-китобларига қараганда, XXI асрнинг илк чорагида ривожланаётган мамлакатларда шаҳар аҳолисининг ўсиши йилига бир неча ўн миллионни ташкил этади. Бу эса шаҳар чеккасидаги кўплаб қишлоқ хўжалик майдонлари тортиб олинишига сабаб бўлиши мумкин. Zero, Ҳиндистон пойтахти Деҳли 1900-1980 йиллар мобайнида 13 мартага кенгайган. Перу пойтахти Лима эса 1965-75 йиллар давомида 14 минг гектар экинбоп ерларни “ямлаб юборган”. Шаҳарларнинг шу тариқа дастлаб аҳоли, сўнг ҳудуд жиҳатидан “баҳайбат”лашиб бо-

риши нафақат қишлоқ аҳолиси сонига, балки қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари ҳажмига ҳам таъсир кўрсатапти. Озиқ-овқатга эҳтиёжнинг кескин ортиши боғ ва полизларни кимёвий ўғитлаш ҳамда чорва ҳайвонларини сунъий уруғлантириш кучайишига, мева-сабзавотлар таркибида зарарли модда ва оғир металллар миқдори меъёрдан ортишига олиб келаётир. Ҳолбуки, “табиатни ҳаддан ташқари “эзиш” мақсадсиз ва зарарлидир” (Расилов Д. Урбанизациялашган муҳитнинг экологик маданиятни ривожлантиришдаги роли. Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати. Т., 2000, 22-бет).

Шуни таъкидлаш жоизки, аксарият ривожланаётган давлатларда қишлоқ аҳолисининг мегаполисларга кўчиб келиши бу жойларда қўшимча меҳнат кучларига эҳтиёжнинг шаклланиши, янги иш жойлари барпо этилиши билан мутаносиблик касб этмаяпти. Оқибатда, йирик шаҳарлар ўз функцияларини расман бажара олмай қолмоқда. Уларда ижтимоий, сиёсий, ахлоқий ва ҳатто диний барқарорлик бузилаётир. Ер юзининг энг йирик мегаполислари бўлмиш Бангкок, Шанхай, Бомбей, Мехикода йилдан-йилга экологик ва санитария ҳолатининг ёмонлашиши, ишсизлик ва жинойтчилик кўрсаткичининг ортиши кузатилмоқда. Интернет маълумотларига кўра, сўнгги 10 йилда Москва, Санкт-Петербург, Нью-Йорк, Лондон, Брюссель шаҳарларида ҳам, санитария ҳолати истисно қилинганда, юқоридаги соҳалар бўйича кўрсаткичлар анча ёмонлашган.

Шаҳарга қўшни ҳудудларнинг ижтимоий-демографик ҳолати ўзгариши субурбанизация, яъни шаҳардаги фаолият тарзининг шаҳар атрофидаги жойларга боғлиқлигини оширяпти. Шаҳар аҳолисининг бир қисми мегаполислардаги шиддатли ҳаёт тарзи, ҳавонинг тутун ва чанг билан ифлослангани боис марказдан четқолда яшашни маъқул кўрмоқда. Масалан, Нью-Йорк, Париж, Лондонда оқ танли аҳолининг шаҳар чеккасида яшаш одатий ҳолга айланиб, марказда эса аксар қора танли аҳолигина истиқомат қилаётир. XXI асрга хос бўлган электрон аҳборот алмашиш йўли билан касбий ҳамда

ижтимоий фаолият юртиш имкониятининг ошиши субурбанизация жараёнини тобора чуқурлаштирмоқда. Дарҳақиқат, бугунги кунда ишхонага бормаи туриб ҳам бемалол хизмат вазибаларини бажариш, ҳатто виртуал тарзда мажлисларда иштирок этиш, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан фойдаланиш мумкин ([http:// ru.wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org)).

Урбанизациянинг яна бир муҳим хусусияти шуки, шаҳарларнинг аҳоли таркибидаги умумий улуши 70 фоиздан ошиши демографик ўсишни секинлаштиради. Мабодо ушбу кўрсаткич 80 фоиздан ошса, аҳолининг кўпайиб эмас, камайиб бориши кузатилади. Бундай тенденция ҳозирда Франция, Германия, Ирландия, Австрия, Финландия, Россия каби бир қатор Европа давлатларида намоён бўлаётир. Ҳукуматлар бу борада кўраётган чора-тадбирлар, яратиб бераётган имтиёзлар эса дуруст самара бермаяпти. Масалан, Россияда ҳар бир туғилажак фарзанд учун талай имтиёз мавжудлиги, хусусан, катта миқдорда пул мукофоти ажратилишига қарамай йилдан-йилга аҳолининг камайиб бориши кузатиляпти.

***

Экологик муаммолар шаҳарларнинг энг жиддий, ечими оғир муаммоларидан саналади. “Биринчи дунё” мамлакатларидаги экологик инқироз моддий фаровонлик учун тўланган “товон” сифатида баҳоланса, “Учинчи дунё” мамлакатларидаги бундай таназзул эса ҳўжалик соҳасидаги қоқоқлик оқибати сифатида кўриляётир. Ривожланаётган мамлакатларнинг йирик шаҳарларида сув ва ҳаво ифлосланиши меъёрдан ортиб кетмоқда. Ушбу ҳудудларда санат корхоналари ҳаддан зиёд кўп жамлангани ана шундай салбий оқибатларни юзага келтиряпти. Айни чоқда атмосферадаги меъёрдан ортиқ чанг ва тутун кўзининг кўриш имкониятлари пасайишига сабаб бўлмоқда. Масалан, Хитойнинг 18 миллион аҳоли яшайдиган Шанхай шаҳрида ўтган йилнинг май-октябрь ойларида кундузги кўриш масофаси 30-50 метр, тунда эса чиқоқлар ёрдамида кўриш узоқлиги 10-15 метрдан ошмади. Бу ҳол Мехико, Буэнос-Айрес, Чикаго шаҳарларида

хам хос бўлиб, халқаро қабул қилинган хавф меъёрларидан бир неча баробар юқоридир.

Молиявий танқисликлар “Учинчи дунё” мамлакатларига зарур экологик инфраструктурани яратишга имкон бермаяпти. Дарҳақиқат, давлатларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш сиёсати билан аҳоли жон бошига йиллик ўртача даромад ўртасида тигиз боғлиқлик бор. Қайси мамлакатда аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромад 200 доллардан кам бўлса, демак, бу давлатда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тайинли сиёсат юритилмапти. Мабодо бу даромад 200 доллардан 1000 долларгача бўлса, унда қайси муаммони ечган маъқулроқ – экологикми ёки иқтисодий, деган савол пайдо бўлганда ҳеч иккиланмай иқтисодий муаммо танланади. Шу боис ҳам олимлар ривожланаётган мамлакатлар шаҳарларида экологик вазият яна анча йиллар кескинлигича қолишини тахмин қилмоқда.

“Учинчи дунё” мамлакатлари шаҳарларида зарур экологик инфраструктура яратилмагани аҳоли соғлиғи ёмонлашишига ҳам сабаб бўляпти. Маълумотларга кўра, аҳоли орасида юрак-қон томир, ошқозон-ичак, нафас йўли ҳамда юқумли касалликлар авж олмоқда. Лекин аксар шаҳарларда соғлиқни сақлаш тизимига ажратилган йиллик маблағ киши бошига 10 долларга ҳам етмайди. Бу эса тиббий хизматни баҳарнав йўлга қўйиш учун ҳам етарли эмас, албатта.

Ер юзига ёйилган “шаҳар инқилоби” ички миграция билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса, “Учинчи дунё” мамлакатларида

шаҳар аҳолиси ўсишининг 40-50 фоизи-ни ана шу омил таъминламоқда. Одамлар қишлоқдан шаҳарга кўчганда ўзи билан қашшоқликни ҳам эргаштириб келаётир. Оқибатда, шаҳарлар аҳолисининг турмуш тарзи сезиларли ёмонлашмоқда. Таққослаш учун айтиш жоизки, 1960 йилда дунё бўйича кам таъминланган аҳоли шаҳарлар нуфусининг 22 фоизидан ортмаган бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 42 фоизни ташкил этди. 2020 йилда эса қашшоқ аҳоли сони дунё шаҳарлари нуфусининг 50 фоизидан ортиб кетиши кутилмоқда. Шаҳар аҳолисининг қашшоқлашуви ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ахлоқий муҳитга салбий таъсир кўрсатиб, зиддиятли ҳолатларни юзага келтираётир. Кейинги 3-4 йил ичида Париж, Лондон, Рим, Қоҳира, Дамашқ ва бошқа шаҳарларда юз берган мислсиз тўполонлар негизда ижтимоий-демографик зиддиятлар, иқтисодий танглик, сиёсий тартибсизликлар ётади.

Шаҳарлашув жараёни инсонлараро муносабатлар тизимига ҳам жиддий таъсир кўрсатмоқда. Кишиларда жамоага тапниш кайфияти сусайяпти, ўзликни одамлар орасида англаш ҳисси йўқоляпти. Жамоадан узоқлашиш уларда индивидуализм, эгоцентризм, меҳрсизлиқни оширмоқда. Бу жараён, аввало, оила муҳитини бузиб, ота-онанинг болаларига, болаларнинг эса ота-она, ака-ука, опа-сингилларига меҳрсиз, ҳисоб-китобли муносабатини шакллантиряпти. Аксарият ривожланган давлатларда иккинчи бўгин яқин қариндошларнинг ўзаро муносабати шу қадар заифлашиб кетганки, улар доимий алоқада эмаслиги боис ҳатто бир-бирини танимайдиган даражага келиб қолган.

***

Олимлар шаҳарлашув жараёнини тартибга солиш масаласига ёндашувда икки гуруҳга бўлинади. Уларнинг бир қисми шаҳарлашув жараёнини тартибга солиш мумкин ва бу чора бизни ижтимоий талафотлардан асрайди, деган қарашни ёқлайди. Бошқа қисми эса, аксинча, шаҳарлашувни тартибга солиб бўлмайди, бу борадаги саъй-ҳаракатлар зое кетади, деган қарашни

химоя қилади. Бу ёндашувларни оптимистик ва пессимистик нуқтаи назарлар дея тавсифлаш мумкин, эҳтимол. Ушбу масалада биз дастлабки гуруҳ ёндашувини маъқул топамиз. Тўғри, шаҳарлар аввалбошдан оқ зиддиятли тузилма сифатида вужудга келган — зиддиятчилик унинг туб моҳиятида яшириндир. Бироқ урбанизация жараёни оқилона тартибга солиш билан ана шу зиддиятларни бирмунча чеклаш мумкин. Айни чоқда, бу жараёнга масъул раҳбар ва лойиҳачилар айбию хатоси билан вазиятни, аксинча, янада мураккаблаштириш ҳам ҳеч гап эмас.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда урбанизация жараёни аввал-бошдан оқ тартиб кечмоқда. Ҳозир юртимизда аҳолининг 50 фоизи йирик, ўрта ва кичик шаҳарлар, туман марказларида истиқомат қилади. Бу эса мамлакатимизда урбанизация жараёни бирмунча кенг ёйилганидан далолатдир. Юқорида таъкидланганидек, Ўзбекистонда бу феноменга давлат ва жамият назорати остида кечадиган жараён деб қаралиб, айни соҳадаги ишлар миллий тараққиётнинг беш тамойили доирасида амалга оширилмоқда.

БМТнинг 1989 йилги Рим конференциясида ривожланаётган мамлакатларга қишлоқлар аҳолисининг кўпроқ ўрта ва кичик шаҳарларга кўчишини қўллаб-қувватлаш тавсия қилинган эди. Аҳолини бунга рағбатлантириш учун эса бундай шаҳарларда саноат ва хизмат тармогини янада кенгайтириш талаб этилади. Шунингдек, қишлоқларни ҳар жиҳатдан ривожлантириш орқали одамларни уларда муқимлаштириш чоралари ҳам кўрилни лозим, деб таъкидланган эди халқро анжуманда (*Урбанизация в капиталистических странах. Реферативный сборник. М., ИНИОН, 1991, стр. 95*).

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов мустақилликка эришиш арафасидаёқ урбанизация жараёнида қишлоққа муносабат алоҳида роль уйнашига эътибор қаратиб, қишлоқлар инфраструктурасини тубдан қайта қуриш, уларга кенг қўлама саноатни кириштириш, маҳаллий аҳоли таркибидан инду-

стриал қатламни шакллантириш зарурлигини уқтиргани гоят эътиборга лойиқдир (*Ислон Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т., "Ўзбекистон", 2011, 28-34 бетлар*).

Ўзбекистонда урбанизация жараёни бе-зиён кечishiда давлатнинг бош ислохотчилик роли алоҳида аҳамият касб этади. Бу борадаги ислохотлар икки йўналишда — бир томондан, шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий, экологик ва маданий ривожланишини аҳоли нуфуси, демографик ўзгариш билан уйғунлаштириш; иккинчи томондан, қишлоқларни саноатлаштириш, маданийлаштириш, улардаги турмуш тарзини шаҳар андозаларига яқинлаштириш, аҳолини иш билан барқарор таъминлаш орқали одамларни анъанавий яшаш жойларида муқимлаштириш, замонавий шарт-шароитларга эга қишлоқда мустаҳкам ўрнаштириш йўли билан амалга ошириляпти.

Қишлоқ тарзини шаҳар андозаларига яқинлаштириш борасидаги Ўзбекистон тажрибаси дунё жамоатчилиги эътирофига сазовор бўлмоқда. 2013 йил 16-17 апрель кунлари қишлоқларда уй-жой қурилиши масаласига бағишлаб Тошкентда ўтказилган халқро анжуманда ҳам Ўзбекистонда бу борада амалга ошириляётган кенг қўламли ишлар ўрнат бўларли, деб баҳоланди. Қишлоқ ҳудудларида ҳар йили қулай шарт-шароитларга эга 10 мингдан зиёд уй-жой қурилиб, имтиёзли кредитлар асосида аҳолига топширилмоқда. Дарвоқе, бир муҳим фактни таъкидлаш зарур: бошқа мамлакатларда давлат уй-жой таъминоти билан шугулланмайди. Бу иш билан хусусий фирма ва банклар машғул бўлади. Уй-жойлар ҳам аҳоли эҳтиёжини қондиришни эмас, мўмай фойда ундиришни кўзлаб қурилади.

Ўзбекистонда шаҳарлар тараққиёти қишлоқларни ривожлантириш билан уйғун амалга оширилмоқда. Бугунга келиб Тошкент шаҳри, барча вилоятлар марказлари, шунингдек, Қўқон, Шаҳрисабз, Қува сингари кентлар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Ҳар бир вилоят марказини ободонлаштириш учун бир неча триллион сўмлаб бюджет маблағлари ажратиллягани, атмосфера-

ни ифлослантирувчи саноат корхоналари йирик шаҳарлардан четга кўчирилаётгани, шаҳарларда аниқ режа асосида миллионлаб туп дарахтлар экиб кўкартирилаётгани фикримизнинг далилидир.

Кенг кўламда, тизимли тарзда амалга оширилаётган ана шу ишлар натижасида юртимиз шаҳарларида экологик муҳит сезиларли яхшиланди. Тошкент шаҳрида юзга яқин, барча вилоят ва туман марказларида ўнлаб замонавий фавворалар, истироҳат боғлари, яшил хиёбонлар бунёд этилди. Республика-миз шаҳар аҳолиси жон бошига манзарали дарахт ва гуллар экиб кўкартириш бўйича дунёнинг экомуҳити энг соғлом давлатлари қаторидан жой олди. Айниқса, Тошкент шаҳри меёёрдан ортиқча тутун, газ, чангдан холилиги, табиий муҳит мусаффолиги бўйича дунё пойтахтлари орасида 8-ўринда экани қувонарлидир.

2013 йил 19 декабрь куни халқ депутатлари Сурхондарё вилояти Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида маъруза қилган Президентимиз, жумладан, бундай деди: “Сурхондарё вилоятининг шаҳар ва қишлоқларида саноат соҳасини барқарор ва мутаносиб ривожлантириш борасида бир қанча муаммолар ҳали-бери сақланиб қолаётир. Айниқса, вилоят саноатида улуши паст бўлган Ангор, Термиз, Бойсун, Олтинсой туманларида аҳволни ижобий

томонга ўзгартиришга қаратилган амалий ҳаракатлар сезилмаяпти. Шунинг оқибатида Сурхондарёнинг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича мамлакатимиздаги улуши атиги 1,7 фоизни ташкил этмоқда” (*“Халқ сўзи” газетаси, 2013 йил 21 декабрь*).

Маълумки, ўрта ва кичик шаҳарларнинг ижтимоий ролини ошириш, қишлоқ аҳолисини ўзи тугилиб ўсган ҳудудда муқимлаштириш бу жойларда, аввало, саноат, қолаверса, хизмат соҳасини ривожлантириш билан боғлиқдир. Тўғриси, қишлоқда саноат ва хизмат соҳаси тараққий топмас экан, қаердан ҳам янги иш ўринлари вужудга келсин, қаердан ҳам турмуш фаровонлиги ошин?! Давлатимиз раҳбари тўғри таъкидлаганидек, бу борада халқнинг бошини қовуштирадиган, унга етакчилик қиладиган вилоят ва туман раҳбарлари зиммасига катта масъулият юкланади. Зеро, “раҳбарлар борки, улар ўзининг билим ва тажрибаси, инсоний фазилатлари, фидойилиги билан эл-юртнинг кучига – куч, ғайратига – ғайрат қўшади ва керак бўлса, инсонларга илҳом бағишлайди. Уларнинг руҳини кўтариб, қўллаб-қувватлаб, барча тўсиқ ва қийинчиликларни енгиб ўтадиган азим дарёдек қудратли оқимга айлантиради” (*ўша манба*).

Шу ўринда яна бир муаммога тўхталиш жоиз. Бугун дунёнинг барча йирик шаҳарларида автомобиллашув жараёни кучаймоқда.

Автомобиллашувнинг кўплаб қулайликлари билан бирга баъзи салбий оқибатлари ҳам борки, улар орасида йўлларда тирбандликнинг юзага келишини алоҳида тилга олиш лозим. Бундай нохуш ҳолга, афсуски, Тошкент шаҳрининг баъзи йўлларида ҳам дуч келиш мумкин. Тўғри, пойтахтимизда янгидан-янги кўприклар қад ростлаётгани ушбу муаммони ҳал этиш йўлида муҳим қадам бўлаётир. Аммо бу борадаги ишларни янада кенг кўламда давом эттиришга зарурат туғилаётгани ҳам бор гап. Тошкент шаҳрини ривожлантиришнинг асосий йўналишларида мазкур масалага жиддий эътибор қаратилгани дилга таскин бахш этади, албатта.

Автомобиллашув шаҳар ҳавосини ифлослантиришдек экологик хавфни келтириб чиқариши ҳам сир эмас. Масалан, Россия пойтахти Москва шаҳри ҳавосининг ифлосланишида автомобиллар "ҳисса"си 90 фоизни ташкил қилар экан. Шу боис дунё мегаполисларида экологик мусаффо транспорт турларини ривожлантириш долзарб аҳамият касб этаётир. Юртимизда айна мақсадга хизмат қилувчи Тошкент метрополитенининг учинчи – Юнусобод йўлида янги бекатларни барпо этиш ишлари жадал бормоқда. Яна бир экологик мусаффо транспорт тури – трамвай тизимининг тубдан ислоҳ қилиниши ҳам пойтахтда экологик ҳолатни бирмунча яхшилашга имкон беради, албатта.

* * *

Дунёда урбанизация жараёни хаотик кечиши нафақат аҳолининг турмуш тарзи ва шаҳарлар экомухитига, балки одамлар феъл-атвори, аҳвол-руҳияси ва ҳатто менталитетига ҳам жиддий салбий таъсир кўрсатмоқда. Шаҳар аҳолиси орасида жамоадан узоқлашиш ва бегоналашиш кайфиятининг ёйилиши, эгоцентристик ёндашувнинг ҳаёт тарзига айланиши, бошқаларга

дўст, ҳамкор эмас, ғаним, рақобатчи дея муносабатда бўлишнинг чуқурлашуви каби номақбул ҳолатлар кўзга аниқ ташланаётир. Ёшлар орасида турли ҳаётий муаммоларини ҳал этолмай ўз жонига қасд қилиш каби фожеий аҳвол борган сари кўпаймоқда. Оммавий маданият таъсирига тушиб қолиш, ахлоқсизлик ва вайронкорлик майлларига берилиш сабаб, ёшларда агрессивлик ортаётгани ана шу бетартиб шаҳарлашувнинг ҳосилаларидир.

Юқоридаги нохуш ҳолатларни назарда тутиб, америкалик социолог Г.Уэллс йирик мегаполислар секин-аста парчаланиб боради ва кичик-кичик аҳоли пунктларига айланади, деган башоратни илгари суради. Инглиз социологи Д. Белл ҳам бунга ҳамоҳанг, урбанизация ҳодисаси дунё учун ҳам, цивилизация учун ҳам муқаррар ҳалокатдир, деган фикрни баён этади. Демак, инсоният бундай хавфни бартараф қилиш учун урбанизация жараёнига батартиблик бахш этмоғи, шу йўлда барча илғор тажрибалардан оқилона фойдаланмоғи лозим. Бунда Ўзбекистоннинг шаҳарлашув тажрибаси ҳам дунё аҳлига асқатса ажаб эмас.

Муҳиддин РАҲИМ

Poyimizda muz chatnaganda...

Глобал экологик инқироз таҳдидлари

Учинчи минг йиллик аввалида:

– биосферада иқлим ўзгариши – “иссиқхона эффе́кти” кучаймоқда. Ўтган асрда Ер юзи бўйлаб ҳарорат ўртача 0,9 даража илди. Оқибатда дунё океани сатҳи 15 сантиметр кўтарилди. Бунинг аксича, тоғлардаги музликлар 50-70 фоиз камайди. Шимолий муз океанини қоплаган ях ўртача 1,2 метр юқалашди. Антарктидада ҳам муз эриши кузатиляпти;

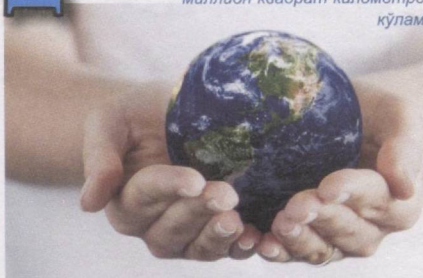
– Ернинг химоя қобиғи – озон қатлами емирилмоқда. Озон энг сийраклашган жой Антарктида осмони бўлиб турибди. У ерда озон қатлами бошқа ҳудудлардан 3 барабар юқалашган;

– сайёрамизда геологик кучлар фаоллашмоқда. XX асрнинг 80-йилларида дунё бўйича 17 бор табиий офат юз берган бўлса, 90-йилларда ушбу рақам 30 тага етди. 1960 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда биргина АҚШда zilzilалар сони 10 барабар ортди. Табиий офатлар етказган зарар 30 йил ичида 3 мартадан зиёдроққа кўпайди. Жаҳон ҳар йили 100 миллиард АҚШ доллари миқдорида ана шундай талафот кўраётир;

– Ер юзининг умумий манзараси ўзгармоқда. Ўзлаштирилмаган 28 фоиз майдон қолди, холос. Ўтган асрнинг сўнги 40 йилида Африка 28 фоиз, Лотин Америкаси 38 фоиз ўрмонидан маҳрум бўлди. Қурра бўйлаб чўллашиш жараёни жадаллашмоқда. Дарё ва денгизлар суви қуриётир. Тупроқ заҳарланиши ва эрозияси кучайган;

– Дунё океани тобора ифлосланмоқда. Унга йил сайин 12-15 миллион тонна нефть чиқиндиси тўкиляптир. Оқибатда 150 миллион квадрат километрдаги сув юзаси қора “парда” билан қопланган. Агар Дунё океани 361 миллион квадрат километрдан иборатлиги назарда тутилса, бу фожиа кўлами нечоғли катталиги аён бўлади;

– ҳайвонот ва наботот олами аёвсиз қиргин этилмоқда. 1970 – 2002 йиллар оралиғида Дунё океанидаги жонзотлар тури тахминан 500 тага камайиб кетди. Чучук сув ҳавзаларидаги жонзотлар тури ҳам сезиларли қисқарди. Ер юзидеги барча паррандалар ва сут-эмизувчиларнинг тўртдан бир қисми йўқ бўлиб кетиш арафасида...

Глобал экологик инқироз юзасидан XX асрнинг 70-йилларида тор доирада бошланган муҳокама шу асрнинг 90-йилларида кенг миқёсга кўчди. Нафсиламри, бу инсоният тарихидаги илк экологик таназзул бўлмай, унга қадар ҳам тўртта шундай бухрон кузатилган эди. Бироқ одамзод ҳар гал, хоҳ локал, хоҳ глобал миқёсдагиси бўлсин, экологик инқироздан чиқиш йўлини топа билган. Аммо ҳар тўрт таназзулнинг ҳеч бири, ҳатто барчаси жам бўлиб ҳам инсониятни бу галгисидек мушкул аҳволга солмаган.

90-йилларда глобал экологик инқирозга доир янги концепция билан майдонга чиққан илк файласуфлардан бири олмониялик Витторио Ҳёсле (1960 йилда туғилган) бўлди. Унинг мазкур муаммога бу қадар ҳозиржавоблик ва куйинчалик билан муносабат билдиришига қуйидаги омиллар сабаб бўлган, назаримизда. Биринчидан, Ҳёследа навқирон авлодга хос шижоаткорлик ўзини намоён этган – 21 ёшдаёқ фалсафа доктори даражасига эришган ушбу замондошимиз аини концепцияни яратганида атиги 30 ёшда эди. Иккинчидан, уни маданият фалсафаси ўзига жалб этган бўлиб, маълумки, инсон ва табиат муносабатлари ҳам мазкур йўналишга мансуб. Учинчидан, Олмония атроф муҳитни асраш бўйича Оврupo Иттифоқи мамлакатлари орасида етакчилик қилади. Демак, аини юрт вакилининг бу борада шундай фаоллик кўрсатиши шоён табиий ҳолдир.

Ҳёсле экологик фалсафаси моҳиятини 1990 йили СССР Фанлар академияси Фал-

сафа институтида ўқиган беш маърузасида баён қилиб берди. Кейинчалик шу маърузалар Олмония ва Россияда алоҳида китоб ҳолида нашр этилди (*мақоламизда биз унинг қуйидаги наشريга таянамиз: Ҳёсле В. Экология и философия. М., "Издательская фирма АМІ", 1994. Бундан кейин фақат китоб номи ва саҳифа рақамини келтириш билан кифояланамиз*).

Ҳёсле бугунги глобал экологик вазиятни қуйидаги мажоз орқали ифодалайди. Тасаввур қилинги, сиз муз билан қопланган кўл устидасиз. Бир пайт оёғингиз остида кўққис дарз ҳосил бўлди. Миянғизда, ҳализамон кўл домига тортади, деган фикр ярқ этди. Лекин ҳалокатни ҳис этиш билангина жонингизни қутқара олмайсиз. Наҳот топмоқ учун бу ҳис ҳаракатга айланоми лозим. Кўз қирини солсангиз, ортдан кўра олдга йўл яқинроқ. Демак, шу томонга қараб юриш – қирғоққа етиб олиш даркор (*Экология и философия, стр. 7*). Ушбу мажоз Ҳёсле концепциясининг асосий йўналишларига ҳам ишора қилиб тургандек. Агар бу масалаларни савол шаклида қўйсак, қуйидагича кўриниш олади: глобал экологик инқирозни юзага келтирган сабаблар нима? Одамзод унинг ҳалокатга айланиш хавфини нечоғли англамоқда? Оламшумул бу фожиадан қандай сақланиш мумкин?

Бугунги ўзбек зиёлилари, ҳатто файласуфлари орасида ҳам "Фалсафа глобал экологик инқироздан баҳс этиши шартми? Ахир, у келажакда рўй бериши мумкин бўлган табиий ҳалокатни озми-кўпми аниқликда олдидан айтиб беролмас! Қолаверса, қайси

технология экологик жиҳатдан яроқли ёки яроқсиз эканини фарқлаб беришга ҳам ожиз бўлса", деб уйловчилар талайгина. Аслида, бу кайфият дунё бўйлаб кенг тарқалган бўлиб, Ҳёсле ҳам дастлаб ана шу саволни ўртага қўяди. Тўғри, ҳалокат олдини олишнинг самарали усул ва воситаларини қидириш энг аввало экология фани зиммасига тушади, дейди у. Айни чоқда, биология, жуғрофия, кимё каби табиий, иқтисод, социология, сиёсатшунослик каби ижтимоий ва албатта, бир қатор техникавий фанлар бу борада унга яқиндан ёрдам бериши лозим. Аммо ҳозир фанларнинг муттасил бўлиниши оқибатида билим яхлитлигига жиддий путур етган. Ҳёсле фикрича, унга ўша яхлитлигини қайтаришда фалсафанинг роли жуда катта ва ҳатто беқиёс бўлиши мумкин. Зеро, у бир-биридан айро фанлар ўртасида кўприк тиклаб, уларни бирбутун ҳолга келтиришга қодир. Фақат шугина эмас, фалсафа экологик ҳалокатнинг олдини олишда яна кўп жиҳатдан асқатади (*ўша асар, 9-бет*). Нафсиламри, инсон қўлида ҳақиқатни излаш қуроли бўлиб дунёга келган ва ҳар гал унинг нажот сўраб янтраган сасига лаббай деб жавоб берган фалсафа ҳозирги қалтис вазиятда ўзини бир четга олса, бунини муқаддас бурчига хиёнатдан бошқа яна нима деб аташ мумкин?!

Ҳёсле глобал экологик инқирозни Фарб цивилизацияси ва унинг негизи бўлган Фарб дунёқараши келтириб чиқарди деб ҳисоблайди. Бу фикрини асослаш учун у Янги замон мафқурасидан бир қанча далиллар келтиради. Ушбу давр мафқурасига насронийлик дини, айниқса, унинг христологияси кучли таъсир кўрсатгани маълум. Насронийлик, бошқа яққахудолик динларидан фарқли ўлароқ, инсонга қатъият-ла марказий ўрин ажратди ва унинг моҳиятини бундай изоҳлади: модомики, Худо Исо Масих тимсолида инсонга эврилган экан, демак, инсон ҳам худди шу тахлит Худога айланиши мумкин ва ҳатто шарт. Бундай қараш Янги замон фалсафасида Худо ўрнини инсон эгаллай боришига замин яратди (*ўша асар, 49-бет*).

Француз файласуфи Рене Декарт (1596 – 1650) инсонни шу қадар мутлақлаштирдик,

бунақаси ҳали тарихда кузатилмаган эди. У инсоннигина ботиний оламга эга хилқат дея эътироф этиб, қолган бутун табиат – ўсимликлару ҳайвонларга атиги машиналар деб қаради. Ҳамонки, улар шунчаки бир машина экан, демак, инсондан жуда ҳам тубан туради. Декарт таълимоти сал аввалроқ инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон (1561 – 1626) олға сурган табиатни бўйсундириш ғоясига кенг, айни чоқда, мудҳиш йўл очиб берди. Чунки атиги машина деб ҳисобланган табиатга муносабатда инсон энди бирор маънавий бурч туюши шарт эмас эди. Шундан сўнг олмон файласуфлари Иммануил Кант (1724 – 1804) ва Иоҳанн Фихте (1762 – 1814) табиатни қолган-қутган "нуфуз"идан ҳам маҳрум этиб, юқоридаги кайфиятни янада чуқурлаштирди. Тўғри, бунга муқобил қарашни илгари сурган файласуфлар ҳам йўқ эмас эди. Бироқ Георг Ҳегель (1770 – 1831), Фридрих Шеллинг (1775 – 1854) каби ана шундай мутафаккирлар сасига, афсуски, ҳеч ким қулоқ осмади (*ўша асар, 50–55-бетлар*).

Ҳёсле фикрича, Фарб дунёқарашида муқимлашган айни ёндашув XX асрнинг иккинчи ярмида янги сиёсий парадигма кучга киргач, салбий оқибатларини яққол кўрсата бошлади. Бу даврда икки муҳолиф тузум – капитализм ва социализм ўртасида 40 йилдан зиёдроқ вақт "совуқ уруш" давом этди. Айни "муҳораба" асосига эса, барча даврлардан фарқли ўлароқ, иқтисодий таъмоийл қўйилди. Чунки капитализм ҳам, социализм ҳам аҳоли эҳтиёжларини мумкин қадар тўлиқ қондириш ва шу асосда ижтимоий барқарорлиқни таъминлашни шior қилиб олган эди. Хуллас, бу муҳолиф тузумларнинг иқтисодиётни юритиш усулидагина фарқ бор эди, холос. "Совуқ уруш", охир-оқибат, бозор иқтисодиётига асосланган капитализмнинг режали иқтисодиётга асосланган социализм устидан ғалабаси билан тугагани маълум.

Аслида, иқтисодиёт ҳар доим ҳам дунё сиёсатида бош парадигма бўлган эмас, деб таъкидлайди Ҳёсле. Қайси даврда қайси парадигма етакчилик қилганини урушлар не сабабга кўра юз берганидан билиш мумкин. Агар Янги замоннинг ўзи билан кифояланадиган бўлсак, XVI – XVIII асрларда дин

бош парадигма бўлган ва бу даврда йирик урушлар асосан диний низо шаклини олган. XIX асрга келиб эса эски парадигма янгисига ўрин бўшатиб берди ва энди дунё сиёсати асосига дин эмас, миллат қўйила бошлади. Шу тариқа XX асрнинг иккинчи ярмига, яъни иқтисодиёт бош парадигмага айлангунга қадар йирик урушлар миллат номидан олиб борилади (*ўша асар, 19–23-бетлар*).

Хёсле фикрича, бугунги иқтисодий парадигма кўп жиҳатдан фан-техника тараққиётига таянади. Шак-шубҳа йўқки, иқтисодиёт фан-техника усулларини қўлламай туриб, бу қадар ривожлана олмас эди. Айни чоқда, фан-техника ҳам иқтисодиёт қўллаб-қувватламаса, бунчалик тараққий этолмас эди. Бироқ фан-техника тараққиётига таянган иқтисодиёт маҳсуллари бир эҳтиёжни қондириш баробарида бошқа эҳтиёжни юзага келтиради. Ушбу эҳтиёж ҳам ўзининг қондирилиши учун яна фан-техника тараққиётини шарт қилиб қўяди. Оқибатда, эҳтиёжларнинг яралишию қондирилишидан иборат чеки йўқ "занжир" ҳосил бўлади. Яъни одам, дейлик, чандон ҳашамдор, қулай ва тезулар автомобилни орзу қилиши мумкин. Бу борада, бас, шуниси ҳам етар дейдиган аниқроқ мезоннинг ўзи йўқ. Мазкур жараёнда бир талай сунъий, бемаъний эҳтиёжлар ҳам тиқиштирилиши эса аҳволни баттар қийинлаштиради (*ўша асар, 57–58-бетлар*).

Бугунги кунда давлатлар ўз аҳолисининг бетўхтов ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш ва шу асосда ижтимоий барқарорликни сақлаш учун иқтисодиётни муттасил жадаллаштирашга мажбур. Бунинг учун эса, табиийки, иқтисодиёт манбаи ҳисобланмиш табиат янада кўпроқ ғорат қилинади, унга янада кўпроқ чиқинди чиқарилади. Ҳозир дунёнинг аксар мамлакатлари иқтисодиётда Ғарбни қувиб етиш учун жонини жабборга бераётгани сир эмас. Ғарб ҳам ўз ҳаётий андозаларини бутун дунёда жорий этиш йўлини қатъий давом эттираётир. Аслида эса, бу йўл дунё аҳли орзу қилаётганидек камолга эмас, аксинча, заволга элтади. Ушбу фикрга далил ўларок, "Дунё ўргимчак тўри" – Интернетдан бир маълумот келтирсак. Бугун Ғарб цивили-

зацияси Ер юзи аҳолисининг 10 фоизини ҳам ташкил этмагани ҳолда "дунё табиий захираларининг 40 фоизини истеъмол қилмоқда ва атмосферага барча чиқиндиларнинг 60 фоизини чиқармоқда" (<http://rushkolnik.ru/docs/index-19583966.html>). Агар Ер юзининг қолган аҳолиси ҳам ғарблиқлардек "тўкин-сочин" яшаганида борми, глобал экологик ҳалокат аллақачон рўй берган бўлар эди. Модомики, Ғарб цивилизацияси шундай салбий оқибатларни келтириб чиқарган экан, унинг талқинидаги Тараққиёт ғоясида қандай маъно қолади?

Маълумки, Янги замонда Тараққиёт ғоясини Эркинлик ғояси-ла Ғарбнинг бош яловига айлантирган Маърифатчилик ҳаракати эди. Тараққиёт ғояси, аслида, қадимги ва Ўрта асрларга ҳам мансуб бўлиб, бу даврларда у вертикал, яъни пастдан тепага қараб интилиш сифатида англаangan. Чексиз қадар давом қилувчи ушбу жараён инсоннинг ўз-ўзини руҳий-маънавий поклаши орқали комиллик касб этиши тарзида кечган. Айнан шу омил яшашдан маъно не эканини инсонларга англаган ва шу асно бирийўла ижтимоий барқарорликни ҳам таъминлаган. Янги замон эса Тараққиёт ғоясини горизонтал, яъни ортдан олдга қараб интилиш сифатида англадики, бу ҳол бугун кечагидан, эртага бугунгидан яхшироқ ҳаёт кечиришни билдирар эди. Яхшироқ ҳаёт кечириш деганда эса, авваламбор, моддий-маиший шароитлар-

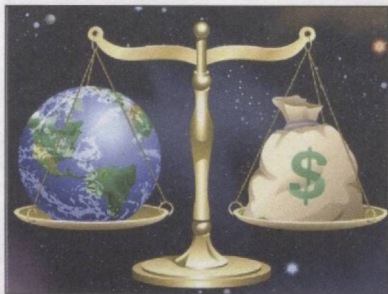
нинг янада қулайлашуви тушунилди. Ана шу ёндашув, охир-оқибат, инсониятни глобал экологик инқирозга рўбарў қилди. Зеро, боя тилга олганимиздек, бундай Тараққиёт қанча илгари босса, табиат шунча талон-торож этилади, шунча чиқиндига тўлади (*Экология и философия, стр.63*).

Хўш, шундай қалтис вазиятда қандай йўл тутиш керак? Ҳёсле мазкур саволга бундай жавоб қайтаради: одамзод, ниҳоят, иқтисодий парадигма эскирганини тан олиши ва унинг ўрнига янгисини жорий этиши даркор. Янги парадигма бўлмоққа эса бугун фақат экологиягина лойиқдир. Ушбу парадигма асосига, бизнингча, объектив идеализм қўйилиши лозим, дейди фикрини давом эттириб Ҳёсле. Гарчи у ҳозирги фалсафанинг кенг тарқалган йўналишларидан ҳисобланмаса-да, ҳолис тан олиш лозим бўлган бир афзалликка эга: объектив идеализмга кўра, инсон, бир томондан, табиат оламига, бошқа томондан, руҳият оламига мансуб. Инсонни ана шундай иккиёқлама англаш унинг табиатга нисбатан маънавий бурч туюшига имкон яратади (*ўша асар, 43–44-бетлар*).

Тарчи ҳозирги глобал экологик инқирозга фан, техника ва иқтисодиёт “учлиги” сабаб бўлган эса-да, шуни рўқач қилиб, улардан воз кечиш айни нодонлиқдир. Демак, янги парадигмага ўтилгач ҳам мазкур “учлик”ни сақлаб қолиш, аммо уни тубдан ислоҳ қилиш зарур. Хўш, бу ислоҳ нималарни назарда тутати? Биринчидан, фан бундан кейин пароканда эмас,

балки узвий – бирбутун бўлиши, илмий тафаккур ўзагини эса эзгулик ғояси ташкил этиши лозим. Иккинчидан, ҳар қандай техникавий лойиҳага қўл уришдан олдин, агар бу лойиҳа салбий оқибатларни келтириб чиқариши тахмин этилса, ундан ҳеч иккиланмай воз кечилмоғи керак. Учинчидан, бозор иқтисодиёти аҳоли эҳтиёжини қондиришда бошқа усуллардан афзал экани боис сақлаб қолиниб, лекин эҳтиёжлар чексизлиги “касали”дан ҳалос этилиши зарур.

Ҳёсле Кант метафизикасини танқид қилгани ҳолда унинг этикасини, аксинча, маъқуллайди. Ушбу этика глобал экологик ҳалокатдан сақланишда инсониятга яқиндан ёрдам бериши мумкин, деб ҳисоблайди у. Кант этикаси бугун, аввало, эркинликни англашда хатолардан афзал экани беради. Зеро, унга кўра, эркинлик бу – хоҳлаган нарсангни қилишинг мумкин дегани эмас. Сўнгра мазкур этика эркинликка тўғри ёндашувни тарбиялайди. Яъники, ким ман этилган нарсани хоҳласа, демак, у эркин эмас. Бироқ глобал экологик инқироз даврида Кант таълимотига учта тузатиш киритишга эҳтиёж бор. Биринчи ёхуд метафизик ислоҳ шуки, табиат олами руҳ оламига дахлдор ва шу боис ўз-ўзица қимматга эга (яъни қадриятдир). Иккинчи ёхуд ахлоқий ислоҳ шуки, зикр этилган сабабга кўра, инсон табиат билан муносабатда ўз хатти-ҳаракатлари учун масъулиятни ҳис этмоғи лозим. Учинчи ёхуд психологик ислоҳ шуки, одамлар янгича ахлоқдан янгича фаолиятга ўтмоғи зарур (*ўша асар, 72-бет*). Ҳёсле ана шу ислоҳотлар орасида сўнггисини айниқса жуда оғир кечишини айтиб, қунончи, куйидаги фикрни баён этади. Иқтисодиёт даври ўрнига келадиган экология асрининг асосий вазифаларидан бири инфинитизм, яъни чек-чегара билмасликдан воз кечиш ва меъёрга қайтиш бўлмоғи керак. Ҳёсле аввало демографик ўсишда инфинитизмдан қутулиш зарурлигини таъкидлайди. Статистик маълумотларга кўра, Ер юзи аҳолиси XVIII асрда 500 миллионни ташкил этган бўлса, XXI асрга келиб 12 барабар ўсган ва 6 миллиарддан ортган. Афсуски, Ер шарининг ўзи ҳам, унинг неъматлари ҳам чексиз-адосиз эмас. У фақат муайян миқдордаги

аҳолини сиғдира ва боқа олади. Қолаверса, табиий меъёрлардан ташқари ижтимоий меъёрлар ҳам бор. Агар бу меъёрлар бузил-гудек бўлса, одамлар орасида тажовузкор-лик кучаяди. Оқибатда, инсоният ижтимоий фалокатга дучор бўлиши мумкин. Демак, ҳам табиий, ҳам ижтимоий ҳалокатдан сақланиш учун аҳоли ўсишини тартибга солиш зарур. Бу борада Ҳёсле ҳомиладор аёлнинг бола-сини олдириб ташлашини қоралагани ҳолда ҳомиладан сақловчи бошқа воситаларни ёқлайди (*ўша асар, 80-бет*).

Бироқ глобал экологик инқироздан қу-тулиш учун демографик ўсишдаги инфини-тизмдан халос бўлишнинг ўзи кифоя эмас. Инсоният, шунингдек, кейинги эллик-олтмиш йил ичида орттирган кўпгина эҳтиёжлардан ҳам воз кечиши зарур. Чунки бугун табиатга катта зиён етказаятган бу эҳтиёжлар эртага оммавийлик касб этса, Ер юзидаги ҳаётга зомин бўлиши муқаррар. Одамларнинг меъ-ёрга қайтишига эса уларнинг сусткашлиги ёки ялқовлиги эмас, балки ўзга омил кўпроқ тўсиқ бўлаётир. Бу омил шуки, бугун аксар жамиятларда кимнинг эҳтиёжи кўп ва уни қондириш имкони юқори бўлса, ўшанинг иж-тимоий маънави баланд ҳисобланмоқда. Бун-га қарши, одамнинг ҳой-ҳавасга берилишига фазилат эмас, қусур деб қараш муҳитини тикламоқ лозим. Яъни бугун муҳудият – парҳезкорлик аъмолига маънавий эҳтиёж туғилмоқда. Тарихан аёнки, дунё ҳой-ҳавас-ларидан кўнгил узган тоифа халқ ораси-да ҳамиша зўр ҳурмат-этиромга сазовор бўлган. Мухтасар қилиб айтганда, одамлар парҳезкорликка эркинлик шартларидан бири деб қарашига эришмоқ лозим. Зеро, ҳаддан ташқари кўп нарсага боғланиб қолган одам ўзини эркин ҳис этолмайди. Эркинлик, маъ-лум маънода, эҳтиёжлардан озод бўлишни ҳам англатади.

Кант инсон ҳар қандай вазиятда ҳам ахлоқли бўлиб қолиши учун унда тўғри ақлий ёндашув бўлса кифоя, деб ҳи-سوبлаган эди. Унинг Фридрих Шиллердан (1759–1805) то Макс Шелергача (1874–1928) бўлган танқидчилари эса бу борада тўғри ҳиссий ёндашув ҳам зарур эканини таъкидлайди. Бироқ ҳозирга келиб соғлом

ақл ва покиза қалб ҳам одамзод жонига ора киролмай қолаётир, дейди Ҳёсле. Саба-би, биринчидан, фан-техника туфайли ин-сон қудрати шу қадар ортдики, энди унинг хатти-ҳаракатлари оқибатини, ҳатто махсус фанларга таяниб ҳам, дарров билиб олиш мушкул. Қаранг, плутоний кўмиб қўйилган тупроқда шу заҳарли модда қолдики 24 минг йилдан кейин ҳам сақланар экан. Шундай бўлгач, унинг табиат ва одамзодга етказажак зарарини қай йўсин аниқ ҳисоблаш мумкин? Иккинчидан, бугун инсон бир жойда бирон хатти-ҳаракат қилса, оқибати бошқа жойда намоён бўлиши кузатилмоқда. Ушбу фикр исботи учун Ҳёсле уруш бобида бир далил келтиради. Қадимги одам душманига тош чўқмор билан ҳамла қилган ва уни юзма-юз туриб маҳв этган. Шундоқ кўз олдида қонга беланиб ётган рақиби унга ўз қилмишини бор даҳшати билан англашга имкон берган. Ўқотар қуроллар ихтиро қилиниши билан жангчи ёвга хандақдан туриб ўқ узадиган ва унинг оҳ чекиб жон беришини узоқдан эшитадиган бўлди. Бироқ оммавий қиргин қуроллари ўйлаб топилган замонда ҳатто шугина сасни эшитиш ҳам амримаҳол. Бу-гун бирор генерал марказдан туриб зарур тугмани босса бас, ракета бир қитъадан бошқасига учиб бориб, сон-саноқсиз одамни ҳалок этади. Ўша генерал эса қурбонларнинг на ўлим олдидаги қиёфасини кўради ва на ингроғини эшитади. Демак, ўзи содир этган хунрезлик даҳшатини ҳам ҳис этмайди (*ўша асар, 86-бет*).

Хўш, бу муҳдиш вазиятдан қандай чиқиш мумкин? Ҳёсле фикрича, ҳар бир одам таби-атга етказилаётган талафот ҳақида нафақат билишга ҳақли, балки масъул ҳам бўлмоғи зарур. Жамоат фикрини шакллантирувчи барча тизимлар – таълим-тарбия ўчоқлари, оммавий ахборот воситалари ва ҳоказолар ана шундай маълумотларни ёйишда жон-бозлик кўрсатмоғи даркор.

Янги замон фани ишонч ва билим му-носабатини тубдан ўзгартириб юборди, дея фикрини давом эттиради файласуф. Ўрта аср кишиларида билим оз-у, ишонч кўп эди. Бугунги одамларда эса билим кўп-у, ишонч кам. "Мен экологик ҳалокат рўй бериши мум-

кинлигини биламан, ammo чиндан-да шундай бўлишига ишонмайман" — ҳозирги даврнинг аксар кишилари ана шу қабилда фикрлайди.

Рухий омил билан боғлиқ яна бир ҳолат борки, у ҳозиргина тилга олганимиздан ҳам хавотирли. Ҳёсле ушбу ҳолатни қадимги Рим муаррихи Тацитнинг (55–120) "Тарих" асаридан олинган бир воқеа асосида шарҳлайди. Муаррихнинг ҳикоя қилишича, фуқаролар урушида бир аскар душман жангчисини ўлдиргач, у ўз отаси эканини билиб қолади. Шу лаҳзада уни сўз билан таърифлаб бўлмас даҳшат қамраб олади. Бу воқеа бошқаларга ҳам маълум бўлгач, жанг бир дақиқа тўхтади. Чунки икки тараф ҳам ушбу падаркушлик сабаб, уруш — бемаънилик эканини англаб етган эди. Ammo бир дақиқа танаффусдан сўнг улар яна бир-бирини ўлдир кетади (*Тацит. Аннали. История. М., "АСТ", 2005, стр. 532*). Жангчилар бу хунрезлик ақлсизлик эканини англай туриб ҳам уни давом эттирганини қандай тушунмоқ керак, дег савол қўяди Ҳёсле.

Ижтимоий тузилмалар (чунончи, урушлар) мантиғи унда иштирок этаётган одамлар мантиғига айнан мос бўлолмайди. Мазкур тузилмаларнинг яшовчанлик лаёқати юқорилиги ва аини чоқда, ўзгаришга учраш лаёқати пастлиги ҳудди шу билан изоҳланади. Биринчидан, бундай жамоа ичидаги бир киши хулқ-атворини ўзгартирса, бошқалар ҳам унга қўшилишига ишонмайди. Шу сабабдан ўзи ҳам ўзгармай туришни маъқул кўради. Ҳолбуки, у энди ўзини аввалгидек ахлоқан пок деб ҳисобламайди. Иккинчидан, ана шу одам жамоа ичида бир хатти-ҳаракат содир этса-ю, унинг оқибатлари учун шахсан жавобгар бўлмаса, бундай ҳолларда у виждон азобини бошдан кечирмайди. Бу ўринда Ҳёсле, афтидан, индивид руҳияти тўда руҳиятига "ютилиб кетиши"ни назарда тутди. Учинчидан, менинг якка ўзим ҳеч нима қилолмайман, минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар ичида ҳаракатим барибир зое кетади, деган шубҳа кучини кўрсатади. Тўртинчидан эса, ўша одам антропоген экологик фожиа ҳақида бот-бот эшитаверса, демак, бу ҳалокатнинг юз бериши муқаррар экан ва унинг учун ҳеч ким жавобгар эмас,

деган хулосага бориши ҳам мумкин. Ҳёсле буларнинг барчасига жавоб сифатида қуйидаги фикрни илгари суради: кимки одамларни расо кўроқчи бўлса, аввало, ўзини комил этсин. У ўзини комил этгачгина бошқалар нуқсонидан сўз очсин. Шунда ҳам сўзига жиндек бўлсин нафрат аралаштирмасин. У нотўғри йўлдан қайтарар экан, тўғри йўлни ҳам кўрсатсин. Зеро, ўзгалар иллатидан нолишгагина ярайдиган одам уларни ўзгартаришга қодир бўлмайди. Аксинча, у одамларни, ҳар қанча нуқсонига қарамай, чин юракдан сева олмоғи лозим. Шундагина у оммани янги ахлоқ сари бошловчи раҳнамога айланади. Кўпчиликнинг хулқини ўзгартариш озчиликнинг фидойилиги билан амалга ошади. Янги қадриятлар яловбардорлари чекига башарият тарихидаги жафокаш пайғамбарларникига ўхшаш оғир қисмат тушса начора (*Экология и философия, стр. 93–94*).

Капитализм инсонда шахсий манфаат ортидан қувишдек ахлоқий иллатни юзага келтириши кўп бора танқид қилинган, дейди файласуф. Бироқ капитализм инкори ўлароқ тарих сахнасига чиққан социализм бу борада қандай ўзгариш ясай олди? У, шахс ва жамият манфаати айнан бир нарсa, деган тушунчани сингдира олмагани-ку майли-я, қайтанга, мунофиқликнинг яна бир турини дунёга келтирди. Ҳёсле фикрича, шахсий манфаатдорлик, қўйингки, худбинликни йўқ қилиш иложсиз нарсa. Шунини тан олиш лозимки, баъзан фақат худбинликкина одамни ютуқлар сари етаклайди. Бу ютуқлар эса нафақат шу одамнинг ўзи, балки бутун жамият учун фойдали бўлади. Демак, экологик вазиятни соғломлаштиришда ҳам одамлардаги худбинликдан оқиллона фойдаланмай илож йўқ.

Бироқ шахсий манфаат умумий манфаатга зид келмайдиган олтин оралиқ топилиши зарур. Орада номувофиқлик юзага келган ҳолларда эса масала умумий манфаат фойдасига ҳал этилиши ўз-ўзидан аён. Ҳёсле шу ўринда, аввало, "умумий манфаат" тушунчасининг маъно доирасини аниқлаштириб олишни лозим топади. Хўш, умумий манфаат

деганда келгуси насллар манфаати ҳам назарда тутиладими? Бу саволга ҳар бир софдил одам “ҳа” деб жавоб бериши аниқ. Унда табиий равишда бошқа савол пайдо бўлади: хўш, қай бир қадрият устунроқ – бугунги авлоднинг фаровонлигими ёки келгуси насллар ҳаётими? Ҳар бир софдил одам бу саволга ҳам келгуси насллар ҳаёти-да, деб жавоб бериши тайин. Модомики шундай экан, нега ҳозир бунинг аксича иш тутилмоқда? Нега бугунги авлод фаровонлиги келгуси насллар ҳаётидан афзал кўриляпти? Ахир, ялпи ижтимоий маҳсулотнинг ўсишига ҳали-ҳануз олий қадрият сифатида қаралмоқда-ку! Бу худди одамнинг бойлиги қанча ортса, бахти ҳам шунча тўқилашади, деб ўйлаш каби соддалик эмасми? Ахир, фаровонлик дегани, аслида, ўзининг яхши ҳис этмоқ, яъни миқдор эмас, балки сифат-ку!

Ҳозирга қадар атроф муҳитни меъёридан ортиқчиқинди билан ифлослантирганлик учун жарима ундириш билангина қаноатланиб келдик, дея ҳуқуқий масалага ўтади файласуф. Аммо эндиликда глобал экологик инқироздан чиқиш учун шунинг ўзи кифоя эмаслиги аён бўлаётир. Серчиқинди маҳсулотлар ишлаб чиқарганлик ва истеъмол қилганлик учун солиқ жорий этиш фурсати етиб келди. Маъмурий чоралардан иктисодий чораларга ўтишнинг бундай йўлини тиббиётдаги касаллиқни даволашдан унинг олдини олишга ўтиш билан қиёслаш мумкин бўлар, эҳтимол. Шундай қилинса, дейлик, автомобиллардан экологияга етаётган зарарни қоплаш уларни ишлаб чиқарган корхонаю ҳайдаб юрган кишилар зиммасига тушади. Бунда корхона ўзи ишлаб чиқарган автомобиль нархига экологик зарарни қоплашга доир сарф-харажатни ҳам киритишга мажбур бўлади. Айни чоқда, шахсий автомобиль эгаларининг бир қисми хусусий машинадан кўра жамоат транспорти-да юришни афзал билиб қолди.

Солиқ ислохотида доир тақлимизга бир жуфт эътироз бўлиши мумкин, дея тан олади Ҳёсле. Биринчидан, бундай сиёсат жамиятда адолатсизлик кучайишига сабаб бўлади, дейишса, бундан сира ажабланмайман. Чунки автомобиль сотиб олиш ҳам, уни ҳайдаб юриш ҳам қимматлашади ва худди

шу сабабдан бу турдаги транспортлар сони камаяди. Шу асно шахсий автомобилга эгаллик қилиш фақат бой одамларнинг “ҳуқуқ”ига айланади. Эътироз-ку тўғри, бироқ начора, – дейди Ҳёсле, – бугун инсоният тараққиёти ҳар бир кишини шахсий автомобиль билан таъминлашга эмас, балки ундан табиатга етаётган зарарни имкон қадар камайтиришга боғлиқ бўлаётир. Қолаверса, давлат баъзи кишиларнинг солиқ ислохотидан кўрадиган зарарини тоvon пули тўлаш орқали қоплаб бериши ҳам назарда тутилади. Айни чоқда, аввал ҳам таъкидланганидек, зуҳдиёт – парҳезкорлик аъмоли қайта тикланса, эҳтиёж эмас, манманлик сабаб “пўрим” машина миниб юрганлар бошқаларда ҳасад ўрнига, аксинча, ачиниш ҳисси уйғотади. Глобал экологик ҳалокат арафасида турган инсоният учун ягона нажот айнан шу парҳезкорлик бўлса, эҳтимол.

Иккинчи эътироз эса, солиқ ислохотини фақат бир мамлакат доирасида ўтказиб бўлмайди-ку, деган саволда ифодасини топади. Ўрни, корхоналар бир мамалакат доирасида – тенг имкониятлар муҳитида яшаб ҳам кетди, дейлик. Аммо у рақобатни жаҳон бозорида давом эттирганида қийин аҳволга тушиб қолмайдими? Албатта, бу низоҳатда жиддий далил, – дея эътироф этади Ҳёсле, – бироқ унга ҳам чора топиш мумкин. Бунинг учун шундай халқаро шартномаларни имзолаш лозимки, улар тижорий ҳамкорликни бир хил шароитга сола олсин. Дарвоқе, бундай тажриба XX асрнинг 70-йилларида Оврупо давлатлари ўртасида самарали қўлланиб келаётир (*ўша асар, 117–122-бетлар*).

Ҳёсле фикрича, кўпгина мамлакатлар экологик солиқ ислохотини оғизда қўллаб-қувватлагани ҳолда амалда ўзини четга тартади. Улар ўз хатти-ҳаракатини оқлаш учун кўшниллар рақобатини дастак қилиб кўрсатади. Ҳолбуки, кўшниллар ҳам худди шу баҳонани қалқон этади. Бу борада ривожланган давлатлар барча мамлакатларга ибрат бўлмоғи лозим, деб таъкидлайди файласуф. Улар инқироз юзга келишида кўпроқ айбдор бўлгани учунгина эмас, ўтиш даври қийинчиликларига кўпроқ бардошли экани учун ҳам шундай қилмоғи зарур.

Маълумки, сиёсат фалсафаси икки муҳим масала билан шугулланади, дея ёндош мавзуга ўтади Ҳёсле. Бу масалаларнинг дастлабкиси идеал давлат қандай бўлиши лозим, кейингиси эса ҳозирги давлатни унга қандай яқинлаштириш мумкин, деган саволлар билан ифодаланади. Глобал экологик инқироз даври бу иккала саволга ҳам янгича жавобни тақозо этади. Сир эмас, шу вақтгача она Ерни келгуси авлодлар учун асрашга ўз-ўзидан аён масала деб қараб келинди. Шу сабаб уни махсус муҳокама этишга ҳам зарурат йўқ деб ҳисобланди. Бироқ бугунга келиб курраи арзни келгуси авлодлар учун асраш мушкул вазифага айланаётир. Шундай вазиятда сиёсат фалсафаси олдидаги энг қийин жумбоқ келгуси насллар ҳақ-ҳуқуқини ким ўз ҳимоясига олади, деган масала бўлмоқда.

Ҳёсле дастлаб сиёсат фалсафасининг биринчи масаласига жавоб бериб қуйидаги фикрни баён этади. Ҳозиргача идеал давлат деганда, асосан, ижтимоий, демократик, ҳуқуқий давлат кўзда тутилган бўлса, бундан буён унга экологик деган сифат ҳам қўшилмоғи лозим. Бу эса эндиликда табиатни асраш давлатнинг энг муҳим вазифалари қаторидан жой олади демакдир (*ўша асар, 135–137-бетлар*).

Табиий муҳит ва келгуси авлодлар тақдири бирбутун масала бўлиб, парламент қошида бунга жавобгар мустақил сиёсий тузилма яратиш айти муддаодир, дейди Ҳёсле. Табиат ҳам, келгуси авлодлар ҳам ҳақ-ҳуқуқини ўзи ҳимоя этолмас экан, демак, бу тузилма уларнинг васийси сифатида фаолият юритади. Унинг таркибига табиатни асраш билан шугулланувчи соҳалар вакиллари киритилиши ва уларнинг фикри экологик қарорларни ишлаб чиқишда албатта инобатга олиниши зарур. Тузилма таркибининг бир қисmini президент тайинласа, бир қисmini парламент сайлайди.

Ҳёсле фикрича, демократия аҳоли ёки парламентнинг аксар қисми хоҳиш-иродасини ифода этиши билан эмас, балки ҳақ йўлни топишда қўпол хатолар қилишдан сақлай олиши билан ўзга тизимлардан афзалдир. Демак, демократия сифати унинг жамиятдаги муаммоларни нечоғли самарали

ҳал этиш салоҳияти билан ўлчанади. Демократия учинчи минг йилликда глобал экологик инқироздан чиқиш йўлини топиш билан яна бир карра жиддий синовдан ўтади.

Давлат кўрадиган экологик чора-тадбирлар, энг аввало, локал миқёс касб этиб, ҳар бир қишлоқ ва шаҳар, ҳатто ҳар бир хонадонни қамраб олиши лозим. Экологик қишлоқ, шаҳар ва хонадон, алапоқибат, одамларни глобал фаолият юритишга ҳозирлайди. Бундай қишлоқ ва шаҳар, биринчи галда, ўз чиқиндисини чекка ҳудудларга олиб чиқмай, шу ерда қайта ишлашни ташкил этиши даркор. Сўнгра эса энергия таъминоти бўйича ҳуқуқларни марказдан олиб ҳудудларга бериш тақозо этилади. Ана шундай қилинганда, аҳоли энергия истеъмолига ўзгача масъулият билан қарай бошлайди (*ўша асар, 149–150-бетлар*).

Локал фаолият, албатта, глобал чоралар билан қўшилиб кетиши зарур. Ҳозиргача ташқи сиёсатда иқтисодий алоқалар асосий ўрин эгаллаб келган бўлса, бундан буён экологик муносабатлар устувор мавқе касб этиши лозим. Зеро, экологик сиёсат фақат миллий дастурлар билан чекланиб қолса, дунё иқлими ҳеч қачон барқарорлашмайди. Табиат муҳофазасига доир дастурларни амалга оширишда масъулият кўпроқ сиёсатчилар зиммасига тушади, албатта. Лекин улар сусткашлик қилиб ишни пайсалга солса, демократия дастаги – жамоатчилик тазйиқини ишга солиш даркор. Бунда экологик вазиятни чуқур англаган виждонли ва қатъиятли озчилик фуқароларга кўп нарса боғлиқ бўлади. Улар ёнига янги-янги кишилар қўшилиб бориши билан ушбу эзгу ҳаракат сафи янада кенгайди. Ана шунда раҳбарлар орасида ҳам экологик билимларни пухта эгаллаган, айти чокда, бу ишга қалбан берилган кишилар ортади (*ўша асар, 151-, 160-бетлар*).

Хуллас, бугун инсоният ўзига табиат устидан ҳукмронлик қилиш эмас, балки у билан уйғун яшаш истагини байроқ қилиб олиши лозим. Айти чокда, Маърифатчилик даврининг Эркинлик ва Тарақиёт тамойиллари ҳам албатта яшаб қолиши зарур. Лекин буларга одамзоднинг ҳаёт манбаи – она Табиатни беомон талаш орқали эришилмаслиги даркор.

Ҳар бир ўғил-қизнинг ақли ва қалбига ана шу ғояларни чуқур сингдириш таълим-тарбиянинг асосий вазифаларидандир.

Хёсле ўз экологик фалсафасини яратгандан буён орадан салкам чорак аср вақт ўтди. Хўш, бу концепция XXI асрнинг илк чорағида яшаётган кишида қандай муносабат уйғотади? Қолаверса, Ғарб оламида, олмон заминида дунёга келган айни концепция Шарқ дунёси, ўзбек диёрида қандай акс садо топади? Ҳёсленинг экологик фалсафаси билан юзакироқ бўлса-да танишиб чиққач, биз ана шу саволларга дуч келамиз, албатта. Уларга жавоб беришдан аввал эса журналхонга икки маълумотни етказиб қўймоқ лозим. Биринчиси, рус файласуфи Нелли Мотрошилова Ҳёсле ҳақида сўз юритиб, у ўз ижодий тақомилининг ҳеч бир бекатида тўхтаб қолмаслигини, ҳам асл, ҳам кўча маънода мудом йўловчи эканини таъкидлаган эди (*Мотрошилова Н. Витторіо Ҳёсле: Наброски к философскому портрету // В книге: Ҳёсле В. Гении философии Нового времени. М., "Мысль", 1992, стр. 171*). 1990 йилги Москва маърузаларидан сўнг Ҳёсле фалсафанинг турли мавзуларида қўллаб асарлар ёзди, маърузалар ўқиди, таржималар қилди, аммо билишимизча, экология фалсафасига бошқа қайтмади. Хуллас, Ҳёсленинг экология фалсафаси кейинги чорак асрда қайта ишланиб, тўлдирилган ва бойитилган эмас.

Иккинчиси, XX асрнинг 90-йилларида буён ўтган салкам чорак аср мобайнида глобал экологик инқироз таҳдиди пайсайдими? Мақолаимизга пешлавах ўлароқ берилган ушбу бўҳрон ҳақидаги маълумотларга журналхоннинг кўзи тушган, албатта. Ана шу маълумотларга таяниб айтидиган бўлсак, бу даврда, афсуски, дунё иқлимини барқарорлаштиришга муваффақ бўлинмади. Ахир, ўзимиз ҳам ҳаво – мусаффолигини, сув – зилоллигини, мевалар – тотлилигини йўқотиб бораётганини кўриб-билиб турибмиз-ку! Глобал экологик инқироз нафақат бартараф этилмаяпти, балки унинг ҳалокатга айланиши тобора аниқ бўлиб борапти, шундай эмасми?

Сира иккиланмай айтиш мумкинки, Ҳёсленинг экологик фалсафаси бугун ҳам ўз қимматини тўлиқ сақлаб қолаётир. Зеро, XX асрда дунё тараққиётининг бош парадигмасига айланган ва глобал экологик инқирозни юзага келтирган иқтисодиёт ҳукмронлиги ҳали-ҳануз яқун топгани йўқ. Бугун ҳам иқтисодиётга ижтимоий барқарорликни сақлаш кафолати деб қаралаётир ва она Табиат аҳолининг ортиб бораётган эҳтиёжлари йўлида баттар ғорат қилинаётир. Қисқасини айтганда, эски иқтисодий парадигма янги экологик парадигма билан алмашгани, иқтисодиёт асри тугаб, экология асри бошлангани йўқ.

Тўғри, Ҳёсле билан, хоҳ назарий фикрлари, хоҳ амалий тақлифлари юзасидан бўлсин, ҳар қанча баҳслашиш мумкин. Бироқ унинг экологияни дунё тараққиётининг асосий парадигмасига айлантирмай туриб инсониятни табиий ҳалокатдан қутқариб бўлмаслиги ҳақидаги бош ғоясини асло рад этиб бўлмайди. "Биринчи дунё" бу борада оғир эшелонни олға тортувчи қудратли локомотив бўлиши зарур, деган талаби ҳам ҳар қандай шубҳадан холидир.

Дарвоқе, Ҳёсле билан баҳслашиш масаласига келганда, бир қанча катта-кичик мавзуларга тўхталиш мумкин. Ҳёсле бугунги экологик инқирознинг метафизик сабабини Декарт, Кант ва Фихте қарашларига олиб бориб боғлайди. Бир жиҳатдан, Ҳёсле ҳақдек, чунки айнан шулар фалсафасида "қуролланган" авлодлар ушбу аҳволни юзага келтирди. Бошқа жиҳатдан эса, Декарт, Кант ва Фихтега адолатсизлик ҳам қилинаётгандек. Бошқаларини қўя турайлик-да, биргина Декартга диққатни қаратайлик. Ҳёсле, Декарт инсондан бошқа, табиатга – ўсимликлар ва ҳайвонларга атиги машина деб қараган, дейди-да, ортидан, наҳот шундай даҳо, айтايлик, ўз отини ҳечам оғриқни ҳис этмайди, деб ўйлаган бўлса, дея ҳайратланади (*Экология и философия, стр. 51*). Бизнингча, Декарт ўз оти оғриқни ҳис этишини жуда яхши билган. От ҳақида тўлиқ ва чин билим ҳосил қилиш учун буни эътиборда тутиш зарурлигини ҳам тушунган. Бироқ XVII аср тафаккури этиб келган мар-

ра бундан бир неча тош узоқда эди. Шундай вазиятда Декарт онтологик (борлиққа доир) эмас, гносеологик (билишга доир) жиҳатдан, ўсимликлар ва ҳайвонларга атиги машина (автомат) деб қарашни таклиф этади. Агар шундай билиш усули танлаб олинса, ўсимликлар ва ҳайвонларга доир бир қанча "сир"ларни очиш мумкин бўлар эди. Бугун Декарт асос солган йўл тўғайли биз, дейлик, табиий фанлар соҳасида кўплаб билимлар орттирганимизни тан олмасак инсофсизлик бўлади.

Ёки яна шу билан боғлиқ бошқа жиҳатни олайлик. Хўш, Ғарб жамияти олдида Декарт, Кант ва Фихте нуктаи назаридан иборат фақат битта йўл бўлган, холосми? Асло! Ҳегель ва Шеллингнинг бунга муқобил яна бир нуктаи назари ҳам мавжуд эди-ку. Буни Ҳёсленинг ўзи ҳам бир ўринда бажонидил тан олади (*ўша асар, 53-бет*). Хўш, нега Ғарб жамияти Ҳёсле тўғри деб ёқлаётган иккинчи эмас, хато деб қоралаётган биринчи йўлни танлади? Шу жамият мазкур танлови учун бор жавобгарлиқни ўз зиммасига олиши, ягона аъмоли ҳақиқатни излаш бўлган улуг файласуфларни маломатдан қутқариши лозим эмасми? Кўлга бормоқчи бўлган киши олдида икки йўл чиқса-ю, у шулardan бирини танлаб иттифоқо чўлга бориб қолса ва бунинг учун ўзини эмас, йўлни айбласа кулгили ҳол бўлмайdimи?! Бироқ Ҳёсле, нечундир, биз тилга олган бор жиҳатлар ҳақида лом-мим демайди. Шу тариқа у баъзан холислик тизгинини қўлдан чиқариб қўяди.

Энди бундан-да муҳим масалага диққатни қаратайлик. Нелли Мотрошилова Ҳёсле ҳақида яна куйидаги сўзларни ёзади: "... дунёнинг яхлитлиги, башариятнинг ягоналиги Ҳёсле учун шунчаки сўз эмас, балки эътиқоддир" (*Мотрошилова Н. Витторио Ҳёсле: Наброски к философскому портрету // В книге: Ҳёсле В. Гений философии Нового времени. М., "Мысль", 1992, стр.184*). Бундан аён бўладики, Ҳёсле ўз экологик фалсафасини ҳам дунё ва башариятнинг яхлитлигини назарда тутган ҳолда яратган. Айни чоқда, у бугунги дунё маданий жиҳатдан турфа эканини ҳам ҳар он эсда тутишга интилган.

"... алоҳида маданиятлар ўртасида яқдилликка эришмоқ зарур", деб таъкидлайди ҳатто бир ўринда Ҳёсле (*Экология и философия, стр.155*). Бироқ, шунга қарамай у, барибир, Ғарб маданияти доирасидан четга чиқа олмайди. Шу жиҳатдан, Ҳёсле концепцияси Шарқда ҳам Ғарбдагидек самарали бўлишига ишониш қийин. Тўғри, ҳозир Ғарб бутун дунёни ўз маданиятига "киритиш" сиёсатини авж олдиarmoқда. Аммо Ер юзи бўйлаб бунга қарши тенденция ҳам куч йиғиб бораётгани сир эмас.

Келинг, аниқ мисол келтирайлик. Ҳёсле экология асри одамлари дунёқараш ва ахлоқ асосига объектив идеализм ҳамда Кант этикаси қўйилиши лозим деб ҳисоблайди. Бу таклифни Ғарбнинг техноген жамияти аъзолари бемалол қабул қилиши мумкин. Аммо Шарқнинг аънанавий жамияти уни ҳазм қила олармикан? Масалан, камина инсон моҳиятини англаш, унинг хулқини белгилашда ўзбек халқи объектив идеализм ва Кант этикасини дастуриламал қилиб олишига сира ишонмайман. Бу ўринда гап ҳатто юртдошларимиз ушбу фалсафий йўналиш ва ахлоқий таълимотдан дуруст воқиф эмаслиги ҳақида ҳам бораётгани йўқ. Мабодо улар халқимиз орасида ҳар қанча кенг тарғиб қилинса ҳам бундан аҳвол ўзгариб қолмаслигига имоним комил. Чунки мазкур вазиятда шарқона жамиятнинг бош хусусияти — кўп асрлик аъналарга садоқат ҳисси ўз кучини намён этаётир. Шу боис, экология асрида ўзбек жамияти учун, айтайлик, ислом фалсафаси ва мусулмон ахлоқиға таяниш кўпроқ фойдали бўлса ажабмас. Ваҳоланки, объектив идеализм ва Кант этикаси билан ислом фалсафаси, мусулмон ахлоқи ўртасида хийла муштарақ жиҳатлар бор. Нафсиламри, экология асри метафизикаси ва этикаси хусусида сўз юритганда, Турфа дунёқарашу ахлоқдан иборат бирбутун "палак" назарда тутилгани маъқул.

Ушбу мақоладан кўзланган асосий мақсад Ҳёсленинг экологик фалсафасини батафсил таҳлил ёки танқид қилиш эмас. Биз бундан кўра одмироқ ниятни — айни концепция ҳақида бақадриҳол тушунча беришни дилга тукканмиз, холос. Чунки юртимизда нафақат

кенг аҳоли, ҳатто зиёлилар орасида ҳам Ҳёсленинг экологик фалсафаси унча маълум эмас. Ҳолбуки, Ўзбекистон Ер қуррасининг бир бўлаги, ўзбек халқи эса инсониятнинг ажралмас қисмидир. Биз глобал экологик инқирозни бартараф этиш учун бутун дунё, жами инсоният билан елкадош бўлмоғимиз лозим. Бунда эса Ҳёсле каби дунё тан олган файласуфларнинг ҳар бир фойдали ғоя ва таклифи асқатиши турган гап.

Назаримда, Ҳёсленинг одамларни ортиқча дабдабадан қочиби одмиликка интилишга чорлаши жуда муҳим гап. Мана, сизга ҳаётий бир далил: Ўзбекистон Миллий университети биносини ёнлаб ўтувчи йўл чети эрталабдан шахсий автомашинага тўлиб кетади. Одатда, Тошкентнинг наҳор оши бериладиган тўйхоналари қондидагина ана шундай тирбандликни кузатиш мумкин. Бу ёқларга кўпдан бери йўли тушмаган бир одам бояги манзарани кўриб, "Дуруст, университет домлалари ҳам бойиб қолибди", дебди ҳамроҳига. "Бир оз хато кетдингиз, биродар, – дебди шериги унинг гапини тўғрилаган бўлиб, – булар домлаларнинг эмас, талабаларнинг машиналари!" Мен бу латифанамо сўзларни эшитгач, агар шу талабалар ўқишга

машинада эмас, велосипедда келса қандай бўларди, дея ўйланиб қолдим. Биринчидан, велосипед машина сингари катта жойни эгалламасди; иккинчидан, ушбу транспортда қатнаш ёшлар соғлиғига наф келтирарди; учинчидан, қанчадан-қанча ёнилғи тежаб қолинарди; тўртинчидан, ҳавога заҳарли газ камроқ тарқаларди. Бироқ, начора, бугун ҳатто талаба ҳам велосипедда юришдан ор қиладиган бўлиб қолган. Ваҳоланки, Ҳёсле айтгандек, камтарона яшаш тарзи кенг омалашса, дабдабага ўч кимсалар уялиб қолармиди...

Модомики, гапни мажоз билан бошлаган эканмиз, келинг, яна мажоз-ла тугата қолайлик. Олмон шоири Бертольд Брехтнинг (1898–1956) қуйидаги мазмунда бир шеъри бор. Улар дарахт шохларига ўтириб олиб, ана шу шохларга ҳарчанд арра тартарди. Гоҳо-гоҳо бир оз нафас ростлаш учун тўхтаб, нечоғли чапдаст эканидан лоф ҳам уриб кўярди. Бир пайт улардан баъзилари қўлидаги арраю остидаги шох билан бирга пастга қулади. Қолганлари эса буни кўриб бош чайқаб қўйдию яна арра тортишда давом этди.

Шояд, шундай ҳолга тушмасак денг!..

Зариф инсон Сўз қадрига ётади. Сўзнинг маъзини чақиб, туб илдизини қидиради. Инсонни улуглайдиган, уни қаро ердан осмону фалакка кўтарувчи фазилят баҳрамандликдир. Ўз она тилини сөөмаган, тил замирида ётган тарихни билмаган, қизиқмаган одам – қайси юрт ва қай миллатга мансуб эканидан, тилининг бою камбағаллиги, майин ё деғаллигидан қатъи назар, баркамол саналмас. Ўз тилига ўз Ватанингдек азиз, ўз онангдек табаррук.

Расул Ҳамзатовнинг авар тилида гапирганини эшитиб ҳайратга тушганман. Қойил қолиб эмас, шу тилда ҳам шеър ёзиб бўладими, деб ёқа ушлеганман. Икки авар сўзлашса, бир-бирига ўдеғайлаяпти, деб ўйлайсиз. Тишда ёнгоқ чаққандек қарсиллаган, тош ўлда арава югургандек тарақлаган овозни эшитасиз. Лекин авар ўз тилини сөөади. Улуғ шоирлари бу тилда ўлмас шеърлар ёзиб қолдирганлар.

Ўзбек тилим бошқаларга қандоқ, билмайман, лекин мен учун дунёда энг бой, энг гўзал, энг баркамол тил! Ўзбекча гапириб тилим чиққан, қўлимга қалам олиб ўзбекча ёзганман, қалбим сөөинчлари ва изтиробларини ўзбекчада қозога туширганман. Унга мөҳримни, миннатдорлигимни изҳор этиб бир китоб битсам деган ниятим бор. Ёзганларим шеър бўлмаса-да, шеърдек ўқилса дейман. Она тилимнинг кўрки, беравста қомати саҳифалардан бўй кўрсатиб турса дейман. Орзуларим кўп. Қани эди парвозим орзуларим қадар юксак бўлса!..

Бўлгуси китобдан айрим лавҳаларни "Тафаккур" ўқувчиларига илиндим.

АДАШ ДЕДИМ, АДАШДИМ

Икки шоир, икки адаш, икки Турсунбой
дўстларимга бағишланган ҳазил рубойи:

Турсунбойга деди Турсунбой: Адаш,
Шартми иккимизни Турсунбой аташ?
Шеърхон адашмасин, бўлайлик энди
Сен Турсун Али, мен – Турсунбой Адаш.

Бу сўзлар фақатгина икки шоирга эмас, **адаш**, дея адашувчиларга ҳам ҳазилдир. Нега исми бир хил одамларни **адаш** атайдилар, деб савол берсангиз, кўпинча, уларни бир-бирлари билан адаштирганлари учун, деган жавобни опасиз. **Адаш** сўзининг асли **отдош** эканини биров билса, биров билмайди. Шундай, **қир** сўзининг чекка ер де-

ган маъносини билмаган киши **қирғоқ**нинг қардан пайдо бўлганини англамайди. Даланинг чеккаси **қир**, сувнинг чеккаси **қирғоқ**, эшик ё деразининг чеккаси **қирра**.

Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш,
не тонг
Ростравлар арсадин гар чиқсалар рухдек қироқ.

Арса – майдон, **қироқ** – чекка ер. Ҳазратнинг бу машҳур байтида биринчи сўз шахмат тахтаси, иккинчиси – тахтанинг чеккасини билдиради. Фарзин ва рух – сипоҳлар. Рух тўғри чизик бўйлаб тикка юргани учун у кўнгли тўғри, ҳақсўз, ҳалол инсонга ўхшатишмоқда. Фарзин эса гоҳ тик, гоҳ қиялаб, ҳар ёнга кетавергани учун дили эгри, қадами эгри, ҳар мақомга йўғалайдиган кишиларга қиёс этилмоқда. Рух тўғрисўз бўлгани учун шохдан йироқда, шахмат тахтасининг чеккасида туради. Шундай бўлгач, фарзин каби кажравлар, эгриқадамлар шох ёнидан жой олса не ажаб?

Гўзал ва баркамол ташбеҳ! Сўзларнинг маъно юки залворли. Ўзаги **қир** бўлган **қироқ** сўзи бамисоли узукка кўз қўйгандек ўз ўрнида. Афсуски, Навоий бобоимизнинг тил бойлигидан тўла бахраманд эмасмиз. Бошқа кўп сўзлар каби **арса** ҳам, **қироқ** ҳам унут бўлган.

Бир эртақда айиқ билан деҳқон шерикликда қарам экишади. Деҳқон айиқни алдаб ҳосилнинг **тупи** сенга, япроғи менга, дейди. Чув тушган айиқ келгуси йил, энди **тупини** сен оласан, барги менга, деб яна алданади. Чунки бу гал шолғом экишган эди. Нега илдизни **туп** дейдилар? Нега ёш келин ва кўёвга, **туп** қўйиб, палак ёзинглар, деймиз? Илдиз ерининг **тубида** бўлади. Демак, **туб** тупга айланди. Бамисоли **туб** **турупга**, **чўб** **чўлга**, **қолиб** **қолипга**, **қўршабпарак** **қўршапалакка** айлангани каби, оғзаки тилда **китоб**, **мактаб** сўзлари **китоп**, **мактап** дейилганидек. Гулнинг тагида, бешикнинг тагида турадиган, биз **тувак** деб атайдиган сопол идиш аслида **тубак** экан. **Туб** сўзининг тубини изласа, балки биз эътибор қилмаган яна кўп сўзлар чиқар. Паст одамни **тубган** дейдилар. **Туп** илдиз бўлса, илдизли ер **тупроқ** бўлади. Гўё **ўтли** ер **ўтлоқ**,

тошли ер **тошлоқ**, гулнинг, меванинг ёпинчиги **ёпроқ** (**япроқ**) бўлгандек.

Тупроқни биз **турпоқ** ҳам деймиз. Бу – **ёғмурни ёғмур** деганимиз каби оддий ҳарф алмашинганими, ёки ўзбекча **тупроқ** билан арабча **турбат** сўзларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган янги сўзми? Нима дейсиз?

Инсоннинг гавдаси **бошдан бошланиб** **оёқда** тугайди, **одоқ** бўлади. **Оёқ** қадимда **одоқ** дейилган. Демак, одамзоднинг **боши бош**, **одоғи** **одоқ** экан.

Бошга **сочилган** **соч**, уни **чоч** ҳам деймиз ва **кўп** деган маънода ҳам ишлатамиз. Соч толасидек кўп нарса **чоч** бўлади. Неки тўкилиб ётса **тўкин**, сочилиб ётса **сочин**. Мўл-кўлликни **тўкин-сочинлик** деймиз.

Сочдан пастда, бошининг **пешиди**, яъни олдида **пешона**. Пешонадаги ажинлар хатга ўхшайди. Ижодкор халқ бу чизикларни қисмат ёзуви деб тасаввур қилган ва тақдирга тан берганда, пешонада борини кўрамиз, деган. Яна дейдиларки, инсоннинг пешонасига тескари хат битилган, бахту омад ундан юзини терс ўйрган. Мирзо Бедил бу ривоятдан гўзал ташбеҳ чиқарган:

Нақши маъкуси нигин аз сажда мегардад дуруст,
Сарнавишти вожегурно рост месозад намоз.

Яъни нигинга – муҳр ўйилган узукка терс хат нақш этилган. Бармоқ букиб нигин қоғозга босилса, муҳрнинг терс хати ўнг бўлади. Эй инсон, сенинг ҳам пешонанга тақдир хати чаппа ёзилган. Уни ўнг хатга айлантириш учун пешонангни саждага қўй. Сенинг халоскоринг намоздир. Ажиб қиёс, бедилона чуқур фалсафий байт!

Пешона билан боғлиқ яна бир сеҳрли сўз. Руслар **пешонани чело**, инсон умрини **век** дейди. **Человек** дегани пешонага битилган умр экан.

Бошимизнинг икки томонидан ўсиб чиққан, кўзанинг тутқичидек ўзимизга ярашиб турган **овозтутқич** “локатор”имиз **қулоқ** бўлади. Дарҳақиқат, **қулоқ** кўпинча **тутқич** маъносига келади. Чойнакнинг, қумгоннинг, қозоннинг **қулоғи** бор. Қозончида ихтиёр – қайдан **қулоқ** чиқарса, деймиз. Сув тутилган, боғланган ер ҳам **қулоқ**.

Сўзимиз аввалида ўртага тушган саволларга қайтсак. Юрагимиз макон тутган ер — **кўкрак**. **Кўксим осмон** деганимиз билан **кўксу кўкракнинг кўк** осмонга ҳеч бир алоқаси йўқ чиқди. **Кўк** қадимги туркий тилда **эmmoқ** сўзининг ўзаги экан. Бир кўкрақдан сут эмган **кўка**, **кўкалдош** бўларкан. Демак, чинакам кўкрак аёлнинг кўкси экан. Биз эса қуруқ кўкракни кериб, **кўксим қалқон**, деб юрган эканмиз.

Кўксимизда уриб турган **юрак** аслида юракми ёки **урак**? Юрак урадимми ё юрадимми? Мен ўзимча **урак** дегим келади. Мантиқан шундай бўлиши керак. Лекин “Девони луғотит турк”да **юрак** дейилган. Дарҳақиқат, **юр** ўзаги фақат юришни англатмайди. Умуман **ҳаракат** маъносини билдиради. Масалан, **шамол юрди**, деймиз, **ишимиз юриб кетди**, деган гапимиз бор. Навоий ҳазрат ҳам **юрак** деганлар. **Дил, кўнгул** сўзларича кўп бўлмаса-да, **юрак** ҳам турфа хил жилолари билан “Маънолар хазинаси”дан кўркам ўрин олган.

*Ғам кулбасида, жоно, ул хастага раҳм этким,
Тебранса бағир оғрир, дам урса юрак санчар.*

Соф ўзбекона ибора! Кўкрақдаги оғриқни **юрак санчиги** дейиш халқимизда узоқ замонлардан бор экан. Ҳазрат яна бир ўринда айтганлар: “**Ким яна йўқдир алар олпиға бормоққа юрак**”. Биз **кўркув** маъносида ҳар кун ишлатадиган **юрак йўқ** бирикмасининг тарихи-да қадимий экан.

Бу сўз усмонли турк тилида **юрак**, аммо озарбайжонлар **урак** дейди. “Девони луғотит турк”дек, “Ҳазойн ул-маоний”дек мўътабар манбаларда **юрак** бўлса, бошқа саволга ўрин қолмаслиги керак эди. Лекин бедор кўнгил, иштибоҳчи фикрат менга тинчлик бермайди, жуда қадимда, Кошғарийдан ҳам минг йиллар нарида бу сўз **урак** бўлгандир, деган ҳаёл миямда айланаверади.

Тилимизда ўз асл маъносини аллақачон йўқотган, бизни адаш кўчаларга етакловчи сўзлар кўп. Дафъатан эсга тушганларини айтай: **зимистон, хунук, меҳнат, фуқаро, мард, мағиз, мастава, нигор, тоза, ирода, таманно, фан, жазо, жазира, пул,**

сиёҳ, ватан, қалам, ғайрат, қатагон, салом, раҳмат, табрик, афанди, дево-на, дарвеш, марҳум, тақлиф, тақсир, таҳрир, муҳаррир, дағал, дағдаға, би-сот, кунж, чекиш, лавҳа, мақола, ғараз, ювош, ғалати, тасаддуқ, бадал, ара-ва, асбоб, аския, айёр, артист, пир, жувон, қароқчи, қоп, қопқоқ, қопагон, разм, татбиқ, тахаллус, сиёсат, та-биб, арбоб, ҳамшира, доя, кошона, му-саллас, овқат, жаҳл, жоҳил, иснод, май-мун, андиша, фаромуш, алвон, алфоз, ушоқ, сандал, авто, хавотир, адабиёт, сарбаст, чўпчак, рўзгор, бағир, қайсар, ўксук, сайл, ғаш, нушхўрт, қойил, қойилмақом... Санаб адо қилиш мушкул. Ўйласам, асл маъносини йўқотган сўзларни санагунча асл маъносида қолган, ҳеч бир янги мазмун, янги оҳанг касб этмаган сўзларни санаш осонроққа ўхшайди.

Бир ўтириш охирлаганда меҳмонлардан бири мезбонга шундай деган эди: “Жуда яхши ўтирдик. Ҳам хўрдани ичдик, ҳам бурдани урдик. Энди бизга жавоб беринг”. Мезбон бухоролик эди. Тожикчани яхши биларди. У қулиб кўйди-да: “Энди сизларга жавоб йўқ. Ишорани тушундим. Олиб кети-шингиз учун бирор нарса тайёрлашим керак бўлади”, деди. Сўнг ҳайрон бўлиб қолган меҳмонларга **хўрдан** ва **бурдан** нима эканини тушунтирди. **Хўрдан** — **емок**, **бурдан** — **олиб кетмоқ** экан. **Ҳам хўрдани, ҳам бурдани**, яъни ҳам ейиш, ҳам олиб кетиш, деган ибора ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймас меҳмонга нисбатан айтиларкан.

Адаш дедим, **адашдим**. Биз кўп адашамиз. Тилимиз поёнсиз ўрмон. Унинг сўқмоқлари кўп. Ҳар бир сўз бамисоли бир туп даррахт. Шоху новдалари бисёр даррахт. Агар биз барчамиз ҳамжиҳат бўлиб уларнинг хусусиятларини ўргансак, асл макони қай замин эканини билиб, меҳр билан парвариш қилсак, бу ўрмон боғу чаманга, сўқмоқлар раvon йўлга айланади. Тил гулшанида сайр этиш ҳам мароқли бўлади. Лекин барибир... бу сайр сирлар оламига, мўъжизалар мамлакатига саёҳат бўлиб қолаверади.

“АХИЙ, МЕН БИТДИМ”

Тил тараққийетининг қонуни шундай эканки, халқ қанча қадимий маданиятга эга бўлса, минг йиллар оша сўзлари ҳам ўзгаришга юз тутиб борар экан. Инглиз тили ҳам асрлар мобайнида ўзгара-ўзгара ёзув билан оғзаки нутқ фарқи таниб бўлмас ҳолга келган. Ўзлари ҳазил билан, биз Ливерпул деб ёзамиз-у, Манчестер деб ўқиймиз, дейишади. Лекин кўплаб ноқулайликларга қарамай, табиати мозийпарастликка мойил бўлган инглизлар имлони ўзгартирмайдилар. Тарихни асраш учун, мумтоз адабиётни унутмаслик учун шундай қиладилар. Бунга тан бериш керак.

Англия ўзининг узоқ тарихида ҳеч қачон

бировга қарам бўлмаган. Кўп замонлар улкан империянинг соҳиби эди. Ўз эрки ўсида эди. Биз қарам ўлка бўлганимиз учун ёзувимиздан, демакки, тарихимиздан жудо қилиндик. Қайта-қайта саводсизликка маҳкум бўлдик. Тилимизга бегона бўлган кирилл алифбоси мажбуран киритилди. Тўғри, араб алифбоси ҳам туркий тилга

қовушмаган. “Девони луғотит турк”ни араб тилида, араб ёзувида битган Маҳмуд Кошғарийга осон бўлмаган. Талай туркий товушларга мос ҳарфлар тополмаган. Абдулла Қодирий ҳам ўз романларини араб ёзувида битган. Қипчоқ шеvasига хос **туринғ, ўтиринғ** сўзларидаги асл туркий **“нғ”** товушини ифода қилолмай, саҳифа тагида батафсил тушунтириш берган. Бу товушга кирилл ёзувида ҳам, латин хатида ҳам мос белги йўқ.

Туркий халқларнинг кўргилиги шундаки, қадимги турк ёзуви йўқолиб кетган. Мўғулистоннинг Ўрхун, Россиянинг Енисей дарёлари соҳилидан топилган ёдгорликлар хати бир замонлар поёнсиз кенгликларда макон тутган халқларимизни бирлаштирган эди. Ба-

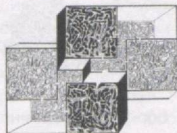
мисоли хитойи тасвирхат — иероглифлар турли лаҳжаларда сўзлашувчи бир ярим миллиардлик халқни боғлаб тургандек. Бизнинг ҳам кўхна ёзувимиз барҳаёт бўлиб, тараққий топганида, тилларимиз бу қадар йироқлашиб кетмас, қардош элларимиз мулоқотида учинчи тил восита бўлмас эди. Бизлар ягона буюк тилнинг усмонли, ўзбек, қозоқ, қирғиз, татар, бошқирд, тува, қораўғиз шеваларида сўзлашардик. Ёзи жазирама Туркман чўлларидан то аёзи бешафқат Ёқутистонгача поёнсиз маконда бизга тилмоч керак бўлмасди.

Бу армонни айтиш бугун энди жасорат эмас. Кеча бундай сўзлар пантуркизм тарғиботи дея баҳоланар, айтувчига омон-

лик йўқ эди. Дунёни ларзага келтирган Турк хоқонлиги, қудратли Амир Темур давлати Магрибу Машрик хотирасидан ўчиб кетмаган ва қондаги таҳлика унут бўлмаган. Шунинг учун ҳам дунё сиёсатининг жилови-ни тутиб турганлар паневропеизм, панславянизмдан эмас, пантуркизмдан чўйидилар.

Ўтган асрнинг етмишинчи йиллари боши эди. Ёзувчилар уюшмасининг ижод уйида бир кекса ёқут адиби билан қўшни бўлиб қолдим. Жажжи набираси билан келган экан. Қизалоқ ҳар гал таом еб бўлгач, **“Ахий, мен битдим”**, дерди. **Битдим** деган қадимий туркий сўзнинг **бўлдим, тугатдим** маънолари бизга таниш. Шунингдек татар, бошқирд тилларида отани **атий**, онани **аний** дейишлари ҳам аён. Лекин бобони **ахий** аталиши менга янгилик бўлди. Ўша кекса адиб билан тилларимизнинг ўхшаш томонлари тўғрисида гаплашмоқчи эдим. Лекин қўлоғи оғир экан, сўзларимни яхши ўқмади. Бунинг устига у рус тилида ёзар экан. Мен билан русча сўзлашди. Адибнинг айтишича, ёқут тили

Қилни қирқ ёрган тил билгичларимиз эски замондан қолган тор қулбани тарк этсалар, қардош тилларимизни чоғиштириб ўрганишга каттиқроқ киришсалар, туркий тилда сўзлашувчи оз сонли халқларнинг йўқ бўлиб кетмаслиги учун жон қойи-салар, дейман. Бу ишни биз қилмасак ким қилади?

йўқолиб бораётган тиллар қаторида. Ёшлар бу тилда гаплашмайди, ўқимайди. Халқ руслашиб бўлган.

Бу – кичик халқларнинг катта фожиаси. Нуфуси миллионга етмаган, тўрт юз йил Россия мустамлакаси бўлган, мустамлака бўлганда ҳам улкан давлатнинг энг чека, овлоқ еридан жой топган халқнинг ҳоли бошқа не кечиши мумкин? Тагин ҳам тил сақланиб қолибди. Чол набирасига она тилини ўргатибди. Араб тили ҳам, форс тили ҳам етиб бормаган, кўзлардан йироқ бу юртда, камчилик орасида бўлса ҳам, туркий тил ўзининг ибтидоий софлигини асраб қолибди.

Ёкутистондан келган қизалоқнинг **мен**

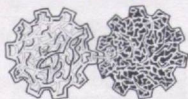
битдим, деган гапи қулогимда қолди. Шу болажоннинг тили билан бир кичик халқ **мен битдим, тугаб бораётирман**, дегандек эди тасавуриmda. Дунёнинг ишларини қарангки, агар чигиртканинг бирор тури камайиб кетса, табиат мувозанати учун ўша турни сақлаб қолишга киришадилар. Табиатнинг Қизил китоби бор-у, жамиятнинг Қизил китоби йўқ экан. Бутун бошли бир тил йўқолаётган, тил эгаси бўлган халқ тугаб бораётган бўлса, бунга биров парво қилмас экан. Наҳотки, тирик инсонлар жамоасининг ўша зараркунанда ҳашаротчалик қадри бўлмаса!

Туркий тилда сўзлашувчи икки улуг халқ номи айтилса, биттаси албатта ўзбеклар бўлади. Жаҳон сахнида ўз ўрнини топган давлатмиз, тараққий этган илму фанимиз, маърифатимиз бор. Манаман деган тилшуносларимиз бор. Олимларимиз зиммасида шарафли бир вазифа турибди. Бу – фақат ўзбек тили учун эмас, умуман туркий тиллар тараққиёти учун қайғурмоқ, уларнинг қисматини ўйламоқ масъулиятидир. Тили йўқолиб бораётган кичик халқлар катта

қардошларига умид кўзини тикадилар. Тиллар, айниқса, илдизи туташ тиллар бир-биридан баҳра олиб ривож топади. Қилни қирқ ёрган тил билгичларимиз эски замондан қолган тор қулбани тарқ этсалар, қардош тилларимизни чоғиштириб ўрганишга қаттиқроқ киришсалар, туркий тилда сўзлашувчи оз сонли халқларнинг йўқ бўлиб кетмаслиги учун жон койитсалар, дейман. Бу ишни биз қилмасак ким қилади? Ўзингни бил, ўзгани қўй, дейиш энди бизга ярашмайди. Қардош тилларни асраш ва ўрганиш аввало ўзимиз учун керак. Тилимизнинг ўзгаи бўлган туркий сўзлар тарихи, бугуни ва эртасини ойдинроқ тасаввур қилишимиз учун,

она тилимизнинг имкониятларини кенгайтириш учун керак. Катта кемага катта йўл, дейдилар. Бор илмий салоҳиятимиз, ғайратимиз, жасоратимизни кичик қардош тиллар ҳимоясига бағишламасак бўлмас. Бу биз учун тарихий масъулият, келажақ олдидаги улкан бурчдир.

Туркий халқларнинг кўргилиги шундаки, кадимги турк ёзуви йўқолиб кетган. Мўғулистоннинг Ўрхун, Россиянинг Енисей дарёлари соҳилидан топишган ёдгорликлар хати бир замонлар поёнсиз кенгликларда макон тутган халқларимизни бирлаштирган эди.

КЕНГУРУ ВА БЕЛМЕС

Ўн саккизинчи асрда яшаган, Ер юзини уч бора айланиб чиққан, талай оролу кўрфазу бўғозларни кашф этган машҳур инглиз сайёҳи Жеймс Кукни албатта биласиз. Унинг аянчли қисматидан хабардорсиз. Гавай оролларига ёввойи қабилалар уни тутиб еб юборган.

Кук Австралияга борганда қорин халтасида боласини кўтариб икки оёқда сакраб юрган ажабтовур ҳайвонни кўрибди ва ўша ерлик одамлардан бу нима, деб сўрабди. Улар, албатта, инглиз тилини билмаган ва бир-бирига қараб, **тушунмадим**, деган. Бу сўз маҳаллий халқ тилида **кенгуру** экан. Сайёҳ дафтарида ўша ҳайвонни **кенгуру** деб ёзибди ва бу ном дунёга тарқалибди.

Шоҳ Иван Грозний замонида руслар Қозон хонлигини забт этиб, маҳаллий халқ билан мулоқот қилганларида татарлар русча тушунмаганлар, тил билмасликларини айтганлар. Орадан уч юз йил ўтиб руслар Марказий Осиёда ҳам **билмасам** деган сўзга кўп дуч келдилар. Русчани тушунмаган **белмес** бўлди. Бора-бора ҳамма гапукмас, ғалча одамлар **белмес**га айланди, **балбес** бўлди.

Зобит халқининг тилини билмаган, хатини ўқимаганнинг шўри қуриди экан. **Полвон**ларимиз **балван**, **пахлавон**ларимиз **ахлам**он бўлди. Олиму уламолари, фозилу фузалолари беҳисоб бўлган навоийхон, бедилхон халқимизнинг саводхонлиги икки фоиз ҳисобланди...

Бир вақтлар Москва телевидениесининг **“Ералаш”** деган ҳажвий ўрсатуви бўларди. Мен бир рус шоирдан **ералаш**нинг маъносини сўрадим. У, **ералаш** дегани **кавардак** бўлади, деб тушунтирди. Қозон кавлагандек қўлини айлантирди. Шундан сўнг мен ўзбекча **аралаш**, **қовурдоқ** сўзларининг маъносини айтдим. Қовурдоқ қозонда аралаштирилади. Демак, сизлар бу сўзни қозондан топансизлар, дедим. Ҳам ўчоқдаги қозондан, ҳам татар юртидаги Қозондан.

Ўша оқшом рус тилига кирган туркий ўзбек сўзлари устида узоқ баҳс бўлди. **Пост** ҳам, **караул** ва **есаул** ҳам, **калпак** ҳам, **штаны** ҳам қолмади. Қозоқ дўстим Олжас териб чиққан минг бир сўзнинг ҳаммаси бўлмаса-да, юзга яқини саналди. Москва-река яқинидаги “Бальчуг” меҳмонхонаси номини дўстим ўзича **жемчуг** сўзига боғлаб, марварид маъносида деб юрар экан. Дарёнинг балчиқли қирғоғида тикланган бу мусофирхона номи мазмунини эшитгач, ҳафсаласи пир бўлди. Билмаган эканман, деди. Гап келганда **белмес** сўзининг тарихи устида ҳам суҳбатлашдик.

— Москваликнинг илдизини очсанг, ҳар биридан битта татар топасан, дейдилар, рост экан. Тилимизда туркий сўзлар тўлиб-тошиб ётибди. Биз уларнинг кўпини билмаймиз. Аслида **белмес** деб бизни айтса бўлар экан, — деди дўстим.

“БЎЙИНБОҒ ДЕСАНГ ЎЛАРМИДИНГ?”

Бу воқеани мен бир турк адибидан эшитганман. Унга ўша ҳодисани бошдан кечирган полвон жияни ҳикоя қилган экан. У йигит халқаро кураш мусобақасида ўзбек полвони билан танишиб қолибди. Улар бир меҳмонхонада ёнма-ён турар экан. Гаплари қовушиб, дидлари мос келиб, оз вақт ичида қадрдон бўлиб олибдилар.

Бир кун ўша йигит ўзбек дўстидан, бир кечага краватингни бериб тур, деб ўтинибди. Ўзбек ҳайрон бўлибди. Краватим сенга нега керак, дебди. Турк унга шивирлабди:

— Бир жонон билан танишиб қолдим. Бу-гун кўришадиганмиз. У жуда гўзал экан...

— Тушундим, ўзининг краватинг йўқми? — Бор, лекин эскироқ.

— Менинг краватимда айш-ишрат қилмоқчимисан?

— Бир кеча, холос...

Ўзбекнинг жони ҳалқумига келибди:

— Қани, бир туёгингни шикиллат! Чик, кўзимга кўринма! — дея уни ҳайдаб солибди. Турк ҳам қизиққан экан, сенга нима ёмонлик қилдим, нега мени ҳайдайсан, деб ўзбекнинг ёқасидан олибди. Бақир-чақирга қўшқилар йиғилиб, икки полвонни зўрга ажратиб қўйибдилар. Улар ичида озарбайжонлик полвон ҳам бор экан, жанжал нимадан чиққанини сўрабди.

— Мен ундан фақат крават сўрадим, холос, — дебди турк.

— Менинг краватимда бузуқлик қилмоқчи бўлди бу беномус! — дебди ўзбек.

Озар йигит бу гапни эшитиб роса қулибди. Ўзини тўхтатолмай, қорнини чангаллаб узоқ ханда урибди. Жанжал устида қаҳ-қаҳ урган йигитга қараб ҳамма ҳайрон эмиш. У ниҳоят ўзини босиб, кўзидан оққан қулги ёшларини артиб ўзбекка дебди:

— Сен, қардош, бекорга хафа бўлибсан. Крават турк тилида галстук дегани. Дўстинг сендан, галстугингни бериб тур, деб сўрабди.

Ўша оқшом ўзбек полвони зифат берибди. Минг узрлар билан дўстига ҳамма галстукларини совға қилибди.

– Крават нима, десанг бўлмасмиди? – дебди турк.

– Бўйинбоғ десанг ўлармидинг? – дебди ўзбек.

ТЕСКАРИ ТУШГАН ТОВУШЛАР

Болалик кунларимдан унутилмас хотира бўлиб дил тубига чўккан қувонч лаҳзаларидан бири уйимизга патефон келгани эди. Ҳозирда музейларда турадиган бу ибтидий техника воситаси ўша замоннинг мўъжизаси эди. Эсимдан чиқмайди, қари бувим ёқа ушлаб ҳайратланар, “Тавба-тавба, қора лаппакдан овоз чиқади-я, бунинг ичига ажина кириб олган,” дерди. Аввалбошда эшитишга қўқиб юрган, кейин ўрганиб, патефондан нари кетмай қолган эди. Ҳалима Носирова қўшиқ айтса, авж пардаларга етганда, “Бай-бай-бай, мен ашулани бунақа айтолмайман,” дея ҳаммамизни кулдирар эди.

Ўша патефондан эшитган қўшиқларим ҳамон кулоғимдан кетмайди. Лутфихоним Саримсоқова маромига етказиб айтган катта ашулани унутмайман: *Хулқи хуш йўқ сен каби жонона, айналсин қўлинг*. Қўшиқ айнан шундай айтилган эди. **Айлансин** эмас, **айналсин қўлинг**! Фарғонада **айналай** деган сўзни ҳар кун эшитганим учун менга бу эриш туюлмаган. Аксинча, Тошкентга келиб, аёлларнинг **айланай** дегани мени ҳайрон қилган эди. Кейинча Фурқатнинг ўша ғазалини топиб ўқиганимда яна ажабландим. Бу сўз ҳозирги имло қоида­сига кўра **айлансин қўлинг** тарзида ёзилган. Лекин қўқонлик Фурқат ўзи қандай ёзган ва аслида қайси шакл тўғри?

Оғаҳийнинг бир ғазали шундай бошланади:

*Юзинг очким, қуёш садқанг бўлиб
бошингдан айлансин,
Янги ой юз тавозе кўргузиб
қошингдан айлансин.*

Мумтоз шеъриятимизнинг нодир намунаси бўлган бу ғазални кўп ҳофизларимиз турли оҳанг­да ижро этганлар. Тошкентлик Ориф Алимахсумов **айлансин** деб айтган бўлса, фарғоналик Алижон Эркаев **айналсин** шаклида ижро этган. Яна савол: қай

бири тўғри? Қозоқлар **айналайин** дейди. Биз турли шеваларда турлича айта­миз. Бу­хорода **айлонайин**, Хоразмда **айнанайин** дейилади. Аслида қандай эканини ҳазрат Навоийдан сўрай­миз. Жавоб бундай:

*“Музтариб кўнглим аро ул юз ҳаёли айланур,
Мавжиг суда қуёш акси нечўкким чайқалур”.*

Яна бир ерда айтганлар: “...тегра­мга онча саъб гирифторлиг айлан­ди”. Демак, **айлансин** дейилгани тўғри экан. Адабий тилимизда бу сўз асл шаклида олинибди. Кўнглимиз жойига тушди.

Тилимизда бу каби товуш алмашган сўзлар кўп. Алмашувнинг бир тури айтиш қийин бўлгани учун, мажбурият юзасидан содир бўлган. **Кифт, қулф, авф, бўйра** сўзлари аслида **китф, қуфл, афв, бўрғ** бўлган. **Тилсим** ҳам **тилисм** дейилиши керак. Лекин бу сўзлар талаффузига тилимиз кел­май­ди. **Ёмғир** аслида **ёғмур**. **Ёғмак, ёғин** шу ўзақдан. Айтиш осон бўлсин учун **ёмғирга** айлан­ди. **Тупроқни** ҳам қўлайлик юзасидан **турпоқ** дей­миз. Лекин кўпгина товуш ал­машуви, ёзувда ҳарф алмашуви ихтиёрсиз, яна ҳам тўғрироғи, сўзга эътиборсизликдан юз беради. **Салтанат** исмининг **Санталатга, Марямхоннинг Майрамхонга, Назрул­ла­нинг Нарзуллага** айланиб қолгани бунга ми­сол бўлади. **Айналсин қўлинг** деб қуйлаган **Лутфихон** аяни ёшлигида қариндошлари **Лутфихон** деб қақирганлар. Чунки водийда шундай ай­тилади. **Тўграмоқни тўграмоқ, қийналмоқни қийланмоқ, юмронқозиқни юмронқозиқ** дейиш ҳам водийга хос. **Сумалакни** туркistonлик ўзбеклар **сула­мак** дейдилар. Шоир Юсуф Сарёмийнинг ватани **Сарём Сайрамга** ай­лан­ди. Турк қардошларимиз **ўргатишни ўғратиш, кўр­сатишни кўстариш (ғўстариш)** қилиб олганлар.

Тилимизда **ўргилай** деган сўз бор. **Ай­ланай** маъносиди. Лекин аслида **ўғрилай** бўлиши керак. Чунки орқага қараганда биз **ўғрилмаймиз**, балки **ўғуриламиз**. Хонандаю рақосага пул **ўғирамиз**. Ўрни бошидан айлантириб, сўнг дўпписига қистирамиз, чўнтагига соламиз ё машшоқлар олдига ташлаймиз. Айланиш ва ўғрилиш бир маз-

мунли сўзлар. Лекин **ўғрилиш** демакка тил қовушмайди, шу боис бу сўз бир шевада **ўргилиш**, яна бир шевада **ўврилиш**, **эврилиш** бўлган. **Ўғрилик** сўзи ҳам шундай. У ҳам икки товуш ўрин алмашиб **ўғирлиқка** айланди. Бу нотўғри. **Ўғир** – дон-дун май-далайдиган узун ёғоч **ҳовон**. Уни **кели** деб ҳам айтамиз. **Ўғирлик қилиш** ўғир вазифасини бажариш, туйиш, янчиш бўлади. Афсуски, **ўғирлик** луғатларимизга кириб муқимлашди. Бу – илм сўзи қадрсиз, авом сўзи мўтабар саналган замондан мерос қолган хатолик. Агар **ўғрилиқни ўғирлик** десак, **тўғрилиқни ҳам тўғирлик** дейишимиз керак бўлади.

Ўйласам, икки товушнинг ўрин алмашуви жуда узоқ тарихга эга экан. **Александр Македонский**нинг **Искандар Мақдуний**га айланиши бунга бир мисол. Араблар **Александр** номини бамисоли **Ал-Хоразмий**, **Ал-Бухорий**, **Ал-Фаргоний** дегандек **Ал-Искандар** деб қабул қилганлар. Исмларни оддийгина қилиб **Термизий**,

Беруний, **Марғилоний** деган каби бора-бора бу номдан ҳам **ал** қўшимчаси тушиб қолган. Лекин **Искандар** ҳам талаффузга қийин. Шу боис қулайлик қондасига кўра, исмдаги икки ҳарф алмашиб, **Искандар Искандарга** айланган. Бундай эврилишни ҳис қилмаган кишига **Александр** қаяқда-ю, **Искандар** қаяқда!

Одатда халқ ўзи тўқиган ривоятларни машхур шахслар номи билан боғлайди. Чингизхон, Амир Темур, Наполеонга нисбат берилган ҳикматлар, ҳикоятлар жуда кўп. Шохдор подшонинг сартароши ўзи билган ҳақиқатни бировга айтолмай қорни шишиб кетгани, охири қудуққа сўзлаб азобдан

қутулгани ва қудуқдан ўсиб чиққан қамиш най бўлиб сирни оламга ёйгани тўғрисида ибратли эртак бор, яхши биласиз. Подшо ва саркардалар ичида Искандардан машхури бўлмагани учун ривоят унинг номига боғланган; эмишки, най **Искандарнинг шохи бор**, деб қуйлаган. Тирикчилигдаёқ шухрати оламга кетган бу улуг саркарда шу эртак боис Искандар Зулқарнайн – икки шохли Искандар номини олди.

Асрлар ўтди. Зулқарнайн лақаби ҳам замонлар оша ўз асл маъносини йўқотган сўзлар қаторига кирди. Унинг икки шохли деган мазмуни унутилиб, Искандар адо-

лат, ақл-заковат, мардлик ва саховат тимсолига айланди. Инсонларнинг одил шох тўғрисидаги орзуси шу номда мужассам бўлди. Қуръони каримда ҳам Зулқарнайн зикр этилган. У ҳақда ўлмас дostonлар битилган. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асари бундай дostonларнинг энг сараси ва энг улугидир.

Тескари тушган товушлар ҳақидаги

суҳбатни шу ерда якунласак бўларди. Мен ўзим билган, ёдимга тушган сўзларни айтдим. Хотирамдан кўтарилган яна қандай тескари товушли сўз бор, дея ҳаёлан излайман. Бор экан! Қайси сўз денг? Суҳбатимиз мавзуси бўлган **тескари** сўзи! Унинг ўзаги **терс** бўлади. **Ғалати**, яъни **хатолик** сўзини бугун **қизиқ** маъносида ишлатишимиз **ғалат** – хато бўлганидек, **тескари** сўзининг ўзи тескари экан.

Чуқур бўлмаган нарса **юзаки**, пишмаган нарса **хомаки**, хонада ўсган гул **хонаки**, чиллада пишган мева **чиллаки**, ҳар гапга жизиллаб кетадиган одам **жиззак**, борингки, ўша жиззакнинг тарс этиб ургани **тарсаки**

бўлганидек, **терс** қўйилган қадам, **терс** қилинган иш **терсаки** бўлади. Лекин **терсаки** дейиш қийин. **Тескари** осонроқ.

Сиз бу фикрга шубҳа қилишингиз тайин. Тўғри қиласиз. Иштибоҳ йўқ ерда тафаккур йўқ. Айтишингиз аниқки, **тескари** сўзи **хонаки** билан шаклдош эмас. Ўрхун-Енисей ёзувларида ўқиганман. Қадимги тилимизда йўналишни билдирувчи **қару** қўшимчаси бўлган. Бугунда фақат **ташқари**, **ичкари** сўзларида сақланиб қолган. Аксар ҳолда **қару** қисқариб, **қа** бўлди. **Қа** ҳам маданийлашиб, юмшаб, аввал **га**, сўнг бугунги **га** шаклига кирди. **Тескари** ҳам бошда **терсқару** бўлган. Айтишга қулай бўлсин учун бир товушни ютамиз-да, **тескари** деймиз.

Бу сизнинг фикрингиз. Агар далил билан исбот қилсангиз, тан бермаган номард. Мен **терсаки** дейман. Лекин бирор тарихий манбада бундай сўзни учратмаганман. Агар сиз унинг **терсқару** шаклини учратган бўлсангиз, қаерда кўрганингизни айтсангиз, сиз ғолибсиз. Илму ижоднинг жони бўлган ҳалол баҳс асли шу. Ютқизган кўпроқ ютади. Билмаганини билиб олади.

Терсаки билан шаклдош **тобаки** деган сўзимиз бор. Унинг қисмати қизиқ. **Тоб** ўзак сўзнинг қизитиш, куйдириш маъноларидан келиб чиққан **тоба** (ясси қозонча, биз уни това, тава деймиз), **тобланиш**, **обу тоб**, **тобига келтириш** сингари калималар кўп. **Тобаки** деб **тоба**да пиширилган ёки умуман қовурилган таом айтилади. Ток баргига қийма ўраб товада тайёрланган дўлма ҳам **таваки** дейилади. Хуллас, **тобаки** деган сўз "сафарга чиқиб", Россияга борди ва ўрис бўлиб қайтди. Мелибой – Миша, Сафарбой – Саша, Эргашбой Эрик бўлиб қайтгани каби **Тобаки** деган бинойидек исмини **Таба-**

ка қилиб келди. Тобада пишган таом экани эсидан чиқди ва қовурилган жўжага айланди. Биз ҳам ўзимизнинг "боламиниз"ни танимай, **Табака** деб қақирадиган бўлдик.

Тилшуносликда **жўналиш келиши-ги** деган атама бор. **Йўналиш сўзидан. Отланиш, сафланиш, ривожланиш, ўнгланиш, нурланиш, боғланиш, нозланиш, турланиш** деганимиз каби бу сўзни ҳам **йўлланиш** десак тўғри бўларди. Чунки ўзак – **йўл**. **Йўн** эмас. **Йўллаш** деб осонгина айтаемиз-у, **йўлланиш** дейишга тилимиз қайрилмайди, **йўналиш** деймиз. Қипчоқ шевасида сўзлашувчи ўзбеклар, яъни "жўкчилар" **йўлни жўл** дейди. Сўзнинг қисматига қарангки, **йўлланиш йўналишга, йўналиш жўналишга** айланди ва биз сарфу наҳвдаги бир атамани **жўналиш келишиги** дедик. **Йўлга тушди** деган маънодаги **йўллаб кетди** шевага кўчиб, **жўллаб кетди** шаклини олди. У ҳам эскириб, бугун биз меҳмон ўз юртига **жўнаб кетди**, деймиз. **Жўнаш** сўзининг ўзаги **йўл** деб кўринг, биров ишонармикан?

Халқ асрлар давомида тилга ишлов беради, айтишга қулай ҳолга келтиради. Сўз маънолари ўзгаради, товушлар тушиб қолади, ўрни алмашади. Бундай ҳолат беистисно барча тилларда бор. Ҳамма сўзларни аслига қайтариш иложсиз. Ким бугун кифтни китф, қулфни куфл, ёмғирни ёғмур дея олади? Ёки ким тилимизга кирган арабча сўзларни арабдек, инглизчасини инглиздек айта олади? Ҳатто тил мутахассисларига осон эмас. Бугунги тил талаффузимиз тарихан таркиб топган ва у бизники. Фақат сўзларнинг асл маъносини билиб қўйсақ, хатоларимизни имкон қадар тўғрилаб борсак ёмон бўлмас.

Охири келгуси сонда

Ёқубжон АҲМАДЖОНОВ

**Odamga
qush
evrilgan**

Апофегмалар

Мен аввал самода қуш эдим, фаришталар қушовида яшардим, кейин фусункор жуфтимнинг гапига кирганим учун жаннатдан ерга бадарга қилиндим. Ўшандан бери бу оламда эски чоригимни судраб, кўрган-кечирганларимни сардафтаримга битиб юрибман:

Юмалар неча айём
Бош аталмиш бу соққа.
Гоҳ шодман, гоҳ беором,
Дунё экан шунақа.

«Лочинман!» дейди бойқуш,
«Тулпорман!» дер тошбақа.
Тулки шерга берар кишт,
Дунё экан шунақа.

Кимдир отмас, хўтикнинг
Пойига тақар тақа.
Ул зот доно саналар,
Дунё экан шунақа.

Хушхонлар танловида
Ғолиб чиқса қурбақа,
Хайрон бўлма, биродар,
Дунё экан шунақа.

Сахролар сувга ташна,
Қайдадир тошқин, тошма.
Қуйинаверма, ошна,
Дунё экан шунақа...

СИРЛИ ҲОЛАТ

Мажнунни сахродаги жониворлар тушунган, одамлар тушунмаган.

МАҚОМ ЙЎЛИ

Хар бир хонадоннинг ўз эшиги бор.
Қўлингга най ол —
Румийни топасан.

МАҚТОВ АФЮНИ

Мақтов ширин оғу эканини донишмандлар Алмисоқ давридаёқ айтишган. Биз эса ҳамон бу оғуга ташнамиз.

НЕКБИНЛИК

Миттигина қумурсқада ҳам
Яратганинг қудратин кўрар
Оғоҳ одам.

ТАБИБНИНГ ЖАВОБИ

Мен табибга беморлигимни айтдим, у эса «Биз ҳаммамиз касалмиз», деди.

ИККИ ОШИҚ

Шайх Санъон билан Дон Кихот ўртасида муштарак жиҳат бор: ҳар икковини ишқ де-вона қилган.

БЕНАЗИР МУСАВВИР

Бу олам гўзалликларини кўриб, энг биринчи Мусаввир Яратганининг ўзи эканини англадим.

ҒОФИЛЛИК

Барча жонзот ҳурликка ҳақли.
Буни билармикан
Қуш сотаётган овчи?

МАШҲУР ШОИР

Уни ҳамма танийди, лекин ҳеч ким бирорта шеърини эслаёлмайди.

ХАЙРАТ

Вой-бў-ў, ҳўжангнинг тишлари орасига кириб қолган гўштни еявериб, буқадек семириб кетибсан-ку, Сўзамол Мулозимат!

ЭЪТИРОФ

«Хотиним мени ўзимдан яхши билади, — деган экан Хўжа Насриддин. — У барча камчиликларимни битта қолдирмай айта олади...»

ВАҚТ

Бизни сармаст қилиб, оқизиб кетаётган дарё.

УЛУҒЛАР ҚИСМАТИ

Агар кимдир сени ёмонласа ранжима. Сен билан мен ожиз бандалармиз, ҳатто пайғамбарлар ҳам гоҳ сеҳргарга, гоҳ телбага чиқарилган. Авлиёларнинг кўргиликларини-ку қўятур, улар на замон, на маконга сиққан.

МАСЛАҲАТ

Товуқ хўроз бўлиб қичқирадиган хонадондан келин олма.

АХБОРОТ

Шаҳар тинч. Худди эртақдаги Бағдод сингари. Фақат каламушлар кўпайиб кетди.

ЕЛГА УЧГАН УМР

Иладим юз йил
Денгиздан туя,
Саҳродан балиқ.

ҲАДИК

Майдонга янги ўйинчилар тушди. Улар энди қандай қаромат кўрсатаркан?..

ОҚИБАТ

Агар яхшилик қадрланмаса, ёмонлик авж олади.

ҒАЛАТИ ЖОНЗОТЛАР

Мен уммонда улкан балиқни учратдим. У маълум ҳудудга эгалик қиларди. Бир тўда шилимшиқ балиқ унга ҳамроҳ эди. Олти ойдан сўнг яна ўша жойдан ўтдим. Улкан балиқ ўрнида ундан-да улканроқ бошқа балиқ сузарди. Унинг атрофида ўзимга таниш шилимшиқ балиқларни кўрдим: энди янги соҳибини ялаб-юлқаб яшар эди бу жонзотлар.

ДОНОЛАР ДОНОСИ

У ҳаммага ақл ўргатади, унинг назарида ўзидан бошқа ҳамма нодон.

ФАРАЗ

Дунёда юз бераётган вокеалар самовот
бағридаги ботиннинг акс садоси эмасмикан?
Зохир ерда, ботин қўлда.

ТОШБАҒИР

Бемехр одам отаси ўлганда ҳам юракдан
йиғламайди.

ЛАЙЛАТ УЛ-ҚАДР

*Ойдин тунда
Сайрай бошладим
Шотут дараксининг шохига қўниб.
Аслимга қайтдим.*

ЎТИТ

Элдан чиқма, уни сев, саратон иссиғини
хам, қаҳратон совуғини хам у билан баҳам
кўр, лекин гафлат ва жаҳолат ботқоғига бот-
ган оломоннинг бири бўлиб қолма.

ТАЪБ

Хайвонга гул эмас, хашак бер, ана шунда
ёқасан.

АНҚОНИНГ УРУҒИ

«Шоирлар шоҳлардан юқори туради» –
бу қадимий ибора. Шоҳлардан юқори тура-
диган шоир ё Хўжа Ҳофизга, ё Бобораҳим
Машрабга ўхшамоғи керак, бундайлар эса
дунёга ҳар кун келвермайди.

ИЛТИЖО

Парвардигор, оламни одамзоддан асра!

БЕЛГИ

Йиғитда лафз деган нарса бўлади.
Ё сўзида туради,
Ё – ўлади.

РАҚИБА

Ёмон хотин эрни диндан чиқаради.

ГОҲ-ГОҲ

Биз ўлмас Кошчей эмасмиз, кўз юмгач
ортиғида яхши ном ёки иснод қолишини
гоҳ-гоҳ ўйлаб турсак ёмон бўлмайди.

БЕЧОРА

Беқаноат бой хуржуни тешиқ гадойга
ўхшайди.

ЁДГОРЛИК

Одамнинг эзгу амаллари ўзига қурган
мақбарасидир.

ХОТИМА

Самода қушлар – ибтидоий динозаврлар
учиб юрибди. Мен ичаётган сув қуни кеча
ёмғир, ундан аввалроқ эса самода сузган бу-
лут эди. Умар Хайём кўза дастасида номат-
лум гўзалнинг нозик билагини кўрган. Олам
эврилишлардан иборат – ушбу битик хоти-
маси шу:

*Азалдан бу чархи фалақ
Тинмай ҳар ёнга айланур.
Денгизга эврилар саҳро,
Чўллар уммонга айланур.*

*Алломалар ёзиб китоб,
Дунё молин демиш сароб –
Гоҳ бадавлат тоғи нураб,
Йиртиқ чопонга айланур.*

*Билмаса гар эрлигин эр,
Роббим, унга шижоат бер –
Шерлигини унутса шер,
Катта қуёнга айланур.*

*Икки олам ҳудудида
Бир-бирига зид қоида:
Бунда алдаб, топган фойданг
Унда зиёнга айланур.*

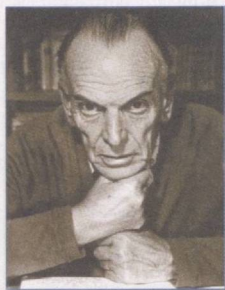
*Агар Худо этса насиб,
Қудро бўлур хору гариб –
Зулайхонинг қули Юсуф
Улуғ султонга айланур.*

*Замон нимадир? Бўл огоҳ,
У биз тўқиган бир матоҳ.
Сен, мен қилган савоб, гуноҳ
Шакли замонга айланур.*

Константин ПАУСТОВСКИЙ

Qor qoplagan qirg'oq

Ҳикоя

Кечга томон учқунлай бошлаган қор кун ботгунча чор атрофни оққа буркади.

Уммоннинг узун-узун тўлқинлари қумлоқ соҳилга келиб урилар, Аллан унинг ойлар, йиллар бўйи қутуриб шовқин солишига кўникиб кетган, ҳатто бу суронни пайқамай қўйган эди. Қайтанга у атроф-борлиқ бугун алланечук сукунат қўйида эканидан ажабланарди. Гўё оламга қор билан бирга сокинлик ҳам ингандек туюларди унга.

Бундан чорак аср аввал рус адаби Константин Паустовскийни (1892–1968) ўқимаган одам адабий маърифатли деб ҳисобланмас эди. Мақтовга ўта зиқна Михаил Шолохов ҳам "ғоят нозик кузатувчанлик қобилиятига эга ва бой рус тилини мукамал биладиган" ёзувчи дея уни кўкка кўтарганини айтмайсизми! Бугун ўзбек китобхони ана шундай адабни секин-аста унутиб бораётганини дилга ҳазинлик солади...

Паустовский адабий бисотининг тенг ярмини бадиий ижод ва санъаткор шахси мавзуи ташкил этади. У Александр Пушкин, Михаил Лермонтов каби буюк салафлари ҳақида салмоқли асарлар яратган. Олти жилддан иборат "Ҳаёт қиссаси" автобиографик эпопеяси ҳам асосан ана шу мавзуда. Ниҳоят, бир вақтлар қўлма-қўл ўқилган "Олтин атиргул" асарига "Ёзувчилик заҳмати ҳақида қайдлар" дея тағсарлавҳа қўйилгани бежиз эмас.

Адиб "Қор қоплаган қирғоқ" ҳикоясига санъаткор ҳаёлотли – мўъжизакор куч, деган бадиий ғояни сингдирган. Бу хулоса америкалик романтик ижодкор Эдгар Аллан Понинг (1809–49) ҳаёлот ҳаётдан-да устун, деган мазмундаги фикрини ёдга солади. Дарвоқе, ҳикоя қаҳрамони Аллан ўша шартан Эдгар По бўлиб чиқса нима дейсиз?!

Деразанинг қорамтир ойнасида оппоқ қор ва шам акси ялтирайди. Чамаси, шам ёғдуси балиқчиларнинг оғиркарвон кемасини тўлқинлар чайқатиб ўйнаётган уммондан-да милтираб кўринса керак. Балиқчилар эса ана шу заифгина нурга тикилиб, биқирлаб турган қозону иссиққина тўшакни ҳаёл қилиши тайин.

Аллан мийиғида кулиб қўйди. Одам боласи азалдан ўзини ўзи алдаб яшайди, орзу-умидлари ҳам мудом мана шундайин содда, пуч! Ўша балиқчилар эсон-омон қирғоққа кичиб олгач, тўппа-тўғри унинг уйига келишсин-чи, нимани кўрар экан? Шип-шийдам хона, липиллаб турган шамчироқ, аскарча чорпоя, кули совиб ётган ўчоғу йиртиқ шолрўмолга ўраниб олганча, совуқдан дилдираб, оғиз очишга ҳам ҳоли келмаётган Аллани-да, албатта! Ундан-да ғарибу бенаво кимса бўлмаса керак бу оламда. Ҳатто кул титиб ғимирлаб юрган анави сичқон ҳам Алланчалик ночор эмас. Бу-ку, емиш излаб сакраб-ирғишлаб юрган сичқонча, Аллан-чи, Аллан ким? У узундан-узоқ қиш сеп ёяётган Америка аталмиш мана шу бепоён мамлакатнинг буюк, аммо сариқ чақалик қадри йўқ бир шоири!

Одамлар бахт ҳақида ширин ҳаёл сургани сурган. Хўш, бахт дегани нима ўзи? Бу – сени тушунишлари эмасми, аслида?! Аллан умри бино бўлиб на шон-шухрат, на хузур-ҳаловатга интилди. У тасаввур оламининг кучи билан уч-тўрт эмас, минглаб одамларга шодлик улаша олади. Қанийди, атрофиндагилар шуни тушунса!

Қанийди, у одамларга тинимсиз нималардир тухфа қилса! Тухфа қилгани сайин ўзини бой-бадавлат ҳис этган бўларди.

Аллан чорраҳа бўйидаги харсангтошга ўтириб олиб, ўша ерда ўралашиб юрадиган ҳабаш болакайга янги режаларидан эринмай сўзлаб бериши мумкин. Унинг режалари худди чўпчакка ўхшайди, ҳикоя қилатуриб баъзан ҳайронликдан ўзи ҳам кулиб юборади. Ҳабаш болакай ҳам қоп-қора қўлчалари билан сонларини шапатиллаб роса ҳаҳолайди.

Аллан извошда тасодифан ёнига ўтириб қолган нотаниш жувонга қалбида қўққисдан уйғонган муҳаббатни ўйлаб ўтирмай изҳор этиб кетаверади. Бу севги жуда тез – ҳамроҳ аёл тушиб қоладиган бекатдаёқ якун топади. Лекин шу билан бирга, унинг поёни йўқлигини-да Аллан билади. Чунки хотира бор – у ошиқ қалбни сира тинч қўймайди.

Аллан бу учрашувни шу қадар аниқ тасаввур этадики, иш столига ўтирибоқ қоғоз қоралайвериши мумкин: йўл азобини тортган жувоннинг ҳорғин чехраси, қорамтир уммон узра чарх ураётган чағалайлар чинқириғи, отлар пишқириши, ғилдираклар остида қуму тошнинг ғичир-ғичири... кейин эса икки оғиз дил изҳоридан сўнг мўъжиза рўй берадию атроф-борлиқ гулу чечакка бурканади...

Аёл бошини кўтаради, майин жилмаяди, Аллан унинг кўзида саросима кўради: бу одам ким бўлди экан? Ўша, биз фақат хаёл қиладиган, лекин борлигига ўзимиз ҳам ишонмайдиган мамлакатдан келган меҳмонмикан у? Ёинки, телбами?

Нега куёш шалаббо булутлар қатини йиртиб юборди? Нега денгиз мавжлари титиб ташланган қордек ярқираб кўзни қамаштираётир? Нега извошчи севгидан бир оғиз сўз очмай, қалбининг оромини ўғирлаган маҳваш ҳақида хиргойи қила бошлади? Нега олис-олис адирлардан ўрмон шовуллаши эшитилиб, яккам-дуккам ёғаётган ёмғир томчилари извош ёпинчиғига тик-тик уриლაётир? Нега камалак чегара тўсиғидай бўлиб соҳил узра тўнтарилиб тушди? Бунчалик ғўнғиллаётган нима ўзи? Наҳот, дарча ортидан тиллақўнғиз учиб ўтган бўлса? Нега аёлнинг қўллари титираб, дудоклари унсиз пичирлайди: “Кимсиз ўзи? Бу гапларни менга нега айтдингиз?”

Аллан билади – аёл ҳақ. Ахир унинг йиллар бўйи бир маромда кечаётган ҳаётини бир зумда вайрон этди. Бундан буён унинг учун йўл-йўл гулқоғоз ёпиштирилган ётоқ бўлмасию эрининг овози, қаҳва туйғичнинг тақ-тақию уйига келадиган боадаб меҳмонлар – бари-бари сеҳр-тароватини йўқотади, одатдаги серташвиш куннинг зада қилгувчи икир-чикирига айланади-қолади.

“Мени модабозлик ёки баччабозликда айблашлари мумкин”, дея хаёлидан ўтказди Аллан.

Хўп, яхши, бошқа воқеани, Морристондаги касалхонани эслайлик. Ёнидаги каравотда бир ўтинчи чол ўлим билан олишиб ётибди. Уни баҳайбат қарағай босиб қолган, ўлмоқдан бошқа чораси йўқ боёқишнинг. Охир-оқибат ўлди ҳам. Лекин кечаси, паймонаси тўлмай туриб у кўзларини очди ва Алландан:

– Кўшни, сиз ўрмон нима эканини биласизми? – деб сўради.

– Биламан, – деди Аллан бироз ўйлаиб олиб. – У, осмондан қаралса, уммондан фарқ қилмайди; ўрмон ҳам шовуллади, чайқалади, куёш эса худди тубсиз жарга ботгандек, дарахтзор қўйнига сингиб кетади. Ўрмонда юрганингизда бирор қуш бошингиз узра беш мартаба қичқирса, билинги, шу атрофда, беш чақирим нарида кўҳна бир хазина бор. Уни ахтариб топиб, темир сандиқни қазиб олишдан осони йўқ.

Сандиқ қулфини бузиб-очсангиз, ичидан бир дунё тилла танга эмас, қизингиз никоҳ кечаси киядиган шоҳона кўйлак чиқади. Янглишмасам, унинг исми Чармен, шундайми?

– Ҳа, – деди чол, – қизимнинг оти Чармен.

– Сиз ҳеч айиқ билан юзма-юз келганмисиз? – деб сўради Аллан ҳам томдан тараша тушгандек.

– Бўлмасам-чи! – деди ўтинчи. – Бир маротаба маймоқвой қаршимдан чиқиб қолган, яшил дийдаларини менга лўқ қилиб узоқ турган, сўнг бир-биримизга кўз қисишиб ўз йўлимизга кетганмиз. Ахир биз ўрмоннинг беозордан-беозор махлуқларимиз, сан-манга бориб ўтиришга на ҳожат? Чармен бўлса, – дея гапни бурди чол, – эндигина ўн тўққизга кирди. Мен унга тез кунда оёққа туриб кетаман, деб хат ёзиб юбордим. Бошқа нима ҳам дейин? Уни юпатиш учун ёлғонладим-да.

– Ҳой, менга қаранг, – деди Аллан, – кўзингизни юмиб, чуқур нафас олинг, хаёлан Чарменни чорланг – кифоя! Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлади. Қани, бир уриниб кўринг-чи! Одатда, кечга бориб шамол сусаяди, куёш шуъласи кулбангиз узра ёйилиб, қарағайларни ёритади. Сиз эса осмонга боқинг! Лекин кўкда қуш патидек бир булутгагина кўзингиз тушади, холос. Бошқа ҳеч нарсани кўрмайсиз. Сиз зулмат қуюқлашишини, унинг кўйнида юлдузлар милтир-милтир қилишини кузатишга интиқсиз. Бу – кечки таом маҳали бўлди дегани. Ана, овқат ҳам пишиб қолган – Чармен идиш-товоқларни данғир-дунғур этказиб хиргойи қилаётир. Эҳ, жин урсин! Қанақа кўшиқ эди-я у, хаёлимдан кўтарилибди.

– Бу... ҳалиги, – дейди ўтинчи чол, – қизчадан садақа сўраган тиланчи айиқ ҳақидаги кўшиқ бўлса керак.

– Ҳа, топдингиз! Худди ўша кўшиқ! Эсимга тушди. Ҳозир сизга шуни қуйлаб бераман. Лекин паст овозда айтаман, ҳамширалар эшитмасин-да. Уларга қолса, шунинг ҳам зиёни бор бизга.

У хиргойи қила бошлайди:

*Тўқ! Тўқ! Тўқ! –
Аллақандай ивиб кетган,
Очиққан айиқполвон,
Эшикни чертар ҳамон:
"Маъзур тутинглар мени
Чарменжондан мен агар,
Пул қарз олсам майлими?"*

Ўтинчини кўшиқ оҳанги элителиб, ухлаб қолди ва шу кўйи қайтиб уйғонмади.

Ўтинчи чолни касалхона яқинидаги қабристонга кўмишди. У ерда ям-яшил майсага бурканган қабрлар оралаб тушовланган отлар ўтлаб юрарди.

Аллан ёғоч хочга шундай деб марсия битди: "Бу ерда 63 яшар ўтинчи, қарағай тагида қолиб ўлган Томас Бирн ётибди. У бир умр ҳалол меҳнат қилган олийжаноб одам эди. Жойи жаннатда бўлсин, Худойим ўз паноҳига олсин".

Аллан анча-мунча соғайиб қолди, эрта-индин жавоб беришади. Бу орада у Бирннинг қабрини бот-бот зиёрат қилиб турди. Ҳали ўт-ўлан униб чиқмаган дўмпайган мана шу дўнгча остида ётган одам билан Аллан тезда тил топишиб кетган бўларди. Чунки бутун борлигини эғовлаётган ҳаётнинг икир-чикиру мураккаблиklarини ўтинчига ижикилаб тунштириб ўтиришга асло ҳожат йўқ эди. Аллан у билан аррани пешлаш, қушларни қандай тузоққа илинтириш ҳақида суҳбатлашиб ҳам мириқиб ҳордиқ чиқарган бўлур эди.

Касалхонадан кетар чоғи Аллан ўтинчининг қизига отасининг сўнгги дақиқалари ҳақида хат ёзиб юборди. Кейин эса, Чармен Морристонга келиб уни учратиш қилишидан қўрққандек тезгина ғойиб бўлди.

Аллан дераза ёнига келди. Уммон қирғоқни ларзага солиб жунбиш урмоқда.

– Энди у қайтмайди! – деди Аллан совуқдан жунжикиб. – Ҳе-еч қачон!

Ўтган умр – ўтди, уни ортга қайтариб бўлмайди. У умрига ачинди. Агар бутун ҳаётини сархисоб қилиб, қашшоқлик, йўқотишлар ва адашув йилларини олиб ташлаганда ҳам, бир неча ўн кунни ҳозир ёғаётган қорга ўхшаш ёқимли, сокин кечгани аён бўлади.

Виржиния вафот этди. Одамлар уни “Троица гули” дейишарди. Бу вилоятда нафисгина кўклам чечагини шундай аташади.

Унинг ўлимига Аллан айбдор. Чунки табиб чақиритиш, шу эски кулбани иситиш, Виржиния ором олиши учун шинамроқ бир гўша яратиб беришга ҳам қурби келмади унинг – лоақал ўн-йигирма доллар ишлаб тополмади-да! Фақат хаёл суради, ана шунигина қойил қилади у.

Қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Виржиния похол тўшақда оташи олов бўлиб иситмалаб ётганида устига йиртиқ камзулини ёпиб қўйишу тескари қараб кўзёшларини ичга ютиш, холос! Ҳатто, уйларига ўрганиб қолган анави дайди мушук ҳам нима қилиш кераклигини Алландан яхшироқ биларди. Нуқул Виржиниянинг кўксига чиқиб ётадиган бўлувди – ҳарорати билан уни иситарди-да.

Ушанда ҳам худди ҳозиргидек қиш кунни эди. Уммон Виржиния чекаётган дард билан иши йўқ, қирғоққа урилиб тинмай шовқин соларди. У минг йиллардан буён тоғ-тоғ сувни қирғоққа итқитиб толмайди, аъмоли шу қадар улуғворки, бунинг олдида инсон боласининг ғам-андухи қум зарраси шиғиридек бир гап!

– Наҳотки ҳеч қачон қайтмаса? – дейди Аллан ортига – ғира-шира хонага кўз югуртириб.

Уйдаги ашқол-дашқоллар ҳам алмисокдан қолган! Булар неча йиллардан буён уй соҳиби билан бирга тирикчилик ташвишини тортиб келади. Бу буюмларга Виржиниягинасининг нафаси, қўллари теккан. Булар билан паст овозда гаплашиш ҳам мумкин, лекин улардан бир оғиз жавоб ололмайсиз.

– Нега сизлар умр-басар этияпсиз-у, Виржиниям йўқ энди? – деб қичқиради Аллан тутақиб.

Буюмлардан сас-садо чиқмайди.

– Майли, зарари йўқ, – дейди Аллан ҳовуридан тушиб. – Ўқсиманглар. Сизларни ҳеч қачон ташлаб юбормайман.

Тилсиз-забонсиз буюмлардан нима ҳам сас чиқсин!

– Эй, Худойим! – дейди Аллан. – Қандай тонг оттираман-а?

У стол қошига келиб ўтирди, қўлига қалам олиб, ёзмоққа тутинди. Кўнгли бироз таскин топгандек бўлди. Лекин унинг ҳар бир янги ҳикояси одамларда нохуш кайфият, яхшиликка йўйганда эса, аллақандай тушунмовчилик, ҳайрат уйғотарди. Америкада унга худди ўзга сайёраликка қарагандек қарашарди.

Бу қашшоқ шоир қиличдек кескир, ярқироқ сўзлари билан одобу тартиботни бузишга, барқарор тушунчаларни ўзгартиришга, закий бу дунёни масҳаралашга қандай журъат этади?! Калласига келган бўлмағур уйдирмаларни расмана маҳкама, юлдузли байроқ, черков ва идора деб аташга қандай ҳадди сиғади унинг!

Бу сафсаталар омонат, сохта қувончу юракни эзувчи беадад ғамдан бўлак нима бера олади одамга? Қалбларни заҳарлаш, йўқ ердаги ёлғон-яшиқ билан бошни қотиришдан мақсад нима? Кимнидир йиғлатиш, чип-пакка чиққан орзу-армонларини эсга солишми?

“Бўлмаган гап! – дейди ўзига ўзи Аллан. – Мен хушчақчақ, кўнгли очик йигитман. Сиз, одамлар, менга қовоқ уйманг, чеҳрангизни очинг! Сизларни бироз бўлсин бахтиёр этмоқчиман, холос. Сиз бўлсангиз, ўз бахтингиздан ажалдан қочгандек қочасиз. Каллаварамлар!”

“Инсон мўъжиза яратишга қодир, мен аминман, – деб ёзади Аллан. – Агар буни ҳозир исбот этолмасам, орадан элликми, юз йил ўтиб, бошқа одам пайдо бўлади-да, мендан яхшироқ тушунтириб, исботлаб беради. Мўъжиза яратишга фақат мен қодирман демоқчи эмасман, асло, Худо сақласин! Лекин шунга қарамай, пайқашимча, одамлар мен тўқиган воқеаларга жон-жон деб ишонади ва ўша заҳотиёқ бир-бирига сўзлаб беради. Шу тариқа улар онгида менинг хаёлотим маҳсули, аммо ҳаётда содир бўлмаган воқеаларга нисбатан ишонч пайдо бўлади. Ахир, шунинг ўзи мўъжиза эмасми?! Биз Магеллан кемалари бутун дунёни айланиб чиққани, адмирал Нельсон Трафальгар жангида ўлдирилганини биламиз. Лекин шаҳзода Ҳамлетнинг ҳаётда бўлганига, Макбет хоним эса қўлидаги қонни ювиб кетказолмаганига ҳам худди шундай ишонамиз...”

Кимдир эшикни асабий муштлай бошлади. Аллан ёзаётган саҳифасини стол устидаги эгри-бугри рақамлар битилган сариқ қоғоз билан бекитиб, ўрнидан турди ва даҳлизга чиқди. Синиқ ойналардан ичкарига ғувуллаб шамол кирар, останада суворийнинг тоқатсизланаётгани, от туёғи билан музлаган ерни тепиб пишқираётгани эшитилар эди.

Аллан тунги меҳмоннинг кимлигини суриштириб ўтирмай эшикни ланг очди.

– Э, доктор Грегори! – деди у. – Бу зулмат тунда қандай шамол учирди сизни?

Грегори эгилиброқ даҳлизга кирди, қалпоғини ечиб қорини қоқди. У ёноқлари қирмизи, девдек киши эди. Тунги меҳмон митти кўзларини баттар қисиб, жилмайганча Алланга қўл чўзди.

– Бурчим тақозо этди, – деди у бўғиқ овозда. – Мен шу яқин ўртада, Фридернинг уйида эдим. Боёқишнинг куни битиб қопти, дарди оғир – та-насиға сариқ сув ийғилган. Мана, икки ҳафтадирки, сизни Вест-Пойнтда бирон тирик жон кўрмабди. Йўл-йўлакай кириб аҳволингизни билай дедим-да, Аллан.

Улар бўлмага ўтдилар.

– Бахтга қарши... – дея ғудранди Аллан неча кундан буён ёқилмаган ўчоққа нигоҳ ташлаб.

– Ҳеч хижолат бўлманг, – деди Грегори, – ҳамонки чўнтақда мана бу зормонда бор экан... Қадаҳ топилар?..

У ён чўнтагидан бир шиша виски олиб столга қўйди.

Аввалига улар гап-сўзсиз вискини майдалаб ўтирдилар. Уммон борган сари қутуриб шовқин солар, шам шуъласи эски жавонда турган маъбуда Паллада ҳайкалчасининг мармар чехрасини лип-лип ёритар эди.

– Уйингизни чанг-қурум босиб кетибди-ку, – деди ниҳоят Грегори. – Боз устига захлигини айтмайсизми!

У Паллада томон ўгирилди.

– Бу аёлнинг – ғалаба маъбудасининг бошини мажақлаб ташланг!

– Нега?

– Негаки, у сизга на ғалаба келтирди ва на муваффақият!

– Билмасам, – деди Аллан босиқлик билан.

– Билганда нима! – дея шангиллади Грегори. – Қисматингиз беш қўлдек аён-ку. Ўзингизни қим деб ҳисобласангиз – ҳисоблайверинг: фалакнинг ердаги ноибими, ёинки, дўзах малоикасими, менга барибир. Хўш, тағин қандай уйдирмаларни тўқиб-бичасиз? Кўп балоними? Офарин! Айтинг-чи, бундан нима наф? Топганингиз мана шу қурум босган, бунинг устига, яхлаб ётган кулбами? Ёки анави ўчоқда изғиб юрган сичқону каламушларми?

Аллан Грегориға сер солиб тикилди. Доктор кам ичса-да, кайфи ошиб қолган ва одатдагидек жанжал чиқариш пайида эди. Аллан мийиғида кулди.

– Сиз тасаввурга устасиз, шу билан фахрланасиз, – деди Грегори баттар авжига чиқиб. – Лекин нафсиламрига бу матоҳингиздан сариқ чақа ҳам чиқмайди-ку! Сиз ҳаёт нима эканини билмайсиз. Менга ўхшаб қор-ёмғир демай, қари отга тирмашиб кечалари бир юриб кўринг-чи! Хўш, нима учун? Қашшоқ гадолару бекорчихўжалардан раҳмат эшитиш учунми? Қуруқ раҳматини бошимга ураманми!

– Хўш, хўш? – деди Аллан.

Доктор столни муштлади.

– Жин урсин! Мен бундан яхшироқ яшашга лойиқман, ахир! Генерал Тейлор армиясиға табибликка ёлланмоқчи эдим. Шу Мексика урушидан зап фойда кўришим мумкин эди-да. У ерда озмунча пул ишлаб олмадимми баъзи уддабурунлар!

– Америкада шусиз ҳам саргузашталаб ярамас кимсалар тиқилиб ётибди, – деди Аллан мулойим оҳангда.

– Олтин ишқибозлари денг, – дея унинг гапини тузатди Грегори. – Э-э, бу замонда анойи бўлиш ярамайди, Аллан!

У Алланга кўзларини лўқ қилиб тикилди.

– Озроқ кайфим ошиб қолди, шекилли. Ҳай, майли, нима қилдик энди, Аллан? Сиз шу орзу-хаёлларингиздан лоақал бир доллар қоқиштириб ола биласизми? Бунақада бошингизнинг нархи қанча бўлади ўзи, а?

– Гапиринг, гапираверинг! Ичингизда қолиб кетмасин!

– Гапираман! – деб қичқирди Грегори. – Мен, керак бўлса, йиртиқ соя-бонимни ҳам сизнинг бошингизга алишмас эдим!

– Менга қаранг, – деди Аллан иложи борича ўзини босиб, – ҳозир бундай тутуриқсиз валдирашларни эшитишга тоқатим йўқ. Агар билсангиз, сиз менга ҳалақит бердингиз.

– Эй, қўйсангиз-чи, шундай бир ҳамсуҳбат топилганига шукр қилмайсизми! – деди совуқ тиржайиб Грегори. – Ҳалақит берганмишман! Хўш, нима, фалсафанинг тамал тошини қўяётувмидингиз? Ёки ёшликни қайтарувчи дори кашф этаётганмидингиз?

Ғазабдан Алланнинг кўзлари қорайиб кетди.

– Бўпти! – деб қичқирди у. – Ҳамонки, тасаввурга ишонмас, уни назар-писанд қилмас экансиз... рақамлар ёзилган мана бу йиртиқ варақни кўряпсизми?

– Ҳа, баққолдан олган қарзларингиз рўйхатидир-да, – деди Грегори беписандлик билан ва ўзига яна виски қуйди. – Кўрамиз, шу аҳволда яна нималарни ўйлаб топар экансиз!

– Йўқ, янглишдингиз, бу қарз ҳисоби эмас, Грегори. Хийла тўпори экансиз. Айниқса, мана бундай ичиб олиб қўполлик қилаётганингизда фаҳмингиз ҳаминқадар. Бу хат адмирал Понсэ де Леоннинг Флоридани кашф этиши тасвирланган саҳтиён муқовали эски китоб ичидан чиқди. Китобни Вест-Пойнтда бир ҳабашдан сотиб олган эдим. Бундан қалампир ва асрлар ҳиди анқийди.

– Э, бор-йўғи сассиқ бир ҳабашнинг ҳиди денг, – деди энсаси қотиб Грегори.

– Бу мактуб икки саҳифа орасига елимланган экан. Сиёҳ, қоғоз ва ҳуснихатга қараганда, унинг битилганига камида икки юз йиллар бўлган. Махфий хат бу. Хўш, шунга сизнинг тўшингиз ўтадим, ўқий оласизми?

– Э-э, бош қотириб зарур кептими менга!

– Сирасини айтганда, буни ўқишга ақлингиз етмайди, – деди Аллан мулойим жилмәйиб. – Ёзувнинг калитини топиш керак бўлади. Мен ана шу калитни топдим ва ёзувни бир неча соат мобайнида тикладим.

– Ҳа-а, – деди Грегори лоқайдлик билан. – Пичоққа илинадиган бирор нима бор эканми ўзи?

– Американинг истило этилиш тарихини мактабда ўқигансиз. Табиийки, қароқчилар тўдаси тўғрисида ҳам эшитгансиз. Қароқчилардан бирининг исми Блейк бўлган, ўзи англиялик, лекин испан қиролига хизмат қилган.

– Янгилигингиз учун ташаккур! – деб ёўлдиради Грегори. – Блейк эмиш! У дунёдаги энг бадавлат аблах бўлган.

– Ўлими олдидан у бор бойлигини ерга кўмган, аммо ўша хазина қаерда экани номатълум эди. Юз йиллардан буён уни изламаган одам қолмаган...

– Хўш, топилганми? – деб сўради Грегори.

– Йўқ. Лекин энди уни топиш қийин эмас.

Грегори лоқайд кўл силтади.

– Бе-е, Аллан! Бу чўпчагингизни кўл-оёқдан қолиб ўчоқ тагида ётган кампирларга айтинг.

– Ёзинг! – деди Аллан қатъият билан. – Мен бу ёзувнинг мағзини чақиб, айтиб тураман. Сиз дорихатни қийналмай ўқиганингиздек, менга ҳам бу хатнинг мағзини чақиш чўт эмас. Лекин шу чоққача бу рақамларни сўзга айлантиришга кўлим тегмай юрувди.

– Ажабо! – деди Грегори бирдан хушёр тортиб. Сўнг кўлига қалам олди-да, Алланнинг кўлёмасини шартта нари суриб, ёзишга чоғланди.

– Ёзинг! “Мен, Худонинг марҳамати билан барчага маълуму машхур Блейк, ўлимим олдидан битилган ушбу мактубни ўқий олган кишига шуни васият қиламанки, мазкур хатдан эзгулик йўлида фойдалансин. Унинг қасамини Худойимнинг тахти аълоси олдида қабул этаман. У менинг денгиздаги олишувларда орттирган бойлигимни топган тақдирда (гуноҳсиз тўкилган қонлар учун Тангри мени кечиргай), майли, хазинанинг юздан бир қисмини ўзи олсин-да, қолганини шу атрофда биринчи учраган қизалоққа инъом этсин. Шу шарт биланким, қизчанинг эгида йиртиқ кўйлақдан бошқа ҳеч вақо бўлмаслиги керак.

Агарда васиятим бажарилмас экан, рўзи махшарда қабрдан чиқиб, ўша муттаҳамни инсон ақли ўйлаб топишга қодир энг даҳшатли жазога маҳкум этгайман:

Хазина Брунสวิк қалъасидан жануброқда, Жекиль оролида, унинг шимолий чеккаси – Нина бурнидан ҳисоблаганда, учинчи тепаликка кўмилган. Тепаликнинг қоқ марказини мўлжаллаб жануби-ғарбга томон бир юзу ўн етти қадам ташланса, палапартитиш қалашиб ётган тошлар орасидан қора мрамор бўлаги чиқади. Ана шу ердан икки юзу қирқ бир даража бурилиб, яна ўттиз қадам санайсиз-да, ишни бошлайсиз.

Бу хазина бутун инсониятни лол қолдиради. Ҳатто барчага марҳаматли қирол ҳам бу бойликнинг учдан бирига эга эмас. Ҳолбуки, қироллик мулкида ҳеч қачон қуёш ботмайди, ҳар қандай тўфон унинг ярмига етмаёқ тиниб қолади”.

– Қани, ёздингизми? – деди Аллан, Грегори сўнгги сўзни битгач.

– Ҳа. Қизиқ...

– Ташаккур! – дея Аллан Грегорининг кўли остидан қоғозни олди ва беписандлик билан эски китоб қатига суқди. – Хўш, энди тасаввур оламининг кучига ишондингизми?

Грегори Алланга вазмин нигоҳ ташлади, сўнг кўз қири билан эски китобга бир қараб олди-да, қип-қизил, биққи кўлларини тиззасига уриб ҳаҳолаб юборди.

– Сиз бошни айлантиришга жуда уста экансиз, – деди у. – Нега ўзингиз шу чоққача бу хазинани қазиб олмадингиз, Аллан? Нима, вақтингиз йўқмиди? Эҳтимол, бойлигингиз ошиб-тошиб ётганидан хазина керак эмасдир, а?

Аллан миқ этмади.

– Ҳай, майли! – деди Грегори яраш оҳангида. – Бўлди, бу бачкана алаҳлашни бас қилайлик энди. Мени ҳозир мутлақо бошқа нарса ташвишга солаётир: соғлигингиз қандай ўзи?

– Уйқусизлик қийнаяпти, – деди Аллан. – Энг ёмони: тун билан миямда ғужғон ўйнайдиган гапларни тонгда қоғозга туширсам дейман, лекин ўтириб ёза бошлашим ҳамоно фикрларим тўзиб кетади.

– Дармонсизлик қийнаяптими?

– Ҳа, дармонсизлик ҳам кўп азоб беряпти шу кунларда.

– Асабларингиз ўта таранг, – деди Грегори. – Мўрт, ўргимчак тўричалик ҳам эмас. – У бир он хаёлга толди. – Нима қилсам экан? Очиғини айтай сизга – касалхонага ётишингиз керак.

– Янами? – дея норози тўнғиллади Аллан. – Йўқ! Ётмайман!

– Эй, Худойим! – дея уф тортди доктор. – Сизга гап уқтириб бўлармиди! Уйқудори беришим мумкин. Лекин айтиб қўяй, барибир дардингизга шифо бўлмайди.

– Дардимга энди ҳеч нима шифо бўлмайди.

Грегори Алланга тикилиб қолди, сўнг нимчаси чўнтагини кавлаб бир неча қоғоз халтача олди, улардан биттасини танлаб Алланга узатди.

– Ҳозир ичсангиз, тонгга яқин кўзингиз илинади. Виски билан ичсангиз ҳам бўлади: кучлироқ таъсир қилади.

Аллан оқ кукун дорини вискили қадаҳга солди-да, бир кўтаришда ичиб юборди.

– Тун ҳам қарияпти, – деди Грегори. – Эрталабгача бошингизда ўтириб чиқардим-у, ухлаб қолсангиз, ортимдан эшикни ким беркитади?

– Мен эшикни ҳозироқ ёпиб олишим мумкин.

– Сизчалик сертакаллуф одам бўлмаса керак!

Грегори шахт билан ўрнидан турди, унинг шашт-шамолидан шам ўчиб қолди. Тун бўзармоқда эди, Аллан деразадан ойнинг совуқ шуъласига ўхшаш ёруғлик аро уммон мавжларию уй ёнидаги дарахт қорасини илғади.

– Ҳой, нимага қараб турибсиз? – деди жаҳл билан Грегори. – Эшикни қулфлаб оласизми, йўқми?! Шамингизни ёқсангиз ёмон бўлмасди.

Грегори зим-зиё даҳлизда курсига қоқилиб кетди. Ташқарига чиқиб, боғлоқлик отини ечди, унинг бўйнига шапатиларкан.

– Хайрли тун, Аллан! – дея қичқирди.

Аллан жавоб бермади. У даҳлизга чиққанида очиқ эшикдан узоқлашиб бораётган туёқ товушлари эшитиларди.

– Қирғоқ бўйлаб туёқларнинг бир маромдаги тақ-туқи эшитилар эди! – деди Аллан. У ҳар бир урғуни туёқ товушига мослашга ҳаракат қилиб яна такрорлади: – Қирғоқ бўйлаб туёқларнинг бир маромдаги тақ-туқи янграрди!

У хонага қайтиб кириб шамни ёқди. Сахтиён муқовали китобни олиб, силкитиб кўрди. Кейин бошидан охиригача варақлаб чиқди. Боя Грегори ёзган қоғоз йўқ эди. Аллан кулиб юборди.

– Ёнгдим! Ҳатто мана шу қурумсоқ тўнкани ҳам ёнгдим. Энди бутун Жекиль оролини ағдар-тўнтар қилаверсин. У ернинг қумини минг йил қазиб ҳам тугатолмайди.

Аллан рақамлар ёзилган варақни қўлига олди. Катак дафтардан йиртиб олинган, ёғ излари қолган бу қоғозга аллақайси дўкончада Алланга пишлоқ ўраб беришган эди. "Бечора болакай! Бош қотиравериб, тенгламасини еча олмаган кўринади".

Бирдан олисда отилган тўп садоси уммон узра гумбурлади. Қонталаш бир нур ярақлаб кетди.

Аллан шамни ўчириб, зулматга тикилди. Нима бўляпти ўзи у ёқда? Тезқадам шафақ мисранг тунд тўлқинларни қизартириб юборди ва уммон қўйида қирқ замбаракли кема кўринди. Кема барча елканларини шиширганча елиб келар, замбаракларидан ўт очар эди. Мачтасида қўл тасвири туширилган қора байроқ ҳилпирамоқда.

Блейк! Кимни таъқиб этаётган экан у? Қуюқ тутун ичида баҳайбат кема кўринмай қолди. Ҳа, бу ўша ўтган асрдан келган меҳмон – қароқчи Блейк!

Лекин нега у қирғоқдан тўппа-тўғри Алланнинг уйига қараб келаётир? Блейк қумга бота-бота қадам ташлаётир, шабада камзулининг жимжима кашталида этакларини тортқилаб ўйнайди. Юзлари офтоб ва шамолдан қорайиб кетган бурундор Блейк, байроғига инсон қўли тасвирини туширишни ўйлаб топган шоввоз қароқчи!

"Мен у билан осонгина тил топиша оламан", дейди Аллан ва кўзларини юмиб, бошини столга қўяди.

Атрофни бирдан зулмат қоплайди, Алланнинг нафаси қиса бошлайди. Лекин у чор атрофда бинафша гул очаётганини шу зулматдаёқ сезиб-кўриб турарди. Гўё ҳар бирининг бағрида нозик торлари бордек, гуллар майин куй чалаётир...

"Бу ахир туш-ку! – деб ўйлади ёнгил тортиб Аллан. – Қанчалар тотли бу заҳри қотил! Яшагинг келади, лекин заҳри қотилга монелик қилишга куч тополмайсан.

Виржиния, сенинг троица чечагинг аллақачон очилди. Менга қўлингни бер! Мана шундай. Нега қўлинг бунчалик совуқ? Овозинг ҳам нотаниш? Мен сенинг ҳар бир бармоғингни биламан, бир вақтлар уларга навбат-ма-навбат эртак айтиб берганман ахир. Бу қандай жарлик-жаҳаннамки, худди Мальстремдек мени қаърига тартаётир?

Менга ёрдам бер! Кўзларимни очолмаяпман, Виржиния!"

Эрталаб Алланнинг уйи олдида навниҳол бир қиз – тортинчоқ Чармен Бирн пайдо бўлди.

Шамол тинган, лекин ҳаво булут, уммон узра кўкимтир бир ёғду жилваланарди.

Чармен эшикни қоқди, бироқ ҳеч ким жавоб бермади.

Эшик қулф эмаслигини билган қиз ботиниб-ботинмай уйга кирди.

Озгин, жиккаккина бир одам стол устидаги очик китобга бош қўйганча қотиб ётарди.

– Жаноб Аллан! – деб чақирди Чармен.

Жавоб бўлмади.

Шунда юраги гурс-гурс ураётган қиз стол ёнига келиб, Алланнинг бошини кўтарди. Шўрликнинг жони аллақачон узилган экан.

Чармен бир амаллаб уни аскарча чорпоёга ётқизди.

Марҳумнинг бўйнидаги занжирда тумор бор эди. Чармен уни очиб кўрди. Унда гўзал бир аёлнинг сурати бўлиб, ён томонига “Онаизорим” деб ёзиб қўйилган эди.

Чармен энгашиб Алланнинг бошини авайлабгина кафтлари орасига олди-да, меҳр билан лабларидан ўпди.

Алланнинг чеҳраси айнаи тобда бағоят кўркам эди, гўё бундайин муҳаббатга у ilk бора сазовор бўлгандек.

Марҳумни уммон яқинидаги қумтепага қўмдилар. Қабр тошига исми шарифи, бу ёруғ дунёда атиги қирқ йил умр кўрганини битиб қўйдилар.

***

Алланнинг ўлиmidан бир йиллар ўтгач, совуқ-сурон, бўронли кечаларнинг бирида доктор Грегори қари отида унинг қабри бошига келди. У отдан сакраб тушди-да, нари-берига аланглаб олгач, қабрга яқинлашди, ёмғирпўши остида каттакон болға чиқариб, қулочкашлаб тошга урди. Қабртош парча-парча бўлиб кетди.

От зарба товушидан хуркиб бир силтандию қирғоқ бўйлаб лўкиллаб кочди.

Грегори унинг кетидан югурди, болғани сувга улоқтириш учунгина бир зум тўхтади. Сўнгра от ҳам, Грегори ҳам кўздан ғойиб бўлди.

Кўклам кирар-кирмас, қабртош ёриқларидан троица чечаги бўй кўрсатди. Кўп ўтмай қабрни ана шу нафис-нозик гул қоплаб олди...

**Рус тилидан Жўра ФОЗИЛ
таржимаси**

Иқболой АДИЗОВА

Mujgonlar bahsi

Ўзбек мумтоз адабиётида асосий мавзу ишқ, бош қаҳрамон эса ошиқ ва маҳбубадир. Ижодкорлар илгари сурмоқчи бўлган фикр, ғоялар ана шу мавзу ва тимсоллар билан чамбарчас боғлиқ. Увайсий ижодида ҳам бу ҳол яққол кўзга ташланади. Шоира асарларида етакчи тимсоллар табиати ва руҳий ҳолати куйидаги уч йўл орқали инкишоф этилади: 1) маҳбуба хуснининг таъриф-тавсифи; 2) ёр феъл-атворининг шарҳи; 3) ошиқнинг ҳасби ҳоли.

Бу тасниф шартли, албатта. Чунки бир асарда юқоридаги ҳар уч усул ҳам қўлланиши мумкин.

Шоира маҳбуба хуснини тавсифлашда унинг қиёфасини зоҳиран ва ботинан шарҳлаш, кашф этиш йўлидан боради. Тасвирга чуқур ирфоний ва рамзий маънолар юклайди. Шоира шеърятини ўрганишда айнан шу жиҳатларни илғай олиш ўта муҳимдир. Зеро, уларсиз Увайсий маҳорати сарҳадларини белгилаш мушкул.

Мумтоз адабиётда маҳбуба киприги тимсоли ранг-баранг истиоравий кўринишларга эга. Жумладан, ҳазрат Навоий ижодида унинг ўқ, тикан, қуш каби қиёсларига дуч келамиз. Бир ғазалида шоир киприкни қушга, кўнгилни – у ошён тутувчи маҳонни эса уяга қиёслаган:

*Ўқидин кўнелунг қачонга тегру захм ўлғай деманг,
То бу қуш бўлгусидур, ул ошён бўлгусидур.*

(Алишер Навоий. МАТ. Наводир уш-шабоб. Т., “Фан”, 2007, 84-бет).

Мазкур байтда шоир, биринчидан, биз оддий мўй деб қарайдиган киприкни ташхис ва истиора санъати воситасида жонлантиради. Иккинчидан, маҳбуба нигоҳини қуш тимсолида ифодалаб, ўқ, тикан каби истиоравий талқинлардан кўра, манзаранинг аниқроқ намоён бўлишини таъминлайди. Ёрнинг нигоҳи тушмаган кўнгилнинг қушсиз, ташландиқ уя каби ҳувиллаб қолиши манзараси орқали эса шоир ошиқ ҳолатини фавқуллодда таъсирчан ифодалайди. Киприкнинг қушга, кўнгилнинг ошёнга ўхшатилиши бежиз эмас. Чунки қушгина инга ҳаёт бағишлайди. Усиз ин саҳро кабирдир.

Мирзо Бобур шеърятини ҳам мазкур тимсолга ўзига хос ёндашилганини кузатамиз:

*Ўқда пайкон эмас, бир қатра ҳайвон суйидур,
Етгаҳ ўқ жонсиз танимга жон ўшал пайкон берур.*

Байтда “ҳайвон суйи” жумласи орқали киприк ҳаёт суви, яъни ошиққа жафо эмас, жон бахш этувчи восита сифатида тасвирланмоқда. Шоир истиора санъатини қўллаб, киприкни пайконга менгзайди. Бу эса маҳбубанинг ошиққа етказадиган жабрини аниқроқ тасвирлаш имконини беради. Шоир киприк – ўқда ҳаёт суви мавжудлиги ҳақида сўзлаётган бўлса-да, пайкон воситасида маҳбуба қилмишининг асл моҳияти ўқувчи наздида ойдинлашади. “Ҳайвон суйи” билан “пайкон”нинг зид қўйилиши лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг ранг-баранг жиҳоларини аниқ тасвирлашга хизмат қилади. Пайкон-

нинг вазифаси ҳалок этиш, оби ҳайвоннинг иши эса абадий ҳаёт бағишлашдир.

Аммо шоир лирик қаҳрамони учун маҳбуба жабри зулм эмас, жон бағишлагувчи эканини англаб олиш қийин эмас. Киприк қачон ўққа айланиши мумкин? Қачонки, маҳбуба ошиқ билан юзма-юз келса. Шу сабаб ҳам лирик қаҳрамон пайкону ўқ ўлиқ танасига жон ато этиши ҳақида сўзламоқда.

Маълумки, мумтоз адабиётда киприк, кўпинча, ошиқ қалбига ўқ бўлиб санчилувчи, юрагини жароҳатловчи ашё тарзида тасвирланади. Аммо юқоридаги мисолларда ҳазрат Навоий ва Мирзо Бобур бу тимсолнинг анъанавий талқинини янгилашга уринганини кузатдик. Увайсий ҳам унга ўзига хос тарзда ёндашган. Мазкур тимсол шоира асарларининг мавжуд нашрларида ўндан ортиқ ўринда томошабин, мадор, қувват, бўстон, чаман, қанот, пар, малҳам, қалам каби маъноларда истифода этилган. Шоира киприкнинг мужгон, ўқ, пайкон, мижожа, новак, хаданг, хаданги тийри пайкон каби ранг-баранг синонимларидан фойдаланади.

Сажжодий лугатида киприк қуйидагича кенг қамровда талқин этилади: "Киприк (деб) – кўз атрофидаги тукларга ва ирфоний истилоҳда солиқнинг пардасига, валюятда (валлийлик, Худога яқинлик) аъмолнинг қисқалигига айтилади. Ошиқлар истилоҳида санон (қин) ва найза, ўқ ва пайкон орқали маъшуканинг нозу карашмасидан ошиқ кўксига ҳадаф – тикан қадалиши ва унинг мажруҳона фарёд чекишига ишора қилинади" (Сажжодий. Ирфоний истилоҳлар. Техрон. 720-бет).

Демак, ушбу лугатда киприкнинг уч талқини мавжуд: 1) ошиқлар истилоҳида кенг

қўлланилган ўқ; 2) валюятда амалнинг қисқалиги; 3) ирфоний истилоҳда эса солиқнинг пардаси.

Увайсий ҳам киприкка жонлантириш санъати орқали улкан маънолар юклайди. У ошиқ изтиробини кучайтириб, муболага билан ифодалашга хизмат этади. Бу ўринда шоиранинг тимсол яратиш маҳорати, анъаналарга янгича муносабати яққол намоён бўлади. У кўзнинг муҳофизи бўлган киприкни жонлантириб, ноёб бадий деталга айлантиради:

*Қошинг бир ғамзаси то тўқти юз ушшоқ қонини,
Кўзинг майдонида саф-саф тамошо қилди мужгонинг.*

(Увайсий. Кўнгул гулзори. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 51-бет).

Мазкур байтда қош, кўз, киприк тимсоллари яхлит бир манзара яратишда қўл келган. Қош ошиқлар қонини тўқади. Чунки у мумтоз адабиётда шамширга (қилич) қиёсланади. Қиличнинг иши – қон тўқмоқ. Мужгон эса кўз майдонида саф тортиб, бу ҳолни томоша қилади. Шоира шаклий хусусиятларига асосланиб киприкни томошабинга менгазайди. Бу ўхшатишда чуқур мантиқ бор. Чунки шоира мужгонда маҳбубанинг шахс сифатидаги қиёфасини умумлаштиради. Унда киприкнинг эмас, балки маҳбубанинг қилмиши ўз ифодасини топади:

*Кўзларинг фироқида танда лолагун қонлар,
Қилғали тамошосин саф чекибду мужгонлар.*

Тандан лолагун қон оқишини томоша этмоққа сафланган мужгонлар мантиқий доира ҳосил қилади. Лолагун қон, аслида, мужгоннинг, яна ҳам аниқроғи, маҳбубанинг қилмиши эканини ишоралардан англаш қийин эмас.

Увайсий шеърятисида киприк ёзув қуроли – қалам маъносида ҳам қўлланади:

*Сенга бир нукта изҳор айлаин дардимдин, эй котиб,
Қилиб ҳал кўларим ёзгин мижам бирла китоб ўлсун.*

Мазкур ғазал етти байтдан иборат бўлиб, унда шоира “эй ҳўблар шўҳи”, “эй котиб”, “эй соқий” каби мурожаатлардан фойдаланади. Бу ундалмалар рамзий маънога эга бўлиб, Азал котиби, Яратувчига мурожаатдир. Юқоридаги мисраларда котибга хитоб қилиниб, ошиқ дардидан биргина нукта изҳор айласса, замирида ҳикматлар тажассус топган китоб яратилажаги баён этилмоқда. Айниқса, иккинчи мисрада шоиранинг маҳорати яққол намоён бўлади. Кўзларимни ҳал қилиб, яъни сиёҳ каби эритиб, мижам билан ёзгин, дейди у. Ошиқ ҳолатини бундай тасвирлаш ҳам туйғулар ифодасидаги янгиликдир. Бу орқали шоира руҳий изтироб ва тугённинг юксак маромини кўрсатишга муяссар бўлган.

Одатда, мумтоз адабиётда маҳбубанинг ошиқни жабрловчи киприги борасида сўзланар эди. Мазкур ғазалда эса ошиқ киприги тасвир объектига айланган. Бунга кўз ва киприқнинг шаклу шамойили асос бўлади. Бу ўринда шоиранинг борлиқни қузатиш, ашёлар замиридаги мўъжиза ва мантиқни англай олиш лаёқати бизни ҳайратга солади. Кўз атрофида киприк жойлашиши гўё сиёҳдонга солиб қўйилган патқаламни эслатади. Шоиранинг айнан шу байтда котибга мурожаат этишида ҳам бир мантиқ кўрамиз. Гўё Азал котиби одамзодни яратганида, кўзу киприкка шундай бир махсус вазифа юклаганига ишора бордек.

Шоиранинг яна бир ғазалида киприк хаданги тийри пайкон, яъни пар ва қанотга менгзалади. Ошиқ вужудиға қадалган ўқ – киприклар унга қанот бағишлайди. Қанот эса, маълумки, кўзланган мақсадга, манзилга етказувчи воситадир. Қуйидаги ғазалда шундай имкониятга эга бўла туриб, манзилға етишдан бебахралик изтироби ифодаланган:

*Менга то болу пар эрди хаданги тийри пайкониға,
Етолмам ошёниниға ки, бол афсона-афсона.*

(Ўша манба, 27-бет).

Қуйидаги ғазал эса бошдан охиригача таъод санъати билан музайян битилган. Жум-

ладан, биз таҳлил этмоқчи бўлган байтда малҳам ва яролиғ сўзлари зид маъноларда қўлланган:

*Дили мажруҳнинг захмиға марҳам берсанг,
эй сайёд,*

*Хадангинга нишон айлаб яролиғ
қилғонинг яхши.*

(Увайсий шеърятисидан. Т., “Фан”, 1980, 101-бет).

Сайёднинг иши захм – жароҳат етказиш. Шу сабабли асарда “дили мажруҳ” – жароҳатли дил ҳақида гап кетмоқда. Биринчи мисрада моҳиятан зид маъноли ҳолат ифодасини кўрамиз. Яъни дилга жароҳат етказувчи ҳам, унга малҳам берувчи ҳам сайёд. Иккинчи мисрада эса лирик қаҳрамон, яъни ошиқнинг дунёқарашини, мақсадини ифодаланган. Унинг учун маҳбуба кипригидан яраланиш – энг улуғ мақом. Навоий бир ғазалида “чорасизлиғ чора бўлмиш” дея теран фикрни баён этади:

*Навоий чорадин кўп дема сўзким,
Ғаминиға чорасизлиғ чора бўлмиш.*

(Алишер Навоий. МАТ. 6-том. Фавоийд ул-кибар. Т., “Фан”, 1990, 186-бет).

Увайсийнинг юқоридаги байтида худди шундай – навоийвор чуқур фалсафа мавжуд. Қуйидаги байт ҳам шоира лирик қаҳрамони дунёқарашини Навоий лирик қаҳрамони билан мутаносиб эканини кўрсатиб турибди:

*Кўнгулм ўлди ҳажр ўтидин реш, эй соқий, менга
Бодаи кофурғун дурдидин олиб марҳам эт.*

(Алишер Навоий. МАТ. 7-том. Бадойеъ ул-васат. Т., “Фан”, 1990, 188-бет).

Шоира асарига сайёд образига мурожаат борлиги сабабли иккинчи мисрада унинг қилмиши билан боғлиқ яра – жароҳат тилга олинади. Байтга кўра, сайёд ўқиға нишон бўлиш – васл демакдир. Навоийда эса соқийға мурожаат этилади. Иккинчи мисрада соқийдан “бодаи кофурғун дурдидин марҳам этиш” илтижо қилинади. Чунки жароҳатли кўнгилини фақатгина ишқ даволайди. Навоий байтида “бода” ишқ рамзи сифатида қўлланган.

*Ғамза тиғи бирла қабз эт ёр, қурбонинг бўлай,
Қаҳри мужгониниға, дилафғор, пинҳонинг бўлай.*

Ой юзунгга қилмағил зулфи паришонинг ҳижоб,
Менга бокғил, қилмағил чашмингга

(Увайсий шеърятдан. Т., "Фан", 1980, 94-бет; Увайсий. Кўнгул гулзори. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 45-бет).

Увайсий шеърятнда киприк ошқ рухий ҳолатини ёритишда муҳим бадий ашё вазифасини бажарган. Шоиранинг "этти мужгонлар" радифли тўқиз байдан иборат газали бор. Ҳазажи мусаммани солим вазнида, ҳарора шаклида битилган ушбу газал қўфиясиз, аммо унда радиф қўфия вазифасини мукамал адо этган. Яъни оҳангдорлики таъминлаган.

Бу ушшоқ аҳлини қасдинаким, саф чекти мужгонлар,
Тутубон ақлу ҳуш идрокини банд этти мужгонлар.

На сахроу на шахру на ватан ичра қарор этгум,
Аналҳакдек ўзига маст этиб маҳе этти мужгонлар.

Мазкур байтларда, мужгон ошиқ аҳлини мағлуб этиш йўлида саф тортган улкан лашкар, ошиқларни аналҳақлик мақомига кўтарувчи восита сифатида талқин этилмоқда. Баъзи байтларда эса мужгон жонлантририлиб, ошиқ аҳволига раҳм этувчи, унга лутф қилиб шод айловчи, гоҳ йиғлатувчи, гоҳ рашк этувчи тимсол ўйлароқ таърифланади. Сўнгги байтларга келиб эса, мужгонга янада залворли вазифа юкланади:

Сиво айлаб дили маҳзунни бу дунё ҳавосидин
Узуб, Ҳақ йўлига билсамки, пайванд этти мужгонлар.

экан, демак, ўз-ўзидан киприк ошикни масту мустаграк этиб, Ҳақ билан боғловчи кўприк ва-зифасини бажаряпти, дейиш мумкин. Эътибор берсак, кўз инсон гўзаллигини тажассум этади. У ошик эътиборини тортади, ўзига маҳлиё эта-ди. Кипричини эса фано ва бақо ўртасидаги пар-да дейиш мумкин. Уни забт этиш Ҳақ дийдори-га яқинлашиш билан баробар. Буни англаган шоира мужгонни вазифадор қилишга журъат этади. Байт мазмунинан Увайсий тасаввув борасида чўқур билимга эга экани аён бўлади.

Кейинги байтдаги мужгоннинг ўрни қимматбаҳо тошлар билан сайқалланган салтанат экани, дашту саҳро каби хувиллаган кўнгилларни гулзору чаманга айлантириши борасидаги фикрлар олдинги мисралар мазмунини янада тўлдиришга хизмат қилади:

[illegible]

Ғазал мунозара усулида якунланади. Ошиқ ёрга муҳаббатни инъом этгучи ўзи эканини таъкидласа, киприк, аксинча, бу унинг иши эканини даъво қилади:

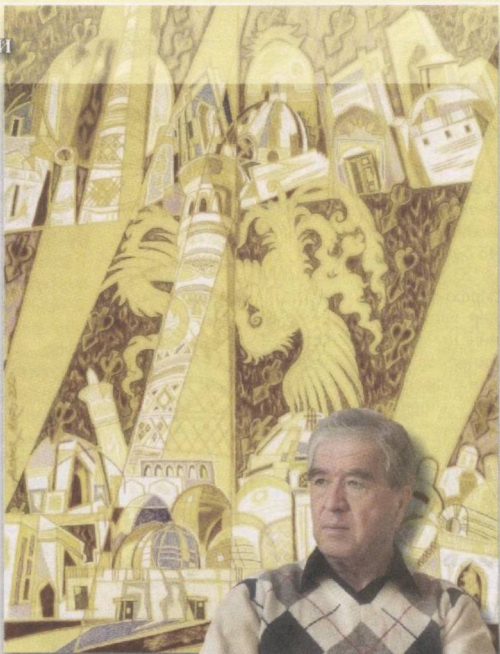
Увайсий, лоф урарсан, мөн мухаббат, ёр келтурдум
Ваё сендинму мендин дебон бахс этти мужгонлар.

Мумтоз адабиётда ошиқни жароҳатловчи ўқ, ҳаданг, тийр, пайкон вазифасини бажарган киприк Увайсий ижодида кенг қамровли, ирфоний маъно ташувчи фаол тимсолга айланади. Бу эса шоиранинг образ яратиш маҳорати, ижодидаги тимсол ва рамз муносабатлари хусусида муҳим ҳулосаларга асос бўлади.

"Анор"

"Бухорои шариф"

ALISHER MIRZONING UCH AQIDASI

Ҳар бир ижод тури ўзича мураккаб олам. Мураккаблик нимада?
Мураккаблик ижодкорнинг ўзида. Сабаби оддий ва табиий: ҳар қандай ижод моҳиятида ҳаёт ва инсон ҳақиқатини англашга уриниш истаги ётади. Мутлақ ҳақиқат эмас, ижодкорнинг ўз шахсий-хусусий ҳақиқати. Ўз ҳақиқатини кашф этиш, таърифлай олиш, уни ўзгалар қалби-шуурига муҳрлаш – ижод мураккаблигининг ибтидосию интиҳоси ана шу нуқтада бирлашади!

Шунинг учун ҳам ҳеч бир чин ижодкор ижоднинг осон йўлини танламагани, танламаслиги жуда-жуда табиий ҳол. Осон йўл билан ҳақиқатнинг жамолига етиб бўлмайди. Ўз ҳақиқатига эса ўз йўлидан борганларгина эришади.

Ўзбекистон халқ рассоми Алишер Мирзо онгу шууримизга сингиб кетган "тасвирий санъат" иборасидаги "тасвир" сўзи билан чиқишолмаслигини яширмайди, мулоҳазаларини баралла, очиқ-ойдин айтади, ёзади, шу билан ўзининг мунозарага тайёрлигини билдиради. Тасвир бирор нарсанинг сатҳи – юзасини нусха сифатида такроран яратиш, холос. Мусаввирлик эса нусха-кашлик эмас, у – шакллардан ташкил топган мазмун санъатидир.

Мазмун теранлигига олиб борувчи йўл – руҳ ифодаси.

Рух шаклларда намоён бўлади. Нарса-ҳодисаларни аниқ ёки айнан ўхшатишнинг санъатга дахли йўқ. Анри Матисс айтмоқчи, аниқлик – ижо-

"Сўқоқлик қиз"

"Гумбазлар"

"Самарқанд хаёли"

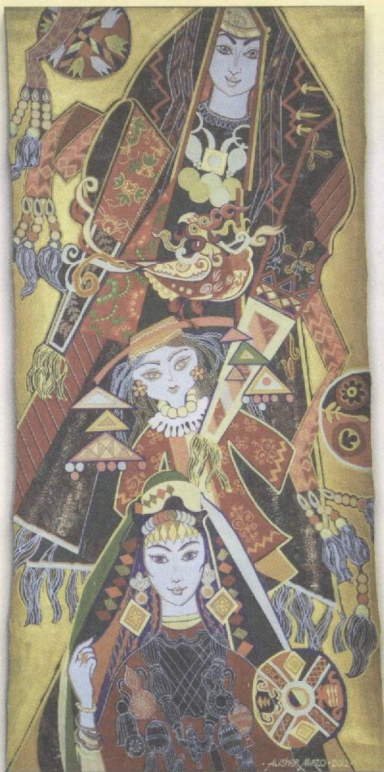

"Композиция"

дий маҳорат нуқтаи назаридан – ҳақиқат дегани эмас. Ижодий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатидан бойроқ, ҳаёт реаллигидан рангинроқ.

Алишер Мирзо наздида, руҳ шаклларини топиш йўлигига тасвирий санъат ҳақиқатиға олиб боради. Янаям аниқроғи, янгича шаклларға янгича руҳ бағишлаш йўли!

Шакл орқали руҳ шаъниға куй басталайдими ёхуд руҳ воситаси-ла шакл ажойиботларини кўз олдимизда гавдалантирадими, қатъи назар, рассомнинг ягона қуроли – ранг!

"Кузги лавҳа"

"Самарқанд афсонаси"

Ранглар – бам ҷсоли инсон ва олам сир-синаоти эшигини очмоқ учун яратилган сеҳрли калит Ранглар – рассомнинг дили, тили, диди, нигоҳи, нафосати!

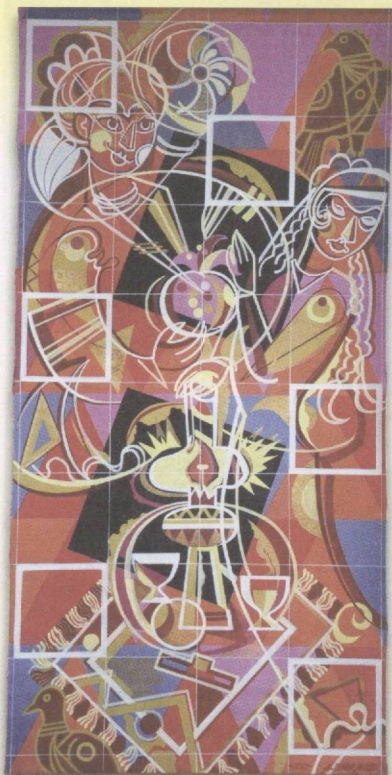
Ранглар симфонияси таралади Алишер Мирзо асарларидан. Бу симфония инсон манзаралари ранго-ранглигини ифодалаб қўя қолмайди, балки тийиб бўлмас ҳаяжонлар, эҳтирослар, ҳайратлар рангига – инъикосига айланади.

Ҳаяжон, эҳтирос, ҳайрат тугаган жойда ҳаёт ва гўзаллик жозибаси рангларидан жудо бўлади. Назарда тутганимиз ҳақиқат излаш йўлидаги тотли беҳаловатлик барҳам топади.

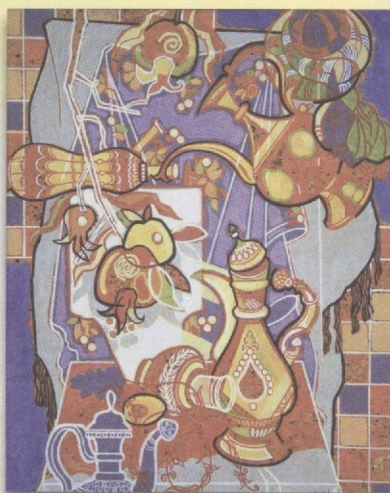
Алишер Мирзони яна бир ақидаси шундай – жўшқин ёшлик аксаран вазмин мулоҳазаларга тоқат қилолмайди. Зеро, навқиронлик мудом ҳаракатлар, истаклар, умид-орзулар қанотида яшайди. Ёш улғайган сайин эса ижодкор ҳаёл қатларида шаклланаётган образ билан яратилаётган асар орасида узилиш, узоқлашиш вужудга келади, бу узилиш-узоқлашиш қониқмасликка олиб боради. Масъулият ортади ва у санъатинг, ижодий ақидаларинг, қолаверса, ўз ҳақиқатларингни излаш, кашф этиш йўлидаги масъулиятга, жавобгарлик туйғусига қўшилиб кетади.

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

"Учрашув"

"Натюрморт"

"Сўқоқда баҳор"

"Эскишаҳар чойхонаси"

Зигмунд ФРЕЙД

San'atkor va xayolparastlik

"Дунёнинг юз буюк руҳшуноси" деган китоб муқовасида Зигмунд Фрейд суратига кўзим тушгандаёк, "Нега энди бошқаси эмас, айнан у танланган? – деган шубҳакор ўй кечди хаёлимдан. – Жиллакурса, кимсан Арастуни танлаш мумкин эди-ку! Руҳшунослик фанига асос солган, ахир, шу даҳо зот эмасми?!" Бироқ қаердан ҳам хаёлимга Альберт Эйнштейн келди-ю, Фрейдни танлаб хато қилишмаганини дарров фаҳмладим. Чунки физикада Эйнштейн қандай буюк инқилоб ясаган бўлса, руҳшуносликда Фрейд ҳам шундай улуг тўнтариш қилган! Унинг мазкур соҳадаги бемисл хизмати, инсон руҳияти ондангину иборат, деган икки ярим минг йиллик пуч даъвои чиппакка чиқаргани бўлди. У онг билан бирга онгсизлик ҳам мавжудлигини исботлади ва бу икки "ёв" ўртасида муросасиз кураш боришини асослади. "Санъаткор ва хаёлпарастлик" мақоласида Фрейд ана шу гоёни бадий адабиётга татбиқ этишга интилади. Мақола ҳозирда тез урчиб бораётган омма (тўғрироғи, авом) адабиёти "қонуният"ларини англашда катта наф берса ажаб эмас.

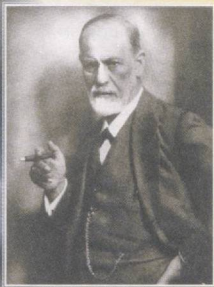
Таржимон

Биз – дилетантлар, Ариосто'ни саволга тутган қайсидир бир кардинал каби, санъаткор аталмиш ғаройиб хилқат ўз асарига мавзун қаердан олади-ю, шу мавзу-ла бизни қандай ром этиб, ҳисларимизни жунбишга келтиради, ана шуни билмоққа ҳар дам ошиқиб турамиз. Бу ҳақда санъаткорнинг ўзидан сўраган вақтимизда унинг ҳеч сўз деёлмаслиги, ё тайинли гап айтолмаслиги эса қизиқишимизни баттар алангалатади. Асарга ҳаётий мавзу танлашу унга бадий либос кийдириш моҳиятига ҳар қанча чуқур кириб борганимиз билан санъаткор бўлиб қолмаслигимизни англаш ҳам айна қизиқишга халал беролмайди.

"Дудовико Ариосто (1474–1533) – итальян шоири ва драматурги, машҳур "Дарегазб Розанд" рицарлик достони муаллифи

Ўзимиз ёки бошқа бировда адабий фаолиятнинг бирор нишонасини топа олмас эканми? Эҳтимол, уни ўрганиш орқали бадий ижодни ҳам юзакироқ бўлса-да шарҳлай олармидик! Ҳарқалай, кўнглимизни чўктирмаганимиз маъқул. Ахир, санъаткорларнинг ўзи, бизнинг бошқалардан фарқли жойимиз йўқ, ҳар бир киши қалбида шоир пинҳон, демак, энг сўнгги шоир энг охириги инсон билан бирга ҳаётни тарқ этади, деб мудом ишонтирмоқчи бўлади-ку!

Бадий ижоднинг илк нишонасини болалардан қидириб кўрсак тўғри эмасмикан? Боланинг энг сеvimли, энг қизғин машғулоти эса ўйиндир, албатта. Бир фикрни таъкидлаш зарур: бола ўйин жараёнида ўзининг айрича оламини яратар, тўғрироғи, унинг ашёларини кўнгли тусанганча жой-жойига қўяр экан, ўзини худди шоирдек тутати. Бола ўз ўйинига бир эрмак деб қарайди десак хато кетган бўламиз. Аксинча, у ўйинга ниҳоятда жиддий ёндашиб, бунга анчагина қалб кўрини сарфлайди. Ўйиннинг акси – жиддият эмас, балки ҳаётдир. Бола ўйинга ҳар қанча берилиб кетса ҳам, ўйинни ҳаётдан фарқлай олади ва ҳаёлига ҳаётдан андоза кўчиради...

Хўш, айтинг-чи, шоир ҳам ўйинқароқ боладек иш кўрмайдими? У ҳам ҳаёлий олам яратар экан, бунга ғоят жиддий қараб, анчагина қалб кўрини сарфлайди ва айни чоқда ҳаёлини ҳаётдан фарқлай билади. Бола ўйини (**Spiel**) билан бадий ижод ўртасидаги ўхшашликни немис халқи ўз тилида мангу муҳрлаб қўйган: у ҳаёт воқеаларини **Spiel** (томоша) шаклида ҳавола этувчи асарларни **Lustspiel** (комедия) ва **Trauerspiel** (трагедия), уларни сахнада жонлантирувчиларни эса **Schauspieler** (актёрлар) деб бежиз атамаган. Бадий оламнинг ўйин дунёсига бундай ўхшашлигидан бир муҳим хулоса келиб чиқади: кўп ҳодисалар ҳаётдаги шаклида кишини лоқайд қолдиргани ҳолда ҳаёлот ўйини туфайли уни завққа тўлдирди, ҳаётда азобли бўлган кечинмалар асарда ҳузур манбаига айланади.

Ҳаёт ва ўйиннинг ўзаро зидлиги масаласига бошқа сабабга кўра ҳам тўхталиб ўтмоқ жоиз. Бола эркак бўлиб етилиб, ўйин ўйнашни бас қилгану сипо одамга дўнганда, бир кун тасодифан шундай руҳий ҳолатга тушадики, бу ҳолат уни яна ўйин ва ҳаётнинг ўзаро зидлигига рўбарў этади. Энди ёши катта бу одам бир вақтлар болалик ўйинига нечоғли жиддий-ла шўнғиганини эсга олади ва ҳозирги ўта сипо машғулотини ўша ҳолати билан қиёслаб, ҳаётнинг оғир юкни елкасидан улоқтиради-да, ўзини оромбахш эрмак оғушига отади.

Ҳойнаҳой, йигит ўйинни бас қилиш баробарида унинг лаззатидан ҳам воз кечар? Кимки инсон руҳиятидан озми-кўпми хабардор бўлса, Одам боласига бир марта ҳис этилган лаззатдан воз кечишдан ҳам оғирроқ иш йўқлигини билади.

Нафсиламри, биз ҳеч нарсадан воз кечолмаймиз, фақат бир нарсани бошқасига алмаштирамиз; воз кечиш бўлиб кўринган нарса аслида унинг суррогати – “ўринбосари”ни яратишдир. Йигит ҳам худди шундай – ўйинни бас қилганида атиги ўша ашёларни улар ҳақидаги тасаввурлар билан алмаштиради; энди у ўйин ўйнаш ўрнига хаёл сура бошлайди. У шунақанги ҳавоии орзуларга бериладики, бу ҳолатни одамлар “ўнгда кўрилган туш” деб атайди. Тажрибалар хулосасига кўра, аксар кишилар ҳаётининг турли даврида ана шундай хаёл суради. Бироқ ушбу факт узоқ вақт эътибордан четда қолгани сабабли ҳануз ўз муносиб баҳосини олгани йўқ.

Катталар ҳаёлотини кузатиш болалар ўйинини кузатишдан мушкулроқ. Бола ҳатто ёлғиз қолганда ҳам ўйин ўйнайверади ёхуд ўзича ўйинбоп бир руҳий давра яратиб олади, гарчи у катталарга барча нарсани кўз-кўз этавермаса-да, лекин ўйинини яшириб ўтирмайди. Аммо катталар ўз ҳаёлидан уялади ва уни бошқалардан яширади, улар ўз ҳаёлини энг уятли сир каби асраб-авайлайди ва, одатда, сурган ҳаёлидан кўра қилган иши ҳақида бошқаларга завқ билан сўзлаб юради. Балки шу сабаб ҳам у ўзини оламдаги бирдан-бир ҳаёлпараст деб ҳисоблар ва бошқалар ҳам ўзини шундай ҳисоблаши ҳақида ўйлаб ўтирмас. Ўйинқароқ бола билан ҳаёлпараст киши хулқ-атворидаги бу фарқ, гарчи улардан бири бошқасининг “давоми” бўлса-да, ҳар қайсисининг моҳияти ўзгачалиги билан изоҳланади.

Бола ўйинини унинг тарбиясига ёрдам берувчи ягона истак – “катта бўлиш”, вояга етиш иштиёқи бошқаради. У доимо катта одам ролини ижро этади, унинг таниш қирраларига тақлид қилади. Бас, шундай экан, бу истагини яшириб ўтиришига не ҳожат? Катталарнинг йўриғи эса бошқача, улар, бир томондан, энди ўзидан ўйин ёки хаёл эмас, балки аниқ иш-амал талаб этилаётганини билади, иккинчи томондан эса, унинг ҳаёлини кўзгаган истаклар орасида хижолат бўладиганлари ҳам бор; шу боис у ўз ҳаёлпарастлигини болаларча қилиқ ёки номакбул одат деб билиб номус қилади.

Сиз, модомики, одамлар ўз ҳаёлларини шунчалик махфий тутар экан, унда бунчалик аниқ маълумотларни қаердан олдингиз, дея савол беришингиз мумкин. Саволга жавоб бундай: бир тоифа одам борки, Зарурият отлиғи “бағритош” илоҳа амри-ла ўзи қандай қувониб, қандай азобланиши ҳақида бизга сўзлаб беришга маҳкум. Булар – асабий бемор кишилар бўлиб, улар шифокорга ўз ҳаёллари ҳақида ҳам рўй-рост сўзлаб беради; биз аниқ маълумотларни ана шу манбадан оламиз, ваҳоланки, бу каби маълумотларни бизга соғлом одамлар ҳам бериши мумкин.

Энди ҳаёлпарастлиқнинг баъзи хусусиятлари билан танишсак. Аввало шуни айтиш жоизки, ҳаётдан мамнун одамлар хаёл суришга мойил бўлмайди, бу ҳол ҳаётдан норози кишилар орасидагина учрайди. Орзу қилиш, хаёл суришга туртки берувчи куч, бу – қондирилмаган истакдир. Бинобарин, ҳар бир орзу, хаёл, аслида, қайсидир истакнинг рўёбга чиқиши, қониқарсиз ҳаётнинг ислоҳ этилишидир. Ҳаёлга сабаб бўлувчи истаклар одамларнинг жинси, феъл-атвори, турмуш шароитига қараб фарқланади; аммо уларни ҳеч иккиланмай икки ғуруҳга ажратиш мумкин. Булар – ё нарцисизм, ё эротизм билан боғлиқ истаклардир. Ёш аёлларда деярли ҳар қачон эротик истаклар ҳукмронлик қилади, чунки улардаги нарцисизм эротизм остида кўмилиб қолган бўлади; навқирон эркакларда эса эротик истаклар билан бирга нарцистик истаклар ҳам муҳим ўрин тутати. Бироқ бу икки истак кўпинча бир-бирини инкор этмай, аксинча, бутунлик ҳосил қилишини айтиш лозим; меҳробларда осмилғи аксар санамлар тасвирининг бир четида уни эҳсон қилган саховатпеша сиймоси кўзга ташланганидек, кўпгина нарцистик ҳаёлларнинг бир

четида ҳам гўзал хонимча сиймоси кўзга ташланадики, хаёлпараст айнан унинг оёқлари остига нисор этмоқ учун қахрамонликларга қўл уради. Хулласикалом, хаёлларни сир тутишга сабаб кўп; қолаверса, ахлоқ аёл кишига ўз эротик эҳтиёжини энг кам миқдорда қондиришгагина рухсат этади, эркак киши эса эркатой болаликдан мерос мўл-кўл нарцистик туйғуларини ўзидек иззатпараст одамлар-ла тўлиб-тошган жамиятга қўшилиш учун қаттиқ жиловлашга мажбур.

Хаёлот маҳсуллари – “ҳавойи қаср” лару “ўнгдаги туш” ларни турғун ва ўзгармас деб билмаслик керак. Аксинча, улар ҳаётнинг кувончу изтиробига мослашиб боради – бир вазият ўрнини бошқаси эгаллаши билан ўзгаришга юз тутаяди, ҳар бир турткидан “давр изи” деб аталувчи янги таъсирот олади. Умуман, хаёлнинг вақт билан алоқаси жуда тигиз. Бундай дейишимизга сабаб шуки, хаёл ҳар уч замонни қамраб олади: (1) у кишида бирон бир истакни уйғотишга қодир жонли таассурот, ҳозирги замонга тегишли сабабдан бошланади; (2) сўнгра эса шу ёки шунга ўхшаш истак рўёбга олган ўтган замон, аксарият, болалик кечинмалари сари қайтади; (3) ва ниҳоят, ҳозирги замонга тегишли сабаб ва ўтган замонга тааллуқли хотирага мос тушувчи келгуси замонга доир вазият яратилади. Шундай қилиб, ўтмиш, ҳозир ва келажак биргина истак ипига саф бўлиб тизилади.

Юқоридаги фикрни биргина мисол билан далиллаш мумкин. Қашшоқ, боз устига етим йигитни кўз олдингизга келтиринг. Сиз ўзига хизматкор қидираётган бир одамнинг уй манзилини унга бердингиз-да, маъқул келиб қолсанг, ишга олса ажабмас, деб йўлга солдингиз. У йўл бўйи ўз аҳволига монанд хаёл суриб кетишини фараз қилиш мумкин. Бу хаёл тахминан қуйидаги мазмунда бўлади: йигитнинг бахти қолиб ишга олинади, у қисқа фурсатда ҳўжайин меҳрини қозониб, ўнг қўли бўлиб олади, сўнгра оила аъзосига айланиб, якка-ёлғиз гўзал қизига уйланади, аввал қайнотасига шерик, сўнгра эса меросхўр бўлади. Айни чоқда, қашшоқ етим йигит бахтли болалик кезларида эга бўлгани – тузуккина уй-жой, меҳрибон ота-она, жондек жигарларини қайта топади. Бу мисолда истак ўтмиш андозаси бўйича келажак тарҳини яратишда ҳозирги сабабдан қандай “фойдалангани” аниқ кўриниб турибди.

Хаёл ҳақида яна кўп гапириш мумкин эди-ю, бироқ лўнда тавсия билан кифояланаман. Одамнинг хаёл суришга ружу қўйиши ва унинг асирига айланиши невроз ёки психозга чалинишга сабаб бўлади; хаёлларнинг ўзи эса беморларни қийноққа соладиган хасталик аломатларининг энг яқин “аждод”и ҳисобланади. Худди шу ердан патологияга элтувчи йўл шохланиб ўтади.

Шу ўринда хаёл ва туш муносабатига ҳам тўхталиб ўтмоқ зарур. Зеро, биз таъбир этиб маъносини йўядиган тунги тушларимиз ҳам кундузги хаёлларимизнинг худди ўзгинасидир. Тил мислсиз закоси ила аввалбошданок хаёлпарастнинг ҳавойи “ижод”ини “ўнгда кўрилган туш” деб атаб, туш моҳиятини-да кашф этган-қўйган. Шунга ҳам қарамай, кўпгина тушларимиз маъноси бизга ҳамон сирлигича қолаётган бўлса, бунинг сабаби қуйидагича: қалбимизда кечаси шундай уятли истаклар уйғонадики, уларни ҳатто ўзимиздан яширишга интиламиз, айни шу сабабга кўра, улар сиқиб қўйилади ва онгостига ўтиб кетади. Охир-оқибат, бундай сиқилган истаклар ва уларнинг “авлод”лари кучли ўзгаришга учрабгина зухур этишдан бошқа чора топмайди. Тажрибалар воситасида тушларга хос *бузиб акс эттириш* кашф этилгач, тунги тушлар ҳам кундузги тушлар – хаёллар каби истакнинг рўёбга чиқиши экани маълум бўлди-қолди.

Хаёлот ҳақида шунча гапирганим етар, энди навбат санъаткорга! Санъаткорни ўнгиди туш кўрувчию унинг асарини ўнгда кўрилган тушга қиёслаш нечоғли тўғри? Бу ўринда, биз, энг аввало, қадимги эпос ва трагедия ижодкорларидек

эски мавзуларни қаламга оладиган муаллиф билан янги мавзуларни ўйлаб топадиган муаллифни фарқлаб олмоғимиз даркор. Келинг, санъаткорларнинг фақат иккинчи тоифасига тўхталайлик ва улар орасидан ҳам танқидчилик юксак баҳолайдиганларини эмас, балки бирмунча ўртамиёналарини танлайлик. Зеро, улар танқидчилар мақтовидан бебахра бўлса-да, аммо кўп сонли ўқувчи эътиборидадир. Бундай ёзувчилар асарларида, энг аввало, бир хусусият кўзга ташланади: уларда бадий олам меҳвари ўлароқ биргина қаҳрамон ҳаракат қиладики, адиб китобхонда унга нисбатан хайрихоҳлик ҳиссини уйғотиш учун барча усул ва воситаларни ишга солади ва ўзгача бир иштиёқ билан уни турфа баёлардан асрайди. Агар романнинг бир бобида қаҳрамонни оғир ярадор, беҳуш ҳолида тарк этсак, кейинги бобда уни албатта меҳр-ла парвариш қилинаётган вазиятда, соғайиб кетиш арафасида топамиз; агар биринчи жилд қаҳрамонимиз сузиб бораётган кема қутурган денгизга фарқ бўлиши билан поёнига етса, иккинчи жилдда албатта бир мўъжиза рўй бериб унинг омон қолганини ўқиймиз, акс ҳолда роман тугаб қолади-да! Ўқувчи гувоҳлигида тақдирнинг барча жабр-ситамларини дадил енгиб бораётган қаҳрамон қалбидаги туйғу, бу – чин мард инсон сувга чўкаётган одамни қутқариш учун ўзини кўлга отган ёки ҳужумга ўтган сафдошларига йўл очиш учун душман пулемёти оғзига кўксини босган пайтдаги кечинманинг худди ўзи, асл матонат ҳиссидирки, буни машҳур бир адиб қуйидагича ифодалаган: “Ҳеч не сенга қилолмас зиён” (Анценгрубер). Лекин бундай барҳаётлик ортида барча романлар каби барча ўнгдаги тушлар қаҳрамони – Мен Ҳазрати Олийлари турганини илғаш мушкул эмас.

Ўқоридаги эгоцентристик ривоянинг бошқа муҳим қирралари ҳам ана шундай ўқшашликка ишора этиб туради. Агар романдаги барча аёллар нуқул бош қаҳрамонни севиб қолаверса, буни ҳаққоний тасвир деб бўлмайди, албатта, бироқ уни ҳаёлнинг муҳим бўлаги дея тушуниш зарур. Ҳаётда кишилар фельдатори одатда турланиб туришига қарамай, асардаги персонажлар қатъиян ижобий ва салбийга ажратилиши ҳам ана шундан; қаҳрамон қиёфасидаги Менга “ижобий”лар ҳар доим дўст ва ҳамкор бўлса, “салбий”лар душман ва рақибдир.

Гарчи кўп асарлар ҳаёлпарастлиكنинг бундай жайдари қолипига тушмаса-да, аммо мен уларнинг энг қиройилари ҳам чалкашроқ йўллар орқали бўлса-да, барибир шу модел-ла боғланган, деган фарзда қатъий қоламан. Шунингдек, психологик роман деб аталувчи асарларда ҳам кузатиш мумкинки, фақат битта персонаж, битта қаҳрамон бутун ички дунёси билан тасвирланади – гўё муаллиф унинг руҳиятига жойлашиб олган-у, бошқаларни сиртдангина кузатади, холос. Умуман, психологик роман ёзувчининг ўз “Мен”ини бўлаклаб юбориши ва руҳиятидаги зиддиятларни бир неча қаҳрамонда гавдалантиришидан юзага келган бўлса, эҳтимол. Қаҳрамон қилиб танланган персонаж ўзи жуда оз фаолият кўрсатиб, аксар бошқа одамлар хатти-ҳаракати, қалб изтиробини кузатибгина борадиган эксцентристик романларда эса ҳаёлга муносабатнинг буткул ўзгача шакли кўзга ташланади. Эмиль Золянинг кейинги барча романлари ана шундай. Аммо шуни айтиш жоизки, биз санъаткорларнинг эмас, беморларнинг руҳий таҳлиладан “Мен” томошабин ролида намоён бўлувчи ўнгдаги тушларга доир зарур билимларни олдик.

Санъаткорни ҳаёлпарастга, асарни эса ҳаёлга қиёслаш озми-кўпми ўзини оқлаган тақдирдагина бу усул аҳамият касб этиши мумкин, албатта. Келинг, боя тилга олинган, ҳаёлнинг уч замон ва кучли истак билан муносабатига доир хулосаларни бадий асарга татбиқ этиб кўрайлик ва шу орқали адиб ҳаёти билан унинг асари ўртасидаги боғлиқликни топишга ҳаракат қилайлик. Илгари бу муаммога қўл урган кишилар асосан тусмол билан иш кўрган; аксаран боғлиқликни

ўта жўн тасаввур этган. Хаёл ҳақидаги аввалги тушунчаларимизга таяниб, қуйидагича хулоса ясашимиз мумкин: кучли ҳаётий кечинма санъаткорда ўтган замонга, кўпинча эса болалик даврига тааллуқли ҳиссиётни, яъни энди бадий асарда рўёбга чиқувчи ҳозирги замонга тааллуқли истакни кўзғатиб юборади; асарнинг ўзи эса ҳам янги сабаб, ҳам эски хотира унсурларини муҷассам этади. Бу қийин формула экан деб, чўчиманг; аслида, у осон схема бўлиб чиқади. Бироқ у барибир ҳақиқат сари ташланган илк қадам бўлиб, бир неча бор тажрибадан ўтказгач, бундай таҳлил усули бадий асар учун ҳам яроқли эканига ишондим. Дарвоқе, санъаткор ўз ҳаётининг болалик даври хотираларига бундай алоҳида ургу бериши, алалоқибат, бадий асар ҳам, худди хаёлдек, болалик ўйинларининг давоми ва ўринбосаридир, деган фикрдан келиб чиқади.

Келинг, тагин янги эмас, эски – тайёр мавзуларнинг қайта ишланмиси бўлган асарларга қайтайлик. Ҳатто шундай ҳолларда ҳам санъаткор озми-кўпми эркинликка эга бўлади ва бу эркинлик мавзунини танлаш ҳамда уни талқин этишда кўринади. Ҳатто мавзу аввалдан тайин бўлса ҳам, у халқнинг миф, дoston ва эртаклари хазинасидан олинади. Халқ руҳиятининг ушбу маҳсуллари ханузгача тўлиқ ўрганилмаган бўлса-да, айтайлик, мифлар таҳлилига таяниб, уларни муайян халқлар ва бутун инсоният болалик палласида энтиқиб сурган орзу-хаёллар қолдиғи деб фараз қилиш мумкин.

Сиз, маъруза сарлавҳасида дастлаб санъаткорни зикр этганингиз ҳолда барибир хаёл ҳақида кўпроқ сўз юритдингиз, деб таъна қилишингиз мумкин. Айбимга бажонидил иқрор бўламан ва буни фаннинг ҳозирги имконияти билан изоҳлайман. Мен одамзод нега хаёл суради деган масаладан асарга мавзу қандай танланади деган масалага кўприк сола олдим, холос. Санъаткор қандай усул-воситалар билан қалбимизга таъсир этиши масаласига эса яқин ҳам йўлаганим йўқ. Бу ёғига мен, лоақал, қайси йўл хаёлга доир қарашлардан эстетик таъсир муаммосига элтишини кўрсатиб бера олсам эди...

Эсингизда бўлса, биз юқорида, одамлар ўз хаёлини бошқалардан сир тутати, чунки бу аҳволдан уялади, деган эдик. Аслида, у ўз хаёлини рўй-рост айтиб берганида ҳам, бу иқрори ҳеч кимни мамнун этмас эди. Негаки, бундай хаёллар бизда, шак-шубҳасиз, лоқайдлик ёки жирканиш ҳиссини уйғотади. Аммо санъаткор хаёлотидagi манзаралар драма ёки романга кўнча, аксинча, теран руҳий завқ – лаззатни ҳис этамиз. Ёзувчи бунга қандай муваффақ бўлади, буниси – унинг хос сир; лекин бошқалар хаёли лоқайдлик ёки жирканиш ҳиссини уйғотгани ҳолда, ёзувчи хаёли мафтун этиши ва завқ бағишлашида чинакам *Ars poetica*^{*} яшириндир. Биз бундай маҳоратнинг икки муҳим жиҳатини кўрсатиб беришимиз мумкин: санъаткор (1) ўзгартириш ва ҳаспўшлашлар орқали ўз хаёллари табиатини юмшатади ҳамда (2) улар тасвирдаги соф шаклий, яъни эстетик жозиба билан қалбимизни ром этади. Бизда кучли завқ ҳосил қилувчи бундай жозибани авровчи мукофот ёки омонат лаззат деб аташ мумкин. Фикримча, санъаткор ўқувчига бахш этадиган барча ҳаяжон ана шундай омонат лаззат табиатига эга, бадий асардан завқ олиш эса руҳий безовталиқ барҳам топишдан ҳосил бўлади. Балки худди шу омил санъаткор бизни ўз хаёлларимиздан ўпканалмай ва уялмай лаззат олишимиз сари етаклашига имкон туғдирар? Ушбу нуқтада бизга яна бир қизиқ ва айни чоқда чигал муаммо қопқаси рўбарў бўладик, ундan ичкарига бош суқмоқни бошқа сафарга қолдириб, сўзимизни шу ерда якунлаймиз.

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР таржимаси

^{*} *Ars poetica* (лот.) – шеър санъати

Қадимий ва йирик динлардан бўлган буддавийлик Қалмоғистондан Япониягача, Шимолий муз океани қирғоқларидан Жанубий Осиёнинг чекка ҳудудига доғдур ерларда истиқомат қилувчи аҳоли орасида кенг

Афғонистон ва Ҳиндистонни ўз қалам-ровига олган Кушон подшолари ғоявий таянч сифатида Ҳинд шоҳи Ашока ва юнон-ҳинд давлати ҳукмдори Менандр изидан бориб, буддавийлиқни давлат дини мақомига

Toxaristonlik

ёйилган. Япония, Мўғулистон, Тибет, Тува, Ёкутистон, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ва аҳолиси бир миллиарддан ортиқ бўлган Хитойда асосий динлардан бири экани ҳам унинг кўлами нақадар кенглигидан далолат беради.

Асл бешиги Ҳиндистон бўлган будда дини (кейинчалик ўз ватанида таъсири су-сая бориб, охир-оқибатда у брахманизм таркибига сингиб кетган) асрлар давоми-да бир мамлакат ҳудудидан чиқиб, бошқа юртларга, элларга тарқалди, тобора кенг қулоч ёйиб борди. Эътиборли томони шун-даки, будда динининг шимоли-шарққа, Хи-той, Тибет, Корея, Мўғулистон, Япония каби мамлакатлар ва Россиянинг Олтой, Тува, Ёкутистон сингари ўлкаларига тарқалишида Ўзбекистоннинг бир вақтлар Шимолий То-харистон деб аталган жанубий ҳудуди, ху-сусан, Сурхондарё воҳаси ва унинг қадимий шаҳри Термизнинг роли катта.

кўтардилар. Хусусан, бунда Канишка (78–102) алоҳида ғайрат-шижоат кўрсатган. Дал-варзинтепадан кейин бирмунча вақт Кушон давлати пойтахти бўлган Термиз шаҳри Канишка даврида ҳар жиҳатдан гуллаб-яш-нади; буддизмни тарғиб-ташвиқ қиладиган муҳим марказларидан бирига айланди. Тер-миздаги Қоратепа, Фаёзтепа, Чингизтепа, Зўрмўла, Айритом, Шўрчи туманидаги Дал-варзинтепа, Ангор туманидаги Зартепа ибо-датхоналарининг ҳар бирида ўртача 80-90 нафар будда қоҳини бўлган. Масалан, эра-мизнинг 630 йилида Тохаристонга, жумла-дан, Термизга келган хитойлик сайёҳ Сюань Цзан Термизда 12 та будда ибодатхонасида мингдан ортиқ роҳиб борлигини қайд этган.

Термизда будда динининг хинаяна (ки-чик йўл) оқими вайбаҳишка мактаби ҳукм сурган. Тохаристонлик ва жумладан, тер-мизлик руҳоний миссионерлар дастлаб Сўғд, Довонда (Фарғона) тарғибот-ташвиқот

ишларини олиб борган бўлса, кейинроқ Довон орқали Шарқий Туркистон, Мўғулистон ва Хитойга ўтган. Масалан, Хитойнинг миллодий биринчи асрдаги пойтахти Лоянда буддизмнинг илк тарғиботчилари орасида Бактрия (Тохаристон), Аньси ва Сўддан борганлар кўп эди. Уч нафар тохаристонлик, ёвчи қабиласидан бўлган будда роҳиблари – Чжи Лоуцзячань, Чжи Яо ва Чжи Лянлар шулар жумласидан эди.

Шуни таъкидлаш жоизки, буддизмнинг асосий ўчоқларидан бўлган Бактрия – Тохаристондан етишиб чиққан коҳин-авлиёлар нафақат шимолдаги Сўғд, Довон, шарқдаги Мўғулистон, Хитой ва Тибетга, балки мазкур дин илк қупоч ёйган жойларга ҳам келиб, тарғибот олиб борган, вихара – эхромлар, ступа – такагоҳлар барпо этишга раҳбарлик қилган. Ана шундай шахслардан бири Ҳошақдир. Авлиё роҳиб Ҳошақ шимолдан – Тохаристондан бориб, Кушон империясининг кейинги пойтахти Пурушапурада (Пе-

қалин бўлганидан одамлар уни кейинчалик “Дхаянадаги бароққош устод” деб атаганлар. Саёҳатга иштиёқманд коҳин ёшлигиданоқ будда таълимотини тарғиб этишга аҳд қилган.

Термизда ўсиб-улғайган ва камолотга эришган бу авлиё ўз мақсадини амалга оширгани Хитойга йўл олади. Ривоятларга қараганда, унинг Кучага келиши сал аввал шу юрт подшосининг тушида аён бўлган экан. Бир муддат Кучада истикомат қилиб, буддавийликни тарғиб этган Дхармамित्रа Такла Макон (Гоби) саҳросидан ўтиб, Дунхуанда бог-роғлар, кўп ўрмонлар, ибодатхоналар, вагивихаралар барпо эттиришга бош-қош бўлади. Кейинроқ Лян Чжоу, Цзян цзо, Цзинчжоу, Шу ва бошқа вилоятларда ҳам буддавийлик ибодатхоналари, такагоҳ – ступалар курдирган.

Дхармамित्रа Чаншаси ибодатхонасига азиз-авлиёлар қудратини намойиш этадиган, мўъжизакор идишлар қўйган. Бу идишлардан ёқимли овоз янграб, илоҳий нур

budda avliyolari

шавор) будда эхромни қурилишига раҳбарлик қилган. Бу билан чекланмай, будда қонунини – “Абихарма Вибашха”га шарҳ ҳам ёзган. Пурушапурадаги эхром қурилиши ниҳоясига етгач, Ҳошақ Тохаристонга қайтган.

Ҳошақ мансуб бўлган Ғарбий вайбахшика мактабининг яна бир вакили, термизлик (тармиталик ёки хитойчасига айтганда, дамлик) Дхармамित्रадир. Дхармамित्रа (маъноси донишманд Митра) ватандоши Ҳошақ трактатларини тохар тилига таржима қилган.

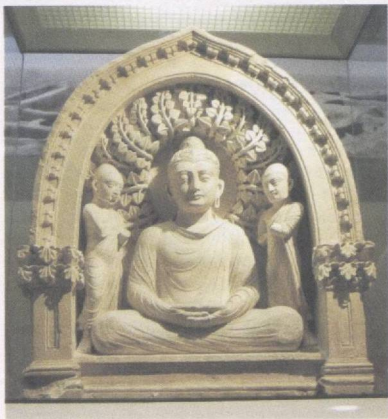
Ривоятларга кўра, Дхармамित्रа етти ёшидаёқ илоҳий ҳақиқатни кашф этган. Кейинроқ у “Абхидхарма” (соф донолик) ва “Дхяан сутра” каби муқаддас китобларни ёд олган. Ота-онасининг розилиги билан узлатга чекиниб, устоз-пирлари кўмағида сутра ва шастрилари мукамал ўрганган.

Дхармамित्रа ўткир ақл соҳиби ва ўзига жуда талабчан бўлиб, диний расм-русумларга катъий риоя қилган. Қошлари жуда ўсиқ,

таралиб турган. Шу боис ҳам бу авлиёга одамлар ихлос қўйган.

Дхармамित्रа шу қадар катта хурмат-эътибор қозонганки, у Хитой пойтахти Лояндаги Циюаньси ибодатхонасига келганда, Сун сулоласидан бўлган ҳукмдор Вэнь-ди (580–604) рафиқаси – малика Юань, валиаҳд шахзода ва бошқа аслзодалар билан унинг шарафига рўза тутган. Ҳукмдор Дхармамित्रадан малика Юань қароргоҳида будда динига ўтишларига шохид бўлишини сўраган. Ўша кунлари пойтахтга бошқа мамлакатлардан келган элчилар унинг қабулини ҳафталаб кутгани ҳақида ривоятлар бор.

Дхармамित्रа шу ибодатхонада будда таълимотини узоқ муддат тарғиб-ташвиқ қилган, кароматлар кўрсатган. У таржимонлик билан ҳам шуғулланган. Чан Цзин, Чан фа яо, Пу янь гуань, Сюй кун цзан гуань каби шарҳлари хитой тилига таржима қилган. Дхармамित्रа кўрсатган хизматлари

учун буддавийликнинг бутун дунёдаги етук тарғиботчиси "Дхянадаги улуғ устод" унвони-га мушарраф бўлган.

Термизлик коҳин Хитойда муқим яшаб қолди. Кейинроқ бу мамлакатнинг бошқа вилоятларига ҳам борди, будда дини даъвати билан чекланмай, ибодатхоналар барпо этди, муаллимлик қилди, кўплаб шогирдлар тайёрлади.

434 йилда у яна Хитой пойтахтига қайтиб келди. Чжуншань тоғи тепасидаги Динлинси ибодатхонасидан кўним топди. Кейинроқ шу тоғ устида янада маҳобатли ва улуғвор ибодатхоналар қурилишига бошчилик қилди. Дхармамитра 443 йили Динлинси ибодатхонасида 87 ёшида оламдан ўтди. У шу тоғдаги Сунсиси ибодатхонасида дафн этилди.

Хитой ва Тибетга сафар қилган тохаристонлик яна бир авлиё Таньмонаньти, яъни Дхарманандиндир (Будда шодлиги). У болалигидан фоний дунёдан кўнгил узиб, узлатга чекинган. Етук ақл ва ўткир зеҳн эгаси бўлган бу инсон муқаддас сутраларни ёддан ўқиган. Дхарманандин "Трипитака" (Уч сават) муқаддас китобини тўла ўрганган. "Экотта-рагама-сутра"ни ёддан билган. Бениҳоя салоҳиятли ва тақводор бу инсонни ватанида ҳам, чет элларда ҳам улуғ авлиё деб билишган.

Тахминан 365–385 йилларда Дхарманандин Хитойнинг Чаньань вилоятига будда таълимотини тарғиб-ташвиқ қилгани боради. Улуғ авлиёни Хитой императори Фу Цзенья иззат-хурмат ва совға-саломлар билан кутиб олади. Хитойда бу вақтда ушбу дин кенг оммалашганига қарамай, тўрт қисмли "Агама-сутра"лар ҳали хитой тилига таржима қилинмаган эди. Император Фу Цзеньянинг маслаҳатчиси ва Увэй тумани ҳокими Чжао Чжен Дхарманандиндан сутраларни хитой тилига ағдаришни илтимос қилади. Тохаристонлик коҳин бунга рози бўлади. У "Агама-сутра"ларнинг иккитаси – Чжун ва Цзен ҳамда Пи-тань-синь, Сань фаду ва бошқа бир қатор асарларни шарҳлаб, таржима қилишга киришади. Бу ишни икки йилда муваффақиятли ниҳоясига етказди. Сўнгра у ватани – Тохаристонга қайтади. Афсуски, бу машҳур авлиёнинг қачон ва қаерда вафот этгани ҳақидаги маълумот бизгача етиб келмаган.

Таъкидлаш жоизки, Шарқий Туркистон, Хитой, Мўғулистон ва Тибетга бориб, будда динини тарғиб этган, вағвийҳаралар, кўл-ўрмонлар барпо этишга бошчилик қилган бошқа тохаристонлик авлиёлар ҳам бўлган. Шундайлардан бири ҳамюртимиз Чжи Цзен эди.

У милодий III асрда Хитой пойтахти Лоян ва унинг шарқида жойлашган Нанкин шаҳарларига бориб, будда динини тарғиб этган. Хитой манбаларида у "жисмонан заиф бўлса-да, маънан қудратли ва ғоят ўткир ақл соҳиби" дея таърифланган. Чжен Цзен милодий 222 йилдан 253 йилгача бўлган даврда будда динига оид 49 та асарни хитойчага таржима қилган.

Хитойда фаол даъват олиб борган яна бир будда роҳиби Дхармарақша пойтахт Лоянга яқин Чанчанда яшагани хусусида маълумотлар бор. Айрим олимлар эса Дхармарақшанинг, асосан, ҳозирги Уйғуристонга яқин бўлган Дунхуанда истиқомат қилганини таъкидлашади. Эҳтимол, у будда динини ёйиш учун маълум вақт Чанчанга бориб яшагандир. Ҳарҳолда, роҳибнинг Чанчанда 284–313 йиллар мобайнида будда динига оид юздан ортиқ асарни хитойчага таржима

қилгани маълум. Бундан ташқари, Дхарма-ракша у шаҳарда бир неча минг роҳиб таълим олган катта ибодатхонага асос солади.

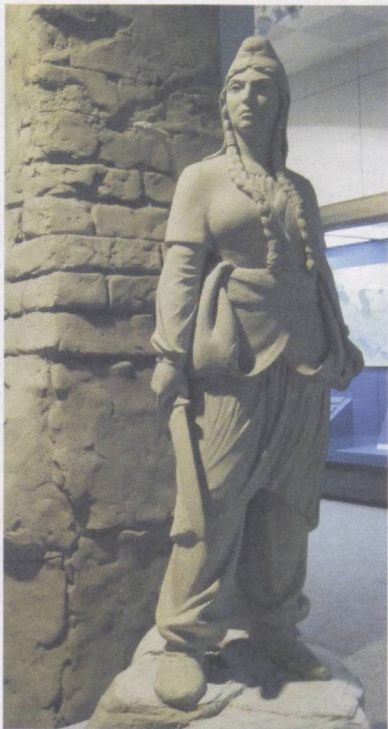
Кучли қуввайи ҳофизага эга роҳиб 36 тилни билгани қайд этилади. Хитой манбаларида Дхармаракшанинг Нирвана моҳиятини англаб етгани унинг юксак фазилатларидан бири сифатида таъкидланади.

Дхармаракша ота-боболари юртига, у ердаги ибодатхоналарга, вигавихараларга алоҳида меҳру муҳаббат, ихлос билан қараган бўлса керакки, юксак Тяньшан ва Помир тоғлари оша машаққатли йўл босиб, Самарқанд, Балх ва Тармитага (Термиз) келади. Устози Чжо Гаоцзо билан ибодатхоналарни, вихара ва таъагоҳларни зиёрат қилади, мубодлар билан ҳамсухбат бўлади, маросимларда, сутра мутолааларида иштирок этади.

Хитойлар орасида буддавийликнинг маҳаяна йўналишини ёйишга ёвчи қабиласидан бўлган Локакшема катта ҳисса қўшган. У ҳам асосан таржималари билан танилган. Афтидан, ўша даврда хитойлар юежчи (ёвчи) деганда, асосан, тохаристонликларни назарда тутган. Чунки бир вақтлар Хитойда қолган оз сонли кўчманчи кичик ёвчилар вакиллари будда матнларини санскрит тилидан хитой тилига ағдаришга журъат этмаганлар. Бунинг устига, Локакшеманинг парфиялик будда монахи Ан-Ши-хаодан йигирма йил кейин, яъни 168 йилда Хитойга боргани ва пойтахт Лоянга ўрнашиб қолгани ҳақида маълумотлар мавжуд.

III аср бошларида Лоянда яшаган таржимонлар орасида Чжи Юэ ҳам бор эди. У ҳам бир вақтлар Дхармаракшанинг ота-боболари каби Тохаристондан бориб, Лоянда муқим ўрнашиб қолган кишининг набираси эди.

Албатта, бу ўринда нега тохаристонлик, жумладан, термизлик коҳинларнинг номи санскритча (қадимги ҳиндча) ёки хитойча, деган савол туғилиши табиий. Гап шундаки, ўша даврда болалар дин йўлига кириб, таҳсил учун будда ибодатхонасига борганидаёқ, уларга санскритча лақаб, исм-шариф берилган. Бунда, кўпинча, уларнинг алоҳида қобилияти ёки ўзига хос хусусият-

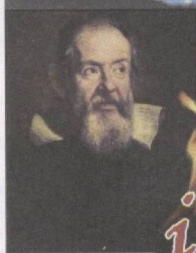
лари ҳисобга олинган. Хитойлар ҳам мубодларни ўзларига осон бўлган лақаб-унвонлар билан аташни маъқул кўрганлар.

Тохаристонлик будда коҳинларининг шарққа – Мўғулистон ва Хитойга сафари анъана тусига кириб, кейинги асрларда ҳам давом этган. Афтидан, Ўрта Осиёга ислом динининг кириб келиши сабабли кўплаб будда роҳиблари ўз ватанини тарк этиб, шарқий мамлакатларга, жумладан, Хитойга бош олиб кетган. Ҳарҳолда, 705 йилда тохаристонлик мубод Ми-то-шаннинг буддавийликка оид бир китобни хитой тилига таржима қилгани шундан далолат беради.

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

Улар янги гоя пайдо бўлганда ўз
ҳақиқатларини бир четга улоқтиришга
мудом тайёрдилар. Бу хусусиятлари билан
гурурланадилар ҳам... Ньютон
Аристотелни, Эйнштейн эса Ньютонни
шу алфозда улоқтирди.

Карл Саган. Контакт. (Тўқима образ —
фундаменталист насроний Палмер Росс
тилидан)

GALILEY va inkvizitsiya

Ибтидо

Бизга хуш келган ишончу эътиқод ёлгон бўлиб чиқса, қанчалар аламли! Бир миллатнинг бошқа миллатдан, бир диннинг бошқа диндан устунлигига бўлган ишонч ўша миллат ёки дин вакилларида фараҳли ҳиссиёт уйғотади. Биз сараларнинг сарасимиз, биз ўзгачамиз... “Биз-биз”чилик оила, уруғ, миллат, дин ва биологик тур сифатидаги инсон зотигаҳча ўсиб боради. Мен бу ўринда сўнги босқич — инсон зотининг танланганлиги ҳақидаги антропоцентрик ишончга урғу бермоқчиман. Гуруҳбозлик инстинкти шу қадар кучли эканки, инсон ана шу инстинктив майлларини оқлаш, гўёки асослаш учун ҳатто Холиқи олам номидан “илоҳий” китоб-

лар “нозил” қилиб, уларда ўзининг меҳвари махлуқот, барча жонзотларнинг гултожи эканлиги ҳақидаги эътиқодини муқаддас ҳақиқат ўлароқ муҳрлаб қўяди. Унга кўра неки мавжуд — барчаси инсонни деб яратилган: юлдузлар унга йўл кўрсатиш учун, қуёш — кун ва тунни белгилаш учун; гуллар унинг учун очилади, қушлар унинг учун сайрайди, экинидан мўл ҳосил олиши учун ёмғир ёғади, сигирлар сут беради, товуқлар тухум қўяди ва ҳоказо.¹ Ер инсонга мўлжаллаб яратилган. У бутун коинотнинг марказида. Осмон етти қаватдан иборат. Қаватлар бири-бирдан шаффоф, кристалл сфералар билан ажратилган. Сайёра ва юлдузлар эркин сузиб юрмайди, балки мазкур сфераларга маҳкамланган. Сфералар эса бир-бирига

¹ Қизиқ, массаси бутун Қуёш тизимидаги миллионлаб марта катта, биздан миллионлаб ёруғлик йили узоқликдаги қора туїнуклар ҳам инсон учумликан? Инсониятни бутунлай қуриб юборувчи баъзи табиий фалокатлардан суварасу казамушлар омон қолиши мумкин. Ер наҳотки улар учун яратилган бўлса?! Қасас тушиб яхши ранг олмаган сул чангловчи ханаротларни ўлига жабл қилалмай, ўлидан насл қолдирилмай нобуд бўлади. Ўсимликлар, эҳтимол, инсон учун эмас, ҳанарот учун гуллаётгандир?!

нисбатан турлича тезлик ва йўналишда айланиб туради. Бундан сайёра ва юлдузларнинг ҳаракати пайдо бўлади. Ой, Меркурий, Венера, Қуёш, Марс, Юпитер, Сатурн ва юлдузлар сфералари бирининг ичига иккинчиси жойлашади. Аввал юлдузлар, сўнгра Сатурн, Юпитер, Марс, Қуёш ва Ой сфералари, энг ичкаридан – барча сфераларнинг марказидан Она замин ўрин олган. У ерда эса биз истиқомат қиламиз. Борлиқнинг анчагина содда, бироқ зерикарли манзараси. Қандайин ёқимли! Инсон бўлганингдан ғурур-ифтихорга тўласан киши. Бу манзарани ўзгартиришга уриниш инсоннинг шафафи, кадр-қиммати, қолаверса, “муқаддас” ҳақиқатга қарши жиноят эмасмикан? Коперник, Галилей, Дарвин, Фрейд... Ушбу “еретиклар”нинг саъй-ҳаракати билан инсон коинотдаги ва жамики жонзотлар орасидаги имтиёзли мавқеидан “махрум” бўлмадимиз? Бири бизни космосдаги “қум зарраси”дан макон тутган жимитдек жонзотсан деса, яна бири шиллиққуртга қариндошсан дейди. Бошқаси эса руҳиятимизни ёқимсиз майллар орқали изоҳлайди. Гап инсоний ғурур ва кадр-қиммат борадиган кетаркан, ақлу тафаккур ўз ўрнини беихтиёр ғазаб ва нафратга бўшатар, ҳақиқат эса эркин ва илмий баҳсларда эмас, маҳкамаларда “очилар” экан.

Тўқнашув

Қўзимиз кўриб турган табиат ҳодисалари ёки аниқ далилларга таянувчи хулосаларни турлича талқинларга йўл берувчи минглаб жумлалардан тузилган диний матнларга асосланиб инкор қилиб бўлмайди.

Галилео Галилей. “Кастеллига мактуб”дан,
1613 йил 21 декабрь

1633 йил. Галилео Галилей инквизитор саволларига жавоб бераётган чоғ икки олам тўқнаш келди – Галилеонинг фан ва гуманизми бир ён, диний мутаассиблик ва китобий олимпик бир ён бўлди. Омонсиз мужодала эса Галилейнинг озодликдан маҳрум этилишию Италия Ренессансининг таназзули билан якунланди.

Галилео Галилей замонавий экспериментал табиатшуносликнинг, таъбир жоиз

эса, том маънодаги фаннинг отаси эди. У ўзи ясаган телескоп орқали мунтазам равишда самони кузата бошлаганида, мана энди ўз қарашларимни шундай далиллайманки, Рим католик черковининг чўпонлари ҳам тан олишга мажбур бўлади, деган ҳаёлда эди. Кетма-кет қалаштириб ташланган далиллар эски қарашларни зир титратди. Манаман деган перипатетик (Аристотель таълимоти тарафдорлари) профессорлар ўтмиш файласуфунинг черков оталаридан айтилавериш сийқаси чиқиб кетган иқтибосларини такрорлаб чарчамасди. Тажриба ўтказишни ҳам, ундан чиқадиган хулосаларни ҳам менсимайдиган файласуф ва мутаассиб диндорларни холис илмий баҳсларда энгиб чиқиш мумкинлигига шўрлик Галилео ишонарди.

Аристотель бобонинг фикрича, таркибда олов ва ҳаво унсори кўп бўлган нарсалар юқорига, тупроқ ва сув унсори кўп бўлганлари эса пастга интилади. Демак, неки оғир бўлса, у пастга тезроқ тушади. Бу гапларни Галилейдан олдин ҳам бирортаси тажриба йўли билан текшириб кўрганмикан? Ўрта асрларда тушунчаларни бир-бирига сўқштириб “ҳақиқат яшаш” усули китобий олимпикнинг (схоластика) илмий тадқиқотлари ўзагини ташкил қиларди. Ҳар ҳолда, Галилей Пиза университетининг тажриба ўтказишдан ор қиладиган профессорларини судрагандек минорага олиб чиқиб, у ердан бир хил модадан ясалган, бироқ ҳажман, демакки, оғирлиги турлича шарларни пастга ташлаб, ҳаммаёқда шов-шув кўтаргани ҳақида кўп ёзилган. Бироқ мағрур перипатетикларни бу билан ишонтириб бўлмасди. Минорадан шар ташлаб, кимсан Аристотелни адашганга чиқармоқчимиз? Яна ким денг, оддий математика муаллими!

1623 йили кардинал Маттео Барберини Папа этиб сайланди. Галилей янги Папани санъат ва фан масаласида салафларидан илғорроқ деб ҳисобларди. Ҳатто католик черкови раҳбарининг шахсий котиби Брифи Чиамполи дунёни ўз фикрий хазинангиздан махрум қилманг, дея Галилеони анча илҳомлантириб юборди. Шахсан Папанинг ўзи у билан бир неча марта узундан-узоқ суҳбатлашди ҳам. Гелиоцентризм масаласида Ватикан етакчисининг очиқ мунозараларга рағбати бор деб ўйлаган олим “Дунёнинг икки муҳим тизимига доир диалог”ни ёзишга киришди. Асар 1629 йили тугалланди. У нисбатан ўқимшли омма учун ёзилган бўлиб, унда Галилео номидан сермушоҳада ва билимдон Сальвиати гелиоцентризмни (Қуёшни марказга қўйиш) ҳимоя қилади. Сгаредо исмли венециялик асилзода эса унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглаб, ҳар замонда савол ташлаб қўяди. Ўжар ва мута-

қаттиқ ранжиганмиш. Эмишки, Папа айтган баъзи гапларни Галилей китобида Симпличио тилидан баён қилиб, Ҳазратни роса бопплаганмиш. Таассуфки, бу хабарлар рост бўлиб чиқди. Ғазаб отига минган Папа бутун инквизицияни оёққа турғазди. Галилео ишини кўриб чиқиш учун махсус комиссия ташкил қилишга буйруқ берди.

Галилей хато қилмаган – бундан унинг кўнгли тўқ. Ахир бу ҳақда ёзишга уларнинг ўзи ундади-ку! Қолаверса, оммани айна масаладан хабардор этиш олим сифатида унинг ҳам вазифаси. Черковга яна нима керак?

Шундай қилиб, 15 сентябрь куни иш инквизицияга оширилади. Орадан саккиз кун ўтиб расман айблов эълон қилинади. 1 октябр куни Флоренция инквизитори Галилеони бир ой ичида Римга етиб бориши лозимлигидан огоҳлантирди. У эса дўстларининг жуфтакни ростлаб қолиш ҳақидаги маслаҳатига эътибор қилмай, тергов Фло-

Барча самовий сфераларнинг марказидан инсон зоти – биз макон тутганмиз. Бу манзарани ўзгартиришга уриниш инсоннинг шарафи, қадр-қиммати, қолаверса, “муқаддас” ҳақиқатга қарши жиноят эмасмикан?

асси Симпличио эса геоцентризмни (Ерни марказга қўйиш) асослагша роса беҳуда уринади. Римдан келган хабарлар китоб босилишига яқин кунларда рухсат берилишига умид уйғотарди. Ватиканнинг бош цензори Никколо Риккарди ҳам ёрдамини таклиф қилган, китобдаги айрим диний жиҳатдан нозик нуқталарни юмшатиш зарурлигини айтган эди. Папа ҳам мулоҳазалар қатъий эмас, кўпроқ гипотетик шаклда ифодаланган, китоб нашр этилиши мумкин, деб таъкидлаган эди. Тузатишлар киритилди. Шунга қарамай, Галилейнинг Римдаги иезуит мухолифлари жиддий қаршилик кўрсата бошлади. Риккардининг эса нима қиларини билмай боши қотди. Узоқ тортишувлардан сўнг 1632 йил февраль ойида асарни босиш учун “яшил чироқ” ёқилди.

Бироқ ёз охирида қолганда, Римдан берибидан ваҳимали хабарлар кела бошлади. Китобнинг кейинги нашрини тўхтатиб туриш ҳақида буйруқ бўлганмиш. Папа Галилейдан

ренцияда ўтказилишини сўраб мурожаат этади. Рад жавобини олган кекса олим қийинчилик билан Римга етиб боради. 1633 йилнинг 13 апрель куни Галилео ўзини Муқаддас хизматга – бош инквизитор Фирензуола ота қўлига топширади.

Инквизиторлар ёши бир жойга борган олимни қандай жазолаш ҳақида ҳафталаб тортишди. (Улар орасида Галилеога ҳурмат билан қарайдиганлари ҳам бўлган, албатта.) Ниҳоят, кардинал Франциско Барберининг таклифи билан Галилеони “айб”ига иқдор қилдириб, енгилроқ жазо билан кифояланишга келишилди. Олимнинг эса имони комил эди: илмий ҳақиқат ҳимояга муҳтож эмас, ахйир бир кун сўзсиз тантана қилади! Шунгами, бюрократларнинг ҳам сазасини ўлдирмай, бир парча қоғозга имзо чекиб, қолган умрини хотиржам ўтказишни ўйлаган бўлса ажаб эмас.

1632 йил 22 июнь куни инквизиция биносининг катта залида ўша замоннинг энг

буюк олимларидан бирини тиз чўктириб, ҳукм ўқилди: "Сен, флоренциялик Винченцо Галилейнинг ўғли, 70 ёшли Галилео, 1615 йилда ёлғон таълимотни ҳақиқат деб ишонганинг учун Муқаддас хизматга топширилган эдинг..." Ўн кардиналдан еттитаси ҳукмга имзо чекди. Галилео "айб"ига иқроор бўлиб, "тавба" қилди. Галилейга қўйилган айблов ҳурфикрриликка, илм-фанга қарши фитна эди аслида. Шундан сўнг католик черкови ҳукмрон бўлган жанубий Европа илмий тараққиётда шимолдан ортда қола бошлади.

***

Галилео Галилей 1564 йилнинг 15 февралда Италиянинг Пиза шаҳрида дунёга келди. Отаси Винченцо Галилей (1520–1591) асли флоренциялик бўлиб, муסיқа муаллими ва назариётчиси эди. Галилео саккиз ёшга кирганида оиласи Флоренцияга кўчади, у эса уч йил Пизада қолиб, она томондан узоқ қариндоши Музио Тедалди хонадонидида яшайди. Оиласи олдида – Флоренцияга келгач, Жакопо Боргини қўлида

таълим олади. Сўнг Флоренция яқинидаги Валломброза монастирида тахсилни давом эттиради.

Отаси Галилео врач бўлишини истарди. Чунки ўша кезде университетда тиббиётдан дарс берувчи профессорларнинг маоши бошқаларникидан (илоҳиётшуносларни ҳисобга олмаганда, албатта) хийла юқори эди. Айни сабабга кўра, Галилео 1581 йили Пиза университетига тиббиёт мутахассислиги бўйича ўқишга киради. Аммо у тиббиётга деярли қизиқмас, вақтининг кўп қисмини математика ва табиий фалсафани ўрганишга сарфларди. Ёзги таътилда уйига қайтганида уларникида тез-тез меҳмон бўлиб турадиган, Пиза университетида Евклиднинг геометрия асосларидан дарс берувчи Остилио Риччидан отасини таълимни математикада давом эттиришига кўндиришини илтимос қилади. Аввалига қаттиқ қаршилиқ қилган ота ниҳоят ўғлининг раъйига қарашга мажбур бўлади. Ана шу тахлит Галилео Пизадаги ўқишини якунига етказмай, 1585 йили ташлаб кетади.

Шундан кейин ёлланма муаллим сифатида, сўнгра ўзи ўқиган Валломброза монастырида математикадан дарс бериб юради. Балонья университетига ишга жойлашиш йўлидаги уринишлари самара бермайди. 1589 йили Пиза университети математика кафедрасига жойлашади. Университетда ўтган уч йил мобайнида "Ҳаракат ҳақида" деб номланган илк асарини ёзади. 1592 йили Венеция республикасига қарашли Падуа университети-га уч баробар юқори маош эвазига ишга ўтади. Отаси вафотидан кейин икки синглисига ғамхўрлик қилиш

Галилей телескопи. Фан тарихи музейи.
Флоренция, Италия

тўнғич фарзанд сифатида Галилеонинг елкасига тушади. Таъкидлаш жоизки, у сингилларининг сепини ҳозирлайман, уларни турмушга бераман деб қарзга ботиб қолади. Ҳаттоки ўн беш йиллик маошини (!) шартнома асосида аввалдан олишга мажбур бўлади.

Падуада ишлаб юрган ёзларидаёқ унда Аристотель таълимотига асосланган астрономия ва табиий фалсафага нисбатан шубҳа пайдо бўлган эди. 1597 йили Иоханнес Кеплерга ёзган мактубида, жумладан, шундай дейди: "Сиз каби мен ҳам бир неча йил муқаддам Коперник назариясини қабул қилдим. Мавжуд бошқа назариялар изоҳлай олмайдиган табиий ҳодисалар сабабларини унинг ёрдамида англадим" (*Galileo-Kepler Correspondence, 1597. University of Missouri-Kansas City. <www.law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/galileo/letterkepler.html>, Accessed 2 October, 2013*). 1604 йили кўринган "Янги юлдуз" (ҳозирда "Кеплер суперноваси"² деб аталади) ҳақида ўқиган маърузаларида бу "юлдуз" ердан жуда олисда эканини асослашга уринади. Ваҳоланки, ҳукмрон таълимотга кўра, кўзгалмас юлдузлар сферасида ўзгариш бўлмаслиги, ҳар неки янгилик бўлса ой сферасидан пастда рўй бериши таъкидланган эди.

1609 йилнинг майида Галилео дўсти Паоло Сарпидан мактуб олади. Унда ёзилишича, ҳолландиялик аллаким узоқни яқин кўрсатувчи асбобини Венецияда одамларга намоиш қилиб юрганмиш. Галилео бу оптик қурилмани обдон ўрганиб чиқади. У узоқни яқинлаштира-да, жуда хира кўрсатарди. Олим бу қурилмани такомиллаштиришга киришади. Аввалига саккиз, сўнг ийгирма марта яқинлаштириб кўрсатувчи телескоп ясайди. Худди ана шу телескоп Галилейга оламшумул кашфиётлар қилишида қўл келди: икки

йил мобайнида у Ойдаги тоғларни, Юпитернинг тўрт йўлдошию Венера фазаларини кашф қилди...

Олим ўзининг коперникча қарашларини имкон қадар сир туттишга уринарди. Бироқ 1613 йил 23 декабрда дўсти Бенедетто Кастеллига ёзган мактуби ҳаммасини ошкор этиб қўйди. Мактуб Папа қўлигача бориб етади. Гап шундаки, Галилео нафақат Ер ҳаракатланишини тасдиқлаган, айни чоқда, бутун Черковнинг ошига шерик бўлишдек "жиноят"га қўл урган эди. У, башарти, илм-фан хулосаларига зид келса, Библияни илм мезонларига мувофиқ талқин қилиш кераклиги, ундаги аксарият гаплар мажозий эканини ёзган эди. Ким қўйибди бир математикка муқаддас матнни ўзича талқин қилишни, юлдузларини томоша қилиб юравермайдими?!

Папа Павел V кардинал Роберто Белларминога масалани кўриб чиқиш бўйича Муқаддас хизмат конгрегациясини чақиришни топширади. 1616 йили 24 февраль куни инквизиция кардиналлари ва илоҳиётшунос мутахассисларининг йиғилиши бўлиб ўтади. Йиғилиш якунида гелиоцентристик қарашни қораловчи баёнот қабул қилиниб, унинг бир нусхаси Галилеога юборилади. Ҳолбуки, шу пайтгача Черков

² Супернова том маънодаги юлдуз бўлмай, баъзи улкан юлдузнинг сўниши – порцлаши натижасида юзага келади. Суперновадан сўнг юлдузнинг массасига кўра, у ё нейтрон юлдузи, ёки қара туўнукка айланади.

Коперникни ҳудожӣ бир христиан, ажойиб астроном деб биларди. Унинг "Осмон жисмларининг айланиши ҳақида" асари Папа Павел IIIга бағишланган бўлиб, унда сайёралар ҳаракатини ҳисоб-китоб қилишни қулайлаштирган модель берилган деб ҳисобланарди. Бундан буён Галилей ҳам ўйлаб қадам босиши керак эди.

Тақдирнинг иноятини, бу орада Галилео мухлисларидан бири кардинал Маттео Барберини Урбан VIII номи билан Папа этиб сайланди. Унинг қўлловига ишонган олим аввалги ишларини давом эттирди ва 500 саҳифали "Дунёнинг икки муҳим тизимига доир диалог"ини эълон қилди. Оқибат нима бўлганини эса юқорида баён қилдик. Руҳан синган, инквизиторларнинг доимий назоратида яшашга мажбур бўлган олим астрономик тадқиқотларини деярли тўхтатди ва асосан ҳаракат, инерция, эркин тушиш тезланишига дахлдор кузатишларини давом

кашф қилиш пайида эди. Николай Коперник (1473 – 1543) ҳеч қачон Черков билан зиддиятга бормаган. Шахсан Папанинг ўзи ундан календарни ислоҳ қилиш ишларида маслаҳатчи сифатида иштирок этишини сўраган эди. Унинг 1515 йили аноним шаклда чоп қилинган "Мухтасар шарҳ" номли китобида гелиоцентристик қараш илгари сурилган эди. Асосий асари – "Осмон жисмларининг айланиши ҳақида" (De revolutionibus orbium coelestium) 1543 йили – муаллиф ўлим тўшагида ётганида нашр қилинган. Китобда муаллиф сўзбошиси ўрнига Андреа Осиандр исмли протестант руҳонийси ёзган кириш сўзи берилган эди. Осеандр китоб муаллифи Қуёш Коинотнинг марказида деган "еретик" қарашда эмаслиги, у шунчаки осмон ёриткичларининг ҳаракатини ҳисоб-китоб қилишни енгиллатиш учун фаразан Қуёшни марказга қўйган, деб уқтирган эди. Шунданми ёки Коперникнинг каноник

Коперник, Галилей, Дарвин, Фрейд... Ушбу "еретиклар"нинг сайёҳаракати билан инсон коинотдаги ва борики жонзотлар орасидаги имтиёзли мавқеидан "маҳрум" бўлмадими?

этитрди. Умри охирига бориб, кўзи хира тортиб, деярли кўрмай қолган эди. У 1642 йили оламдан ўтди.

Можаронинг илдизи

Ҳаммаси жойида, ҳаммаёқ тинч эди. Ҳеч ким Ер коинотнинг маркази экани ҳақидаги қарашга эътироз билдирмас, Птоломейнинг Черков томонидан расман тан олинган космологияси ҳарҳолда ўз вазифасини ўтаб келмоқда эди. Бироқ сопи ўзидан чиқибди деганларидек, математика ва астрономиядан таълим кўрган, расман умр бўйи черковга хизмат қилган бир одам ими-жимида сувни лойқалатиб кетди. Умрининг асосий қисмини Польшадаги Фраунбург ибодатхонасида ўтказган бу киши аслида "номақбул" иш билан шуғулланарди – у коинот ҳақида ҳеч кимга маълум бўлмаган назарияни

бўлганиданми, бу асар тақиқланган китоблар рўйхатига кирмай қолган.

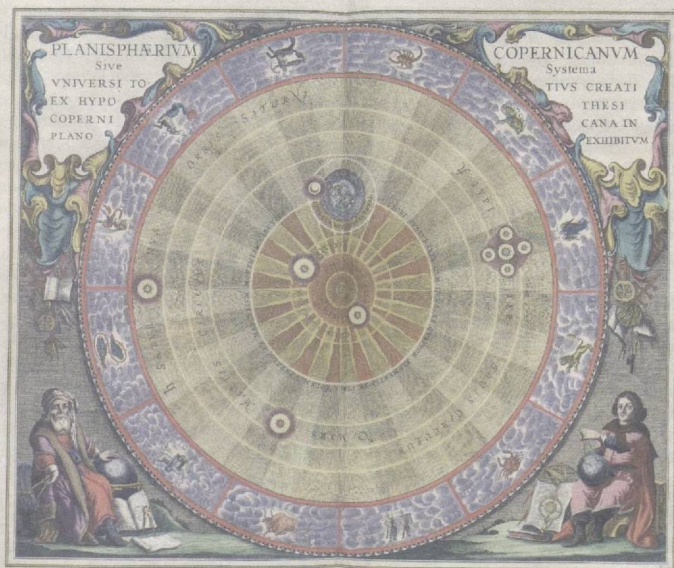
Коперникдан Галилейга қадар гелиоцентрик таълимот турлича ўзгаришларга учраган.³

Коперник фикрича, Коинотнинг марказида ёки унга яқин жойда Қуёш туради. Ер ва қолган сайёралар унинг атрофида доира бўйлаб айланади. (Аввалига Галилей ҳам орбиталарнинг доира шаклидалигига ишонган.) Сайёралар орбиталаридаги оғишлар уларнинг ўз орбитасидаги эпициклик айлана⁴ бўйлаб ҳаракатланшидандир. (Птоломей тизимидаги ана шу қараш қолинган эди.) Юлдузлар бир-бирига нисбатан ҳаракатланмайд.

Иоханн Кеплер наздида, сайёралар айлана эмас, эллипс бўйлаб ҳаракатланади. Бу ўринда эпициклик ҳаракатга ҳожат йўқ. Сайёраларнинг орбитадаги ҳаракат тезлиги унинг Қуёшдан қанчалик узоқлигига боглиқ.

³ Шунинг ҳам таълифлаб ўтгани жасолики, бу таълимот Антик даврда – м.б. ав. III асрда яшаган Самослик Аристарх томонидан ҳам илгари сурилган эди. Табиатишунослик соҳасида Антик даврда анчагина илғор фикрлар билдирилган бўлса-да, афсуски, Платон ва Аристотель каби спекулятив файласуфларнинг қарашлари етатки мавқега чиқиб олган, натижада Европа ва муслмон Шарқида табиатини ўрганивчи илмлар таърибидан кўра кўпроқ маъсум мулоҳазалар ўзанига солиб юберишган эди.

⁴ Эпициклик айлана маркази бошқа бир каттароқ айлана (бу ўринда сайёра орбитаси) чизиги устига тушади.

Коперник тизими

Бу орада Коперник ва Птоломей назарияларини синтезлашга уринишлар ҳам бўлган. Даниялик астроном Тихо Брахе (1546–1601) Ердан ўзга барча сайёралар Қуёш атрофида айланиши, у эса ўз навбатида Ой билан бирга маркази Ер бўлган доира бўйлаб ҳаракатланиши ҳақидаги қарашни асослашга уринади. Брахенинг гелиоцентризмга асосий эътирози шунда эдики, башарти, Ер Қуёш атрофида айланадиган экан, у ҳолда юлдузлар жойлашувидаги параллактик силжиш⁵ сезиларли даражада бўлиши лозим эди. Бундай силжишлар кузатилмаётган экан, демак, ё Ер ўз ўрнидан қўзғалмайди, ёки юлдузлар биздан тасаввурга сизмас даражада узоқда. Гарчи иккинчиси ҳақиқатга яқин бўлса-да, Брахе биринчи аҳтимолни қабул қилади. (Параллактик силжишларнинг аниқроқ ҳисоб-китоби XIX асрга келиб амалга оширила бошлаган.)

Ўз замонасига нисбатан жуда илғор, бироқ ўша кезде экспериментал ва математик жиҳатдан етарлича асосланмаган яна бир қараш Жордано Брунога тааллуқлидир. Унинг фикрича, коинотнинг маркази йўқ, ҳар бир юлдуз ўзича қуёшдир. Уларнинг ҳар бирида сайёралар бўлиши мумкин. Ўта дадиллиги ва ўжарлиги сабаб бу мутафаккир ўтда ёқилган.

Юқорида берилган қисқача баёнимиздан кўриниб турибдики, Галилейгача бу икки назария деярли тенг кучга эга бўлган. Янги назариянинг математик асослари Кеплер томонидан бир қадар мустаҳкамлаб қўйилган эса-да, икки таълимотнинг ҳеч бири экспериментал жиҳатдан етарлича асосланмаган эди. Астрономлар ушбу масала юзасидан икки қарама-қарши мавқени эгаллаган эди. Черков эса, табиийки, қўхна таълимотни қўллар, муҳолифларни эса беаёв жазоларди. Янги таълимотнинг та-

⁵ Муайян масофадан жойлашган объектларгача бўлган йўналишнинг кузатувчининг силжишига қараб ўлғариши "параллактик силжиш" дейилади. Кузатилаётган объект қанчалик узоқда бўлса, параллактик силжиш шунчалик кичик бўлади.

рафдори сифатида Галилейга минг йилдан ортиқ ҳукм сурган қарашга қақшатқич зарба бериш насиб қилди.

Зарба

Ой. Галилейгача ҳукмрон бўлган қарашга кўра, коинот Ойдан бошланади. Ой ва ундан юқорида жойлашган самовий объектлар мукамал, бинобарин, ўзгаришлар, бетартиблик Ойдан пастда рўй беради. Демак, самовий объект сифатида Ой ҳам силлиқ, мукамал сферадир. Ундаги доғлар аслида Ойнинг турли томони турлича зичликка эга бўлгандир.

Галилей кузатишни бизга энг яқин бўлган Ойдан бошлайди. Кузатув хулосаси шу бўладики, Ой ҳеч қандай мукамал, сирти силлиқ сфера эмас. Ундаги доғлар ўнқир-

– Улар сайёранинг гоҳ шарқ, гоҳ ғарб томонида пайдо бўлиб, бир-бирига нисбатан ўрин алмашиб туради.

– Уларга қўшимча яна бири – тўртинчиси пайдо бўлди.

Галилей кашфиётини ўзининг “Юлдузлар ахборотномаси”да (“Siderius Nuncius”) эълон қилди.

Ҳўш, бу кашфиёт Черков учун нимани англатарди?

Биринчидан, аънавий космологияга кўра, барча самовий ҳаракатларнинг ягона маркази – Ердир. Бироқ Юпитер теварагида сайр қилиб юрган объектлар учун марказ Ер эмас, балки Юпитердир. Авваллари савол беришарди: агарда Ер ҳам бошқа сайёралар каби бир сайёра бўлса, у ҳолда нега ўша сайёраларнинг эмас, айнан Ернинг ўз йўлдоши бор? Энди эса бу саволга ҳожат қолмаган эди.

Илмий ҳақиқат қанчалик мураккаб ва одамларнинг кундалик тажрибасига зид келса, айниқса, инсон “кадр-киммати”ни топтаётгандек кўринса, унинг қабул қилиниши ва оммалашishi шунчалик узоқ ва оғир кечади.

чўнқир, паст-баландликларнинг соялари бўлиб, Куёш нурининг тушиш бурчагига мувофиқ равишда ўзгариб туради.

Ойнинг Ер каби “номукамал” объект экани ҳақидаги кашфиёт Галилейнинг Черков космологиясига қарши илк зарбаси бўлди.⁶ Ой сирти телескопда аниқ кўриниб тургани боис, истамайгина бўлса-да, Римдаги иезуитлар ҳам бу кашфиётни тезда тан олдилар. Бироқ кузатишларга муккасидан кетган Галилей шунинг ўзи билан чекланиб қолмади.

Юпитер йўлдошлари. 1609 йил охирига келиб, Галилео телескопни Ойдан Юпитер сайёраси томон қаратди. 1610 йилнинг 7 январида Юпитер ёнидаги уч юлдузни пайқаб қолди. Бу юлдузлар қайдан пайдо бўлганига қизиқиб қолган олим уларни мунтазам кузата бошлади. Кейинги бир ҳафта ичида қатор-қатор янгиликларни очди:

– Юлдузлар Юпитердан узоқлашиб кетмай, у билан ёнма-ён ҳаракатланади.

Иккинчидан, Юпитер йўлдошларининг борлиги шаффоф кристалл сфералар ҳақидаги қарашни инкор қилади.

Галилейнинг ўз кашфиётини ўзгаларга намойиш қилиб, уларни бунга ишонтириши осон кечмади. У Европанинг турли шаҳарларидаги олимлару зодагонларга бу ҳақда мактуб ёзиб, камига телескоп ҳам юбориши керак эди. Кимдир телескоп иллюзия пайдо қилаяти дея кашфиётни инкор қилса, баъзи мутаассиблар ҳатто унга яқинлашишни ҳам истамасди. Бироқ аста-секинлик билан бу янгилик тан олина бошлади.

Юпитер йўлдошлари аввалига Галилейнинг ҳомийси Козимо II Медичи шарафига “Медичи юлдузлари” деб номланди.⁷ Уларнинг ҳар бири сайёрадан узоқлигига кўра рим рақамлари билан (I, II, III, IV) белгиланди. Орадан икки аср ўтгач, ҳозирги номлари (Ио, Европа, Ганимед, Каллисто) оммалашди.

⁶ Галилейдан бир йилча аввал инглиз олими Томас Харриот (1560 – 1621) ҳам Ойни кузатиб, унинг илк харитасини ишлаб чиққан. Бироқ бу топилма ҳеч қаерда чоп қилинмай қолган.

⁷ И. Кеплер уларни юлдуз эмас, табиий йўлдош (satellite) деб аташни таклиф қилгач, кейинчалик шу номга ўзгарган.

Венера фазалари. Тонгда қуёш чиқиб олдинроқ шарқда, шомда эса қуёш ботганидан сўнг ғарбда кўриниб қоладиган ёрқин “юлдуз”ни кўпчилигимиз кузатганмиз. (Унга баъзан Меркурий ҳам эш бўлиб қолади. Қуёшга яқинлигидан уни кўриш анча мушкул.) Мазкур сайёра бошқаларидан ўзгача “атвор”га эга экан, бунинг сабабини қандай изоҳлаш мумкин? Геоцентрик нуктаи назардан олганда, у Қуёш сферасидан тепадами ёки пастда? Птоломей уни пастга “жойлайди”. Агарда у юқорида бўлса, бошқа сайёралар каби осмон гумбазини нега кесиб ўтмайди, доим Қуёшга “эргашиб” юради? Агарда пастда бўлса, нега унинг Ой каби фазалари йўқ? Бошқача айтганда, ярим ой, тўлин ой бўлгани каби, нега ярим Венера, тўлин Венерани кузатмаймиз? Нега у Қуёш гардишини кесиб ўтиб, унда “доғ” ҳосил қилмайди? Балки шаффоф бўлгани учун шундайдир? Галилей Венерани кузатиш жараёнида унинг фазаларини кашф этиб, бунга эълон қилиши Птоломейга “ўлим” ҳукмини ўқиб билан баробар бўлди. Ушбу сайёранинг Қуёшдан олислаб кетмаслигини ёдда тутган ҳолда, камига унинг фазалари ҳам борлигини таъкидласак, бундан Венера Қуёш атрофида айланади деган фараз ҳақиқатга янада яқинлашади.

Анъанавий қарашга кўра, сайёралар ўзидан нур чиқаради. (“Осмон ёриткичлари”ни эсланг.) Перипатетиклар назарида, олов ва ҳаво унсурлари доимо юқорига интилади. Бинобарин, самовий объектларда бу унсурлар кўпроқ бўлгани сабабли улар ўзидан ёруғлик таратади. Башарти, Венера ҳам “ёриткич” бўлса, фазалар қайдан келади? Наҳотки у ҳам Ер каби объект бўлса? Аввалига Юпитер, энди эса Венера Ерга ўхшаб қолган эди.

Венера фазаларининг кашф қилиниши коперникча назарияни тўлиқ асосламасада, Птоломей космологиясини бутунлай барбод қилди, десак муболаға бўлмас. Зеро, эски таълимот бу кашфиётни изоҳлаб беришга ожиз эди.

Қуёш доғлари. Қуёш қизариб ботаётганда унинг сиртидаги катта-катта доғларни кўз билан кўриш мумкин. Бунга антик даврдаёқ кузатишган. Бироқ осмоний jismlарни ўз-

гармайдиган, бенуқсон деб ўқтирувчи Аристотель таълимотини қабул қилган Черков бунга тан олмасди. 1607 йили И. Кеплер ҳам бу доғни кузатиб, уни Меркурий сайёрасининг Қуёш юзини кесиб ўтишидан пайдо бўлган, деб тахмин қилади. Бошқа баъзи кузатувчилар (Иоханн ва Дэвид Фабрицилар, Кристоф Шайнер) ҳам бир неча марта ушбу доғларни пайкаган. Шу жиҳатдан Галилей Қуёш доғларини кашф қилган дейиш тўғри эмас. Бироқ бу доғлар не сабабдан пайдо бўлишини изоҳлаш масаласида у тўғри йўлдан борди. Аксар кузатувчилар ушбу доғлар аслида Қуёшга тааллуқли эмас, улар Меркурий ва Қуёш ўртасида ҳаракатланувчи қандайдир йўлдошлар сабаблидир, деган фикрда эди. Доғларнинг Қуёш гардиши бўйлаб сурилиши шу қадар секин кечар эдики, Қуёшга бунчалар яқин объектнинг ҳаракат тезлиги анча юқори бўлишини ҳисобга олсак (Кеплернинг учинчи қонунига мос равишда), бу изоҳ ишонарсиз чиққан эди. (Масалан, Меркурий Қуёш юзини бир неча соатда кесиб ўтади.) Қолаверса, доғларнинг сабабини бу тарзда тушунтириш геоцентризмнинг птоломейча вариантини инкор этса-да, унинг Тихо Брахе ишлаб чиққан вариантини тасдиқларди. Галилей шогирди Бенедетто Кастелли билан биргаликда доғларнинг жойлашуви, ҳаракати ва Қуёшга қараб масофасини синчиклаб ўрганди. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатдики, доғлар Қуёш сиртида жойлашган бўлиб, бир хил тезликда бир томонга ҳаракат қилади. Уларнинг ҳаракат йўналиши ҳам сайёраларнинг Қуёш атрофидаги ҳаракат йўналишига устма-уст тушади. Хўш, бундан қандай хулоса чиқади? Қуёш ўз ўқи атрофида айланимодими? Наҳотки у ҳам, Черков даъво қилганидек, бенуқсон ёриткич бўлмаса?!

Сатурн ҳалқаси. Галилей Сатурнни кузатар экан, унинг уч ёнма-ён жойлашган “сайёра”лардан ташкил топганини кўриб ҳайратдан ёқа ушлади. Ўртада каттаси, икки ёнда кичиклари. Улар Юпитер йўлдошлари каби ўрин ҳам алишмасди. Мукаммал сфералар ҳақидаги тасаввурни инкор қилаётган бу кашфиёт олимнинг расмий таълимотга қарши яна бир зарбаси бўлди. Шохдор

қўчқорнинг бошига ўхшаб турган бу сайёра-нинг икки қаноти муайян изчил тартибда пайдо бўлиб, сўнг йўқолиб қоларди. Афсуски, Галилейнинг телескопи Сатурн ҳалқаларини бўй-баста билан кўрсатишга ожиз эди.⁸

Ҳар нима бўлганда ҳам, Галилей ўз кашфиётлари билан эски таълимот тарафдорларини иложсиз аҳволга солиб қўйди. Уни илмий баҳсларда енгилга кўзлари етмагач, охириги чора сифатида инквизиция маҳкамаси ишга солинган эди.

Хотима

*Ақлга қарши уруш эълон қилган дин
узоқ муддат кураша олмайди.*

Иммануил Кант, Дин ақл доирасида.

Илмий ҳақиқат қанчалик мураккаб ва одамларнинг кундалик тажрибасига зид келса, айниқса, инсон "қадр-қиммати"ни топтаётгандек кўринса, унинг қабул қилиниши ва оммалашиши шунчалик узоқ ва оғир кечади. Бу каби жараёнларга ҳозир ҳам дунёнинг ис-талган пучмоғида гувоҳ бўлиш мумкин: олимларни қандайдир кимса ёки таълимотларга хизмат қилиш, ноҳолисликда айблаш, уларга тўхмат тоши отиш, китобларини тақиқлаш, керак бўлса, судга бериш... Фикрни эмас, олимнинг ўзини муҳокама қиладилар.

Инквизициянинг Галилей асарларига қўйган тақиқи 1718 йили олиб ташланди. 1758 йили гелиоцентризмни ёқловчи барча асарларга қўйилган тақиқлар бекор қилинди. Папа Павел II Понтифик фанлар академиясига киритган таклифи асосида 1981 йили "Галилей иши"ни қайта кўриб чиқиш учун махсус комиссия тузилди. 1992 йилнинг 31 октябрида комиссия хулосаси эълон қилинди. Шундан сўнг Папа академия аъзолари йиғилишида сўзга чиқиб, "Галилео иши" юзасидан йўл қўйилган камчиликларга тўхталди. Папанинг фикрича, бу ишда инквизиция ҳам, Галилео ҳам айбдор эмас. Гўёки ўзаро тушунмовчилик рўй берган. Ҳазрат гарчи ўша кездеги черков масъулларини оқлашга уринса-да, бир жиҳатга эътибор қаратди. Илм-фан тараққиёти Библияни талқин қилиш бора-сидаги анъанавий ёндашувларнинг камчи-

ликларини юзага чиқарган. Қизиги шундаки, ўша математик Библияни мажозий талқин қилиш керак, дегани учун 1616 йили ай-бланган эди. Бундан чиқди, дунёвий олим бу борада черков намояндаларидан ил-гарилаб кетган экан-да! Асрлар давомида Библияни тафсир қилишни ўзигагина тегиш-ли ҳуқуқ деб билган ва шу орқали дунёвий ҳукмдорларга таъсир ўтказиб келган Черков энди мажозий талқинни тўғри деб топмоқда. "Аксарият диний уламолар Муқаддас китоб ва унинг тафсири ўртасидаги фарқни етар-лича англамайди. Бу эса уларнинг илмий тадқиқотларигагина дахлдор масалаларни диний ақидалар билан аралаштириб юбори-шига сабаб бўлади... Библия моддий олам ҳақида батафсил маълумот бермайди. Бун-дай маълумотлар тажриба ва ақл соҳасига тааллуқлидир" (*Pope John Paul II's address. Faith can never conflict with reason. California Institute of Technology. <http://www.its.caltech.edu/~nmcenter/sci-cp/sci-9211.html>, Accessed 15 October, 2013*), деган Папа ҳазратлари тўрт аср аввал яшаб шу сўзларни айтганида, эҳтимолки, унинг ўзини гулҳанда ёқишарди. Шуниси ҳам шукр! Салафлари хатоларини тўғридан-тўғри тан олмагандир, лекин фан билан сал бўлса-да ҳисоблашпоти-ку.

***

Мақолаизмининг пировард хулосаси шуки, Рим католик черковининг Галилей масала-сида йўл қўйган хатоси биргина Черковнинг хатоси эмас. "Муқаддас" ҳақиқатга даъво-вар таълимот, дин, мафкура борки, бу каби хатони қилишдан ҳимояланмаган. Ҳеч бир таълимотга муқаддаслик, танқиддан дахл-сизлик мақомини бериб бўлмайди. Зеро, ҳар қандай қарашнинг сарагини саракка, пучаги-ни пучакка ажратадиган, синовдан ўтган энг муҳим ва ишонарли усул – ҳолис, аммо беа-ёв танқиддир. Танқиддан, ашаддий скептик-ларнинг кетма-кет қўядиган саволларидан кимдир ўзини олиб қочмоқдами, керак бўлса, бу йўлда муҳолифлари овозини ўчириш учун куч ишлатишга ҳам тайёри, билингки, у биз-ни алдаш, чув тушириб, ўз манфаатига хиз-мат қилдириш пайида.

⁸ 1656 йилга келибгина ҳолланд олими Кристиан Ҳойгенс (1629-1695) Сатурн шохлари аслида унинг атрофини ўраб турган ҳалқа эканини кўра олди.

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ

JANUBIY VA DINLAR VA

Ҳиндистонда ислом

Муштарийларга маълумки, “Тафаккур”нинг ўтган йилги сонларида ҳинд, хитой, корейс ва япон халқларининг диний эътиқодига доир бир туркум мақолалар эълон қилинган эди. Жанубий ва Шарқий Осиё диний қадриятлари ҳақида сўз борганда, мазкур минтақага турли даврда кириб борган ислом динини ҳам назардан қочирмаслик керак. Зеро, ушбу дин Ҳиндистон, Индонезия, Хитой, Корея, Япония каби мамлакатларнинг нафақат тарихида, балки бугунги ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий ҳаётида ҳам муайян ўринга эга.

Илмий тадқиқотларда арабларнинг Ҳиндистонга юришига доир турли саналар қайд этилган. Бу ўлкада исломнинг ўзлашуви, бир томондан, араб савдогарларининг ерлик аҳоли орасида қозонган обрў-эътибори, иккинчи томондан, савдогарлар сафида келган сўфийлар шарофатидан, деб кўрсатилади.

Нуфузли ҳинд манбаларидан бирига кўра, арабларнинг Ҳиндга юриши аслида Мухаммад (с.а.в.) ҳаёт чоғидаёқ режалаштирилган экан. Таассуфки, асар муаллифи ушбу маълумотни қаердан олгани ва режанинг амалга ошмай қолиши сабабларига аниқлик киритмаган (*Islam in India, Edited by Asghar Ali Engneer. First published in India 2000, p.9*). Шундай бўлса-да, сўнгги хулосада жон бордек. Чунки Ҳинд ярим оролининг жанубий ва жануби-ғарбий қисми ислом динидан муқаддам араб савдогарлари учун тижорат марказларидан бири бўлган. Бинобарин, ислом Ҳиндистонга уч йўналишда кириб борган: қуруқлик, денгиз ва Сафедкўх тоғ тизмаси – Хайбар йўлидан.

Исломга қадар арабларнинг ерлик аҳоли ва маҳаллий ҳокимлар билан яқин муносабатда бўлиб, савдо-сотик орқали ярим оролнинг жанубий вилоятлари ривожига салмоқли ҳисса қўшгани ҳинд муаррихлари асарларида таъкидланади (*Goyal D.R., Indian Response to Islam, Islam in India, Edited by Asghar Ali Engneer, First published in India, 2000, p.112*).

Керала ва бошқа вилоятларга ўз маҳсулотларини келтирган араблар қайтишда Ҳиндистон, Малайзия ва

SHARQIY OSIYO: TA'LIMOTLAR

Индонезия молларини олиб, Европа мамлакатларига етказганлар (Щемякин Я.Г. *История мировых религий. М., "Риппо классик", 2005, стр.54).*

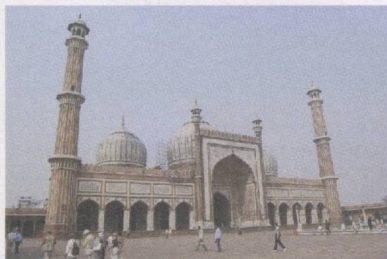
Араб савдогарларининг ҳинд заминиди илгаридан – исломга қадар ҳам ўзларини "бегона" ҳис этмаганлари сабабини Арабистон ярим оролининг ўтмишидан излаш лозим. Ислом вужудга келиши арафасида араблар орасида бутпарастлик шунчалик авжида эдики, ҳатто ҳар бир хонадоннинг ўз санами бор эди. Ибн ал-Асирнинг ёзишича, 630 йили Муҳаммад (с.а.в.) Маккани забт этганида, Каъбадаги 360 та санамни синдириб ташлашни буюрган.

Аммо арабларнинг бутпарастлигини фақат тотемизм, фетишизм сингари ибтидоий эътиқод шакллари сифатида эмас, балки узоқ ривожланиш йўлини босиб ўтган, нисбатан такомиллашган кўпхудолик деб қабул қилмоқ керак. Ваҳоланки, шўро даври исломшунослари жоҳилия арабларида диний тасаввур ривожланмаган, жуда паст даражада, муайян идеологик тизимга бирлашмаган, ҳуллас, синфий жамиятлардан олдинги даврларга хос ҳолатда эди, деб ҳисоблаганлар. Бу қараш марказий Арабистон саҳроларида яшаган баъзи араб қабилаларига нисбатан тўғри келса-да, ярим

оролнинг бошқа қисмлари учун бутунлай ҳатодир (Ҳасанов А. *Қадимги Арабистон ва илк ислом (жоҳилия асри). Тошкент ислом университети, 2001, 176,182,198-бетлар).*

Бу жиҳатдан, ҳиндлар ҳам араблардан қолишмасди. Шу билан бирга, икки миллат ва диний эътиқод вакиллари ўртасида холис ҳамда дўстона алоқанинг келгусидаги ривож, биринчи навбатда, исломий мафқуранинг ахлоқий ва эстетик асослари шарофатидан бўлганини таъкидлаш жоиз. Оллоҳ наздида наслий, ижтимоий ва миллий жиҳатдан барча инсонларнинг тенглиги ғояси табақа тизими қонунлари ҳукм сурган юртда, албатта, авом эътиборидан четда қолмаган. Боз устига, браҳманларнинг қуйи табақа вакиллари ибодатхоналарга киришини ман этгани ҳолда, "ғайридинлар" масжидининг барча мусулмонларга очиқлиги янги динга даъватни қулайлаштирган.

Ислом динидаги адолат, тенглик ва тинчлик каби ғоялар араблар ва ҳиндлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқаларнинг маданий-маънавий алоқалар даражасига кўтарилишига туртки бўлди. Пировардида, маҳаллий ҳокимларнинг расман руҳсати билан ҳинд тупроғида хорижий тожирлар ва улар билан келган сўфийлар учун махсус масжид ва хонақоҳлар қурилишига ижозат берилди.

Ҳайдарободдаги масжид

Баъзи ривоятларга қараганда, араблар ҳуққ-атвори ва мардликларидан таъсирланган Каннаноре рожаси Чераман Перумал мусулмон савдогарларни саройига тақлиф қилиб суҳбат қурган. Мулоқотдан мутаассир рожа меҳмонлардан Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг саҳобалари билан учраштиришни илтимос қилган. Сафар тайин этилган, рожа араблар ҳамроҳлигида Мадинага йўл олган. Бироқ олий мартабали меҳмон манзилга етолмай, хасталик сабаб йўлда дунёдан кўз юмган. У сўнгги нафаси олтидан атрофидаги яқинларига Ҳиндистонга қайтиб исломни тарғиб қилишларини васият қилган экан.

Гарчи рожанинг Мадинага сафари вақти аниқ бўлмаса-да, у ватанида ислом дини ташвиқотига катта ҳисса қўшгани шубҳасиз. Унинг васиятига мувофиқ, Малабар ва Замориндаги издошлари масжидлар қурилиши ва исломнинг тарқалишига имконият яратиб берган (*Goyal D.R., Indian Response to Islam (Islam in India. Edited by Asghar Ali Engineer. First published in India, 2000, p. 112)*). Янги дин ибодат масканларининг барпо этилиши натижасида жанубий вилоятлар ҳамда уларга яқин оролларда мусулмонлар сони ортиб бorgan.

Маҳаллий ва хорижий илмий-тадқиқий манбаларда кўрсатилишича, ислом Ҳиндистонга, юқоридаги маълумотдан фарқли ўларoқ, турли даврларда асосан тўрт тарафдан – аввалига Кераладан, кейинроқ Синд, Бенгал ва шимолий вилоятлар орқали кириб келган. Шунингдек, Яқин ва Ўрта Шарқдан

чиққан мусулмон савдогарлар ҳамда воизлар Ҳиндистонга VII асрнинг иккинчи ярмида кела бошлаган деган тахминлар ҳам бор.

Мусулмон манбаларида ёзилишича, ислом аввалбошда араб савдогарлари орқали Малабар қирғoқларида тарқалиб, кейин Цейлонгача етиб келган. У ердан эса Лакадив, Малив ва бошқа оролларда оммалашган.

Ибн Батута сафар эсдаликларида улуғ зотлар дафн қилинган мазорда Шайх Абдулло Ҳаниф, Шайх Усмон ва Бобо Тоҳирнинг қабрларини кўрганини зикр этган. Демак, савдогар мусулмонлар Ҳиндистон забт этилишидан анча илгари маҳаллий аҳоли билан алоқада бўлган, улар билан бирга келган сўфийлар ҳам ўша кезлардан фаолият бошлаган.

Ҳинд ярим оролининг жанубий вилоятларида исломнинг ёйилишига доир бошқа маълумотга кўра эса “Исломнинг ҳиндлар билан юзлашуви 672 йили арабларнинг Макран ва Канкан ўртасидаги ҳудудни босиб олишидан кейин рўй берган” (*Subhan A. Sufism, its Saints and Shrines, Osmo Publications, India, 1999, p.33*).

Маълумотларнинг қай даражада аниқлигини ҳинд тақводори Бобо Ратаннинг икки марта Маккага қилган сафари вақти билан солиштириш орқали аниқлаш мумкин. У Муҳаммад (с.а.в.) билан у зотнинг пайғамбар бўлишларидан муқаддам ва пайғамбарлик вақтларида учрашган (*ўша асар, 119-бет*).

Исломнинг Шимолий Ҳиндистондаги тарихи ҳам жанубий вилоятларда бўлгани каби мусулмон ҳарбий юришларидан аввал – VII асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Ҳинд рожалари билан савдо қилишдан манфаатдор бўлган Эрон, Ироқ ва Ўрта Осиё савдогарлари Кашмир, Мўлтон, шунингдек, ўша пайтда Гужаротнинг йирик маркази Анхилварада яшаб қолган. Шу аснода ушбу шаҳарлар ва уларнинг музоттларида ўзга юртлардан келган хорижий фуқаролар ҳамда исломни қабул қилган ҳиндлардан иборат илк мусулмон жамоалари ташкил топган (*История Индии в средние века. М., “Наука”, 1968, стр.353*).

Мусулмон савдогарлари ташрифидан кейин Ҳиндистонда юз берган воқеалар

арабларнинг VIII асрда Синд ва IX асрда Панжобга қилган юришларига бевосита боғлиқ. Масалан, араблар Синд истилоси вақтида, ҳинд манбалари маълумотига кўра, вилоятнинг катта қисми чўл ва овлоқ ерлар бўлганиданми, у қадар кучли қаршиликка учрамаган. Гарчи пратихар ва раштракутлар мусулмон қўшинларига қарши жанг қилган бўлса-да, бироқ уларнинг бу уринишлари кенг миқёсда бўлмаган. Оқибатда ерлик ҳимоячилардан устун келган араблар VIII асрнинг охирида Ражастхон ва Ужжаиннинг улкан ҳудуди қаторида Канаужни ҳам босиб олган (*Ramila Thapper. A short history of India, V-1. Penguin books, London, 1966, p. 222*).

Араблар ўз юришларида нафақат Ҳиндистонни забт этишга, балки ерлик илм-фан намояндалари ютуқларини ўзлаштиришга ҳам интилган.

Ҳинд нашрларидан бири берган маълумотга кўра, Муҳаммад Қосимнинг Синдга юриши маҳаллий аҳоли орасида душманлик ёки нафрат руҳини кучайтирмади, чунки араблар фотиҳ сифатида маҳаллий эътиқод ва анъаналарни оёқости қилмади. Масалан, халифа Умар бир неча денгизчини Ҳиндларга қилган қўпол муомаласи ва номаъқулчиликлари учун жазолаб, Ҳинд урф-одати, анъана ва қадриятларига ҳурмат билан қарашни буюрган (*Islam in India, Edited by Asghar Ali Engineer, First published in India, 2000, p.113*). Бош саркарда Ҳиндларнинг сигирни муқаддас билишларини Дамашққа хабар қилганида, марказдан бу жониворни нафақат Синдда, балки қўл остидаги бошқа ерларда ҳам сўйиш ман этилиши ҳақида буйруқ олган.

Академик В.Бартольд таъкидлаганидек, ислом ҳали ўз асосчиси ҳаётлигидаёқ христианликнинг ҳаворийлардан то Буюк Федосейгача, буддизмнинг Шакямунидан то император Ашокага қадар эришган тараққиёт йўлини босиб ўтган. Гарчи мусулмонлар учун сиёсий муваффақиятлар омадсизликларга алмашган бўлса ҳам, бу исломнинг тарқалишига монелик қилолмади.

Мусулмонларнинг Ҳиндистонга юришлари хусусида сўз юритганда шуни ҳам унутмаслик керакки, бу вақтга келиб араблар

шарқий Эрон вилоятларидаги устунлигини йўқотган эди. Шубоислом тарғиботчилари сифатида форс ва туркийлар етакчилик қила бошлади. Аммо Ҳиндистонда мусулмонлар ҳукмронлигининг шундай томонлари ҳам бор эдики, унинг асосида, аксарият Ҳинд олимларининг фикрича, ислом тарғиботидан кўра кўпроқ моддий бойлик орттириш мақсади ётарди. Бу ўринда ғазнавийлар, гурийлар, хилжийлар даврини эслашнинг ўзи кифоя.

Масалан, Маҳмуд Ғазнавийнинг 1001-27 йиллар мобайнида ўн етти маротаба Ҳиндистонга қилган юриши бу юрт тарихида укубатга тўла давр сифатида муҳрланган. Матхура, Сомнатх сингари шаҳарлар вайрон қилиниб, ибодатхона ва саройлар танланган. Муттасил ҳужумлар натижасида, ниҳоят, Панжоб ва унга яқин вилоятларда ғазнавийлар ҳукмронлиги ўрнатилган.

Ғазнавийларнинг Панжобдаги 175 йиллик ҳукмронлик даври Ҳинд тарихи саҳифаларида асосан салбий чизгиларда баён этилса-да, лекин Султон Маҳмуднинг баъзи ижобий тадбирлари ҳам бор эди. Хусусан, Саййид Эҳтишом Хусайн асарига бундай маълумот берилган: "Маҳмуд Ғазнавийнинг қандайин камчиликлари бўлмасин, у илм-фани қадрлаган ва санскрит тили аҳамиятини тан олган. У ўзининг Ҳиндистонга бегона эмаслигини намойиш қилиш мақсадида ҳатто санскрит тилида тангалар зарб эттирган" (*Саид Эҳтишом Хусейн. История литературы урду. М., Изд-во вост. лит-ры, 1961, стр.21*).

Маълумки, ғазнавийларнинг салжуқийлар билан кураши вақтида Афғонистондаги Ғур хонлиги кучайди. 1186 йили Ғиёсиддин Муҳаммад Ғурий Ғазнани, унинг укаси Муъйиддин Муҳаммад Лахорни ишғол қилиши билан ғазнавийларнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги тугатилди. Шундан кейин Муҳаммад Ғурийнинг Ҳиндистондаги кучли рақиби — маҳаллий ҳукмдор Притхвираж мусулмон истилочиларига қарши курашиб, 1191 йили уларга зарба беришга муваффақ бўлди. Лекин ғурийларнинг Притхвиражга қарши уюштирган иккинчи жангида кучсизланиб қолган ражпутлар рақиблири

ҳамласига дош беролмай Сарсути, Самана, Ханси, Ажмир каби муҳим қалъа ва шаҳарларни қўлдан бой берди, рожанинг ўзи қатл қилинди.

Аср охирига келиб, Сена давлатидаги ўзаро курашлар сабабли заифлашиб қолган Бенгалия ҳам мусулмонлар тасарруфига ўтди. Шундай қилиб, Муҳаммад Ғурий қўшинининг қўли баланд келиб, Ҳиндистоннинг шимолида биринчи мусулмон ҳарбий-феодал ҳукмронлиги ўрнатилди. Бу вақтда босиб олинган ерларнинг катта қисми ва Ҳинд мусулмонлари маркази бўлган Лаҳор шаҳри Қутбиддин Ойбекнинг қаламравида эди. Ҳинд дарёси қирғоғидаги жангда Муҳаммад Ғурий хохар қабиласи томонидан ўлдирилгач, Қутбиддин Ойбек ўзини ғурийлар тасарруфидаги ерларнинг султони деб эълон қилди, Дехлига пойтахт мақоми берилди.

Ҳинд тасаввуфи тарихи

Шу ўринда Ҳинд тасаввуфи тушунчасига аниқлик киритиш лозим бўлади. Маҳаллий аъёнлар ислом таълимоти билан омикталашиб кетган эди. "Исломни қабул қилган аксар аҳоли учун мавжуд удум ва урф-одатлардан дарҳол воз кечиш осон эмасди. Жумладан, махсус кийимда чиरोқ ёқиб ибодатхонага бориш ёки "тиртхятра" – муқаддас масканларни зиёрат қилиш ҳиндуизмда мажбурий амаллардан эди. Бундай амаллар янги динга мос келмасди. Ана шундай мушкул вазиятда ҳинд мусулмонлари жонига сўфийлар ора кирди. Ибодат вақтида кийиладиган хос либос – "јапано" шароитга мослаштирилди ва уларга икки хил ранг берилиб, қалава ёки калава деб номланди. Худди шунингдек, шам ёқиш жойи ҳам ўзгартрилди, аммо ман қилинмади – ибодатхона ўрнини масжид эгаллади.

Авомдан чиққан янги мусулмонлар собиқ динлари асосидан чала хабардор бўлганларидек, ислом таълимотини ҳам ҳали етарлича уқиб олишмаган эди. Мусулмончилик ўтмиш эътиқод манзарасида – "ҳиндча тус"да шаклланди.

Бу ўринда Дехли музофотида – Панипатда рўй берган воқеа сингари тиддан-

тилга ўтган ўнлаб тарихий мисолни келтириш мумкин: "Тахминан икки аср муқаддам бир мусулмон муллasi ҳинд маҳалласига кўчиб келади. У кўч-кўронини янги уйга келтириб улгурмай, хотинини тўлғоқ тутарди. Мулла нима қилишни билмай турганида, қўшни браҳман оиласи келинчаги чиқиб аёлга ёрдам беради. Аммо кўзи ёриган аёл тўсатдан вафот этади. Шунда бир бойвучча браҳман келин мусулмон чақалоғини эмизиб, уни ўз тарбиясига олади. Ҳинд браҳмани оиласида улғайган мусулмон фарзанди машхур сўфий ҳазрат Гхаус Али Шоҳ Қаландар Панипатий эди. Мусулмон боласига тарбия берган браҳман оиласида ўғил фарзанд бўлмаган. Шунинг учун асранди ўғил браҳман ота-онаси дунёдан кўз юганида, ҳиндларнинг удумига мувофиқ, уларнинг жасадини ўтда ёндириб, дафн маросимини мукаммал адо этган. Ҳинд сўфийларида қандай эътиқод бўлмасин, барча удумларни ўрнига қўйиб инсонга иззат-икром кўрсатиш масъулияти шаклланган эди" (*Rafiqi A. G. India's Interface with Islam, Islam in India, Edited by Asghar Ali Engineer, First published in India, 2000, p.74*).

Гарчи ҳинд тасаввуфи тарихи VIII асрда араб савдогарлари билан келган сўфийлар ташрифидан бошланган эса-да, уларнинг айнан қайси йили келгани ва кимлар бўлгани манбаларда турлича баён этилган. Абулфазл Алломиининг "Ойин-и Акбарий" асарида баён этилишича, Ҳиндистонда йирик тариқат сулуклари жами ўн тўртта, улардан қиттия, суҳравардия, қодирия, шаттария, фирдавсия ва кейинчалик нақшбандия энг оммавийлари бўлган. Ваҳоланки, баъзи нашрларда Мўлтондан то Лахнаугача ва Панипатдан то Деогиргача яна бир неча катта-кичик сулуклар борлиги ёзилган.

Шаҳобиддин Оламаронинг "Масолиқ ул-абсар" китобида қайд этилишича, XVI асрда Дехли ва унинг музофотида икки мингга яқин хонақоҳ фаолият кўрсатган (*Sufist and Sufism. Edited by Neeru Misra Manohar, 2004, p.21*). Шунга қарамай, тасаввуфнинг Ҳиндистонга кириб келиши ҳақида тадқиқотчи олимлар умумий тўхтамга келганларича йўқ. Дин-

шуноспикда мавзу юзасидан уч даврга талалукли куйидаги талкинлар мавжуд:

1. Арабларнинг Ҳиндистон юриши даври.
2. XIII асрдан сўфийларнинг жануб – Ҳиндистон ва ғарб – Кичик Осиёга ҳижрати даври.

3. Тасаввуф ҳинд адабиётига кучли таъсир кўрсатган XIII-XIV асрлар (*Шомухамедов Ш., Мусаев Б., Амир Хусрав Деҳлавий. Т., "Фан", 1971*).

Аммо сўнги манбалар таъкиди бўйича, Ҳиндистонда тасаввуфнинг биринчи тарғиботчиси Шайх Исмоил Бухорий ва "Кашф ул-маҳжуб" асарининг муаллифи Дата Ганж Бахшлар, дастлаб ўз фаолиятини бошлаган биринчи жамоа эса Ажмирдаги чиштия сулуки эди.

Қўшимча қилиб айтиш мумкинки, талай мутасаввиф олимлар ҳинд диний таълимотларини ўрганиш орқали тасаввуфнинг дунё динлари билан муштарак жиҳатларини ҳам юзага чиқарган. Бҳактий ҳаракати нуқтаи назаридан Ҳиндистондаги "Уйғониш даври"нинг машхур сўфийлари Масъуд Бек, Саййид Али Ҳамадоний, Саййид Ашраф Жаҳонгир Семноний, Саййид Али Мухсим Деҳлавий Ибн Арабий таълимоти мухлиси ва тарғиботчиси эди. Улар орасида "Тоғ ул-орифин" номига муяссар Шайх Тоғиддин XVI асрда ваҳдат ул-вужуд ғоясининг тарқалиши ва татбиқиға муҳим ҳисса қўшган. У мазкур масала юзасидан Акбаршоҳ ҳузурдаги суҳбатларда ҳам қатнашган.

Шаттария сулуки вакили Шайх Муҳаммад Ғавтх таълимотни чуқур ўзлаштириб, уни ўз замонаси шарт-шароити ва талаблари негизига талқин қилган. Унинг "Жавоҳири Хамса" асарида ваҳдат ул-вужуднинг "фано" ва "бақо" каби талай масалалари ҳақида сўз юритилган.

Абдулқодир Бадаонийнинг хабар беришича, Шайх Чаян Лал Соҳнин ва Абтарий Бадахшоний ваҳдат ул-вужуд таълимотининг содиқ тарафдорлари бўлган. Шайх Азизуллоҳ тавҳид сирларини ўрганиб, "Фусус ал-Ҳикам"га ёзилган шарҳларни шогирдларига ўқитган. Унинг "Рисолаи айнийя" асари ҳам айнан Ибн Арабийнинг ваҳдат ул-вужудга доир қарашларига бағишланган.

Индонезияда ислом

Яқин-яқинларгача Индонезия тарихи бевосита Ҳиндистон билан боғлиқ ҳолда ўрганиларди. Ваҳоланки, архипелагдаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётда маҳаллий омиллар муҳим роль ўйнагани илгаридан ҳинд дostonларида зикр этилган. Гарчи бу ороллар тарихи муайян даражада ўрганилган бўлса-да, аммо тарихий манбаларда маҳаллий рожалар қачон исломни қабул қилгани ҳақида бирор аниқ санани учратиш қийин. Бу борада нисбатан асосли маълумотни мусулмон савдогарларнинг ташрифи ҳақида ёзилган манбалардан олиш мумкин. Шу руҳдаги эсдаликларда, масалан, қуйидаги хулоса учрайди: "Хориждаги бадавлат мамлакатлар орасида Яван давлати ўз бойлиги билан Арабистондан кейинги ўрнида туради..."

Савдо масаласига урғу бераётганимизнинг боиси, Индонезияда етиштириладиган доривор ўсимликлар арабларни европаликлардан анча аввал қизиқтирган эди. Араблар ва форслардан сўнг ҳинд мусулмон савдогарлари Индонезияга қатнай бошлаган. Уларнинг аксарияти сув йўли орқали савдо қилган, чунки IX асрдан Комбай Ҳинд океанида муҳим савдо бандаргоҳига айланган эди. Шундай қилиб, XI-XII асрларда Индонезияга қатнаган мусулмон савдогарлари архипелагда исломнинг оммалашувига катта ҳисса қўшган. Шимолий Суматрадаги кичик рожаликлар аҳолиси ва мусулмон савдогарлари билан муносабатда бўлган ҳокимлар бора-бора исломга ўтган (*История стран зарубежной Азии в средние века. М., "Наука", 1970, стр.299*).

Исломнинг Индонезияда тарқалишида, албатта, ўзига яраша тўсиқлар ҳам бўлган. Фикримишча, улар орасида энг жиддийси тил муаммоси эди. Чунки қадимдан ерлик аҳолининг аксариятини малайлар ташкил қилиб, уларнинг аждодлари эса, тахмин қилинишича, тўрт ярим минг йил муқаддам Жанубий Осиёдан кўчиб борган экан. Шунингдек, "ороллараро ўзаро муомала воситаси бўлган малай-полинезия ҳамда папуан гуруҳига тааллуқли тилларнинг умумий

сони ҳозирги ҳисоб бўйича тахминан икки юз эллика яқин бўлган" (*The World Book. Encyclopedia. Inc., 1995, p.228*).

Дарвоқе, бу каби муаммонинг ечими исломнинг Ҳиндистондаги тарихида кузатилган эди. Хусусан, урду тилининг пайдо бўлиши аввал араблар, кейинчалик маҳаллий мусулмонларнинг ҳинд эътиқодидаги аҳоли билан ўзаро муносабатларида қўл келган. Индонезияда янги тил вужудга келмаган бўлса ҳам, оролларда тобора мусулмон савдо расталари сонининг ортиб бориши билан XV асрга келиб денгиз ёқасидаги шаҳарларни асосан мусулмон аҳолиси эгаллаган. Шу аснода иқтисодий жиҳатдан мустақил "бандаргоҳ подшолари" сиёсий мустақилликка эришиш йўллари ахтаришга тушган.

Ислом XI-XII асрлардан эътиборан Индонезиянинг сиёсий ва маданий ҳаётида етакчи роль ўйнай бошлади. Унинг оммалашуви архипелаг маданиятига янги-янги унсурларни олиб кирди ва Индонезияда ўзига хос уч турли маънавий муҳитнинг пайдо бўлишига хизмат қилди: ибтидоий индонез маданияти, сўнг унинг ҳинд маданияти билан чатишуви ва ўз навбатида уларнинг мусулмон маданияти билан муштарак шаклга кириши. Бошқача айтганда, маҳаллий анимистик эътиқод, ўзлашган ҳинд буддизми ва ниҳоят ислом дини.

Индонез сарзаминида уч диний дунёқараш ўртасида кечган тўқнашувлар орқали ислом Ҳиндистондаги каби индонез миллий қадриятлари сафидан ўрин олди. Фанда "синкретизм" деб ном олган бундай

жараён, аввалроқ Японияда буддизм ва синтоизмнинг ўзаро бир-бирига сингишида намоён бўлганди. Шу каби Индонезияда ҳам янги маросим ва ибодатлар шаклан ўтмиш индонез эътиқоди анъаналари негизига ўтказила бошлади. Масжидлар ҳам маҳаллий меъморий услубда қурилди. Янги эътиқод муҳолифлари эса, ҳиндуизм ва буддизм таъсири сақланган ороллардан паноҳ топди.

"XVI асрнинг иккинчи ярмида, Мажапахита давлати парчаланиб кетгач, узоқ йиллар давом этган тарқоқликдан сўнг Индонезияда яна марказлашган давлатлар барпо бўлди. 1568 йили Бантамни мустақил давлат деб эълон қилган Ҳасаниддин ғарбий Ява ва қисман шарқий Суматрани босиб олгач, жанубий Явадаги ҳиндуизм эътиқодида бўлган охириги давлат – Павжажаранани ҳам мағлубиятга учратди. Шундан сўнг, Бантам давлати мусулмон дунёси назарига тушиб, 1638 йили Макка томонидан унга султонлик мақоми инъом этилди (*История стран зарубежной Азии в средние века. М., "Наука", 1970, p.525*).

Мусулмонлар сони ортиб, янги дин анъаналарининг кундалик турмушга муттасил сингиб бориши билан Жанубий ҳамда Шарқий Осиё мамлакатларидаги каби, исломий эътиқод маҳаллий маданий қадриятлар билан уйғунлашди. Адабиёт, санъат ва меъморчиликдаги сингари, юқорида айтганимиздек, исломий тоат-ибодатда ҳам қадим индонез эътиқоди руҳидаги маросимлар ўз моҳиятини сақлаб қолди.

Бу ўртада европаликлар – португаллар, нидерландлар, инглизларнинг мамлакат табиий бойликларини ўзлаштириш йўлидаги уринишлари шундоқ ҳам ўз ички муаммолари билан банд архепелаг халқлари бошига яна ташвиш келтирди. XVI асрнинг ўрталарида португаллар Молк ҳамда Тиморда христианлик эътиқодини тарғиб қилишга киришиб, ерлик халқлар орасида ўзаро диний низо келтириб чиқаришга уринди.

Агар ушбу кузатилган ҳолатларнинг маънавий таъсири хусусига келсак, индонез халқи ва маданияти тақдирида мусулмон ҳамда европа маданий унсурлари турлича, аниқроғи,

Жакартадаги масжид

нисбатан ўзаро кескин мавқени эгаллади: айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, европа маданияти индонез миллий қадриятларига деярли бегоналигича қолган бўлса, мусулмон унсурлари эса, баъзи ўзгаришлар билан маҳаллий маънавиятнинг асосий бўлагига айланди" (*ўша манба, 532-бет*).

Хитойда ислом

Ислом динининг кенг тарқалишида савдо йўллари муҳим роль ўйнади. Тарихий битикларда ёзилишича, Хитойга исломни Ипак йўли ҳамда денгиз орқали араб ва форс савдогарлари олиб келган. Шунингдек, мусулмон савдогарлари орқали хитойлик олимларнинг кашфиётлари дунёга тарқаган. Натижада, компас, порох ва сифатли қозғога бўлган талаб нафақат Ғарб ва Шарқ ўртасидаги савдо, балки иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожига ҳам йўл очган.

Муттасил олди-сотди муносабатлари туфайли мусулмон савдогарларининг муайян қисми Хитойда ўтроқ яшаб қолган. Улар маҳаллий аҳоли билан қариндош-уруғчилик ришталарини боғлагач, уларнинг зурриёдлари биринчи хитой мусулмонлари бўлган. Бу мусулмонларнинг исм-шарифлари ҳам хитойчага мослаштириб талаффуз этилган. Айтайлик, хитой мусулмонларининг исмлари Муҳаммад, Мустафо ёки Масъуд бўлса, Мо, Мэй ва Му деб, Ҳасан, Ҳусан ва Саид бўлса, Ха, Ху, Сей деб аталган.

Манбаларга кўра, исломнинг Хитойдаги тарихи 650 йили Абу Ваққоснинг мазкур ўлкага қилган саёҳатидан бошланган. Шундан сўнг йирик маҳаллий бандаргоҳларда дастлабки мусулмон қароргоҳлари пайдо бўлган. Мусулмон тарихий манбаларида исломнинг Хитойда пайдо бўлиши ва тарқалиши VIII асрнинг иккинчи ярмидан – Юньанда Ань Лушаня бошчилигида кўтарилган кўзғолонни бостириш учун Бағдод халифалиги Хитойга ёрдам кучлари юборган вақтидан ҳисобланади. Шу вақтда Юньанда қолган араблар маҳаллий мусулмонларнинг Хитойдаги дастлабки жамоаларини ташкил этган.

Бундан ташқари, XIII асрнинг охирида Чингизхон зурриёдлари ҳукмронлиги

Сиандаги масжид

даврида ҳам минглаб мўғул ҳамда ерлик аҳолининг бир қисми – тангут ва хитойлар исломга ўтказилган. Ҳатто Юан сулоласи даврида хитой ва мўғул тиллари қатори форсийга ҳам давлат тили мақоми берилгани маълум.

Ислом динини дастлаб қабул қилган хитойликлар асосан оз сонли миллатлар – хуэй, салар, дунсян, баоанлар бўлган. Бу ерда, шунингдек, қадимдан уйғур, қозок, қирғиз, ўзбек, тожик ва татар миллатига мансуб мусулмонлар ҳам яшаган.

Расмий хитой статистик маълумотлари бўйича хуэй, салар, дунсян ҳамда баоан мусулмонларининг аксарияти Гансу ва мамлакатнинг шимоли-ғарбидаги Цинхай, Шанси провинциялари ҳамда Нинсяхуэй автоном туманида, уйғур, қозок, қирғиз, ўзбек ва тожиклар эса Синцзянда истиқомат қилади.

Ҳозирда Хитойдаги мусулмонлар сони қарийб 18 миллиондан зиёд бўлиб, улар яшайдиган ҳудудларда 30 мингга яқин масжид фаолият кўрсатади. 1953 йили Пекинда тузилган Хитой ислом ассоциацияси мамлакатдаги мусулмонларнинг юқори бошқарув ташкилотидир. Ассоциация ҳар тўрт йилда умумхитой ислом конференциясини ташкиллаштиради. Бу ташкилот, шунингдек, мусулмон давлатларидаги турли идоралар, институтлар, илм-фан ва диний ташкилотлар билан дўстона алоқалар ўрнатгани боис халқаро миқёсдаги исломий анжуманларда фаол иштирок этади. Ассоциация ислом тарихи, теологияси ва маданий мероси

мавузуларидаги илмий тадқиқот ишлариغا ҳомийлик қилади. Ёш имомлар ва диний ходимларни тайёрлаш ҳамда малакасини ошириш мақсадида Ислом илоҳиёти институти таъсис этилган.

Кореяда ислом

Исломнинг Корея сарзаминидаги тарихи VII-X асрларда араблар ва Жануби-Шарқий Осиё ўртасида савдо алоқалари ўрнатилиши даврига тўғри келади. Мусулмон тожирлар Ҳиндистоннинг жанубий вилоятларини Хитой империяси билан боғловчи савдо йўллари орқали Кореяга ҳам етиб борган.

Тарихий манбаларда бу янги ўлка, унинг аҳолиси арабларга ёқиб қолиб, кейинчалик ярим оролда мусулмон савдо расталари пайдо бўлгани зикр қилинган. Хусусан, IX асрга мансуб араб денгизчилари ҳақидаги ҳужжатда Хитой ортидаги денгизнинг нариги тарафидаги тоғлик ерларда олтинга бой Силла мамлакати борлиги ҳақида ёзилган. Шу сабабдан ҳам, корейс солномаларида қайд этилишича, араблар XI асрдан ярим орол ҳудудига кўчиб кела бошлаган.

Араб савдо кемаларида Кореяга асосан дори-дармон, мис, узум ва узум шарбати келтирилган. Савдогарлар бу ерда ўз молларини олтин, қумуш ҳамда кийим-кечакка алмаштирганлар. Араблар Кореяга келтирган муҳим маданий янгилик бу – Қуёш ва Ой тутилиши вақтини аниқлаган мусулмон тақвими эди.

Араб ва корейс алоқалари Корё сулоласи таназзулигача вақти-вақти билан давом

этиб турган. Масалан, "Корё сулоласи тарихи" китобида ёзилишича, Хюнжонго ҳукмронлигининг ўн бешинчи йили 100 кишидан иборат мусулмон савдогарлари Корёга ташриф буюрган.

XIII-XIV асрлар мўғуллар ҳукмронлиги даврига оид корейс йилномаларида Хубилайхон қўшини таркибида мусулмонлар ҳам бўлгани, улар ярим оролда масжид қургани ҳақида ёзилган. Арабларнинг Кореядаги қароргоҳларида дастлабки масжид қурилгач, исломга ўтган биринчи маҳаллий мусулмонлар ҳам муҳожирлар билан шу ерда ибодат қилган. Лекин XV асрда юзага келган огир сиёсий вазият сабаб Кореянинг Яқин Шарқ билан алоқалари барҳам топгач, хорижий мусулмонлар корейслар билан аралашиб кетган.

Кореядаги ислом жамоаси ва унинг янги тарихи тахминан XX асрнинг ўрталаридан бошланган. 1950-53 йиллари Шимолий ва Жанубий Корея ўртасида бўлиб ўтган уруш вақтида БМТ қарорига биноан бу ерга келган тўрт ярим минг кишилиқ турк ҳарбийлари ўз вазифаларидан ташқари, мамлакатнинг диний-ижтимоий ҳаётида ҳам иштирок этган. Уруш даврида минглаб етим қолган корейс болаларининг бир гуруҳини мусулмон жамияти ўз қарамоғига олиб, уларни озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлаган, шунингдек, болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланган.

Кореялик мусулмонлар ҳаётидаги яна бир муҳим воқеа – 1956 йили Корейс мусулмонлари федерацияси таъсис этилиши бўлди. 1970 йили Корея ҳукумати томонидан масжид қурилиши учун Сеул шаҳридан махсус жой ажратиб берилди. 1976 йили ушбу масжиднинг расмий очилиш маросими бўлди. Ўтган йиллар ичида ислом дини равнақи йўлида талай ишлар қилинди: Қуръони карим ва бошқа диний адабиётлар корейс тилига таржима қилинди; икки қисмдан иборат ҳафталик бюллетень ва 1967 йилнинг 25 июнидан "Корея Ислам Геральд" рўзмонаси чоп этила бошлади.

Сўнги маълумотларда айтилишича, ҳозирги вақтда Кореяда тахминан қирқ мингга яқин мусулмон истиқомат қилади.

Сеулдаги масжид

Японияда ислом

Япония ва мусулмон дунёси ўртасидаги муносабатлар нисбатан узоқ тарихга эга бўлса-да, кунчиқар ўлкага ислом Шарқий Осиёдаги бошқа мамлакатларга қараганда бирмунча кеч кириб борган. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Осиёнинг йирик мустақил мамлакатлари ҳисобланган Япония ва Усмонлилар салтанати Ғарб таҳдидига қарши ўзаро манфаатли ҳамкорлик ўрнатган. Икки мамлакат иқтисодий ва ҳарбий-сиёсий жабҳалар қатори маданий соҳада ҳам ҳамкорлик қилган, вақти-вақти билан Токио ва Истамбул орасида расмий делегациялар алмашилган. Масалан, 1890 йили Турк султони Абдулҳамид юборган Усмонпошо бошчилигидаги ҳарбий мутахассис ва маспахатчилар делегацияси “Ал-Туғрул” кемасида Японияга келган.

Турк султони вакили япон императори билан мулоқотда бўлиб ортга қайтаётганида, кема Осака яқинида ҳалокатга учраган. 700 кишилиқ делегация аъзоларидан ҳалок бўлган 550 киши хотирасига Японияда ёдгорлик ўрнатилган. Бу қайғули воқеадан таъсирланган япон журналисти Ошатаро Нода ҳалок бўлганларнинг оила аъзолари учун жамоатчиликдан маблағ йиғиб Истамбулга келган ва омонатни эгаларига топширган. Инглиз мусулмони А.Куилъям билан учрашувдан сўнг исломни қабул қилган.

Орадан икки йил ўтгач, Ямада исмли бошқа бир япон фуқароси марҳумлар хотираси учун маблағ тўплаб Истамбулга йўл олган. У Туркияда шахсан султоннинг илтимоси билан ҳарбий ўқув юртида япон тилидан дарс берган, кейинроқ исломга ўтган. Рус-япон уруши йиллари кўнгиллиларни сифатида Японияга келган мисрлик зобитларнинг кўпчилиги шартнома муддати тугагач, маҳаллий кизларга уйланиб ўша ерда қолиб кетган. Манбаларда Японияга, шунингдек, Россия, Ҳиндистон ва Покистондан маданий-маърифий ишлар бўйича мусулмонлар келиб тургани қайд этилган.

Токиодаги масжид

XX асрда Японияда ислом дини тарихига доир қуйидаги муҳим саналарни қайд этиш лозим:

- Ўтган асрнинг 20-йилларида шўролар давлати таъқибидан қочиб бир гуруҳ татар миллатига мансуб мусулмонлар Японияга келиб, Токио, Нагоя ва Кобеда яшаб қолган.

- 30-йилларда Япониядан ҳаж сафарига борганларнинг сони сезиларли даражада ортган.

- 1938 йили Токиода қуриб битказилган масжиднинг очилишида Сауд Арабистони элчиси Ҳофиз Ваҳоб қатнашган.

- 1953 йили япон мусулмонларининг биринчи расмий ташкилотига асос солинган.

- 1974 йили Токиода биринчи Ислом маркази таъсис этилган.

- 1990 йили япониялик христиан Аҳмад Арижа ислом динига кириб, Қуръони каримни япон тилига таржима қилишда фаол қатнашган.

- 2000 йилнинг май ойида Японияда исломнинг 100 йиллиги тарихига бағишланган форум ўтказилган.

Япониядаги ислом тарихига оид мухтасар маълумотни мамлакат ташқи ишлар вазирининг давлат марказий телевидениеси орқали берган интервьюси билан якунлаймиз: “Мусулмонлар ҳақида маълумотга эга бўлиш ва улар билан ҳамкорлик қилиш йўллари топиш учун биз, аввало, ислом асли қандай бўлса, уни худди шундай англай билишимиз керак”.

Ҳерман ҲЕССЕ

Маънан бой инсон омма қаршисида
ҳамиша кучлидир.

Ҳаёт мудом таҳликали, шу билан
бирга, беҳад гўзалдир.

Ҳаётнинг қарама-қарши икки
қутбини бир-бирига бўйсундириши, унинг
сеҳрли куйини қозғозга тушириши, эҳти-
мол, менга насиб этмас. Аммо барибир
ботинимдаги тугёнга қулоқ тутароқ бу
ишга қайта ва қайта қўл уравераман. Зеро, айнан шу уринишла-
рим сабаб мен ҳануз яшаётirman.

Инсоннинг чин аъмоли – ўз-ўзини топмоқдир.

Бор билимимни шоирлардан олганман.

Ақлий меҳнат билан машғул одамларчалик шухратпараст,
иззатталаб кимсалар бўлмаса керак. Аслида ҳам, улар мақтовга,
далдага муҳтож.

Ўз тилини яхши билмайдиган, севиб-ардоқламайдиган, уни
ҳимоя қилмайдиган халқнинг шоириман деб кўкрак кершидан ор
қилади киши.

Ақл-идроқ сасига мудом эҳтиёж сезсак-да, нечукдир унга кўп
ҳам қулоқ солавермаймиз.

Қисматимиз азалда битиб қўйилгани, унинг муқаррар эка-
нини билмаймизми? Биламиз. Лекин банди оғизимиз – танлаш
ҳуқуқи, ирода эркинлиги деган хомхаёлларга берилмоқдан ўзимизни
тия олмаймиз.

Гўзаллик ва ўлим, шодлик ва фано – улар эгизаклардек доим
бирга юради, бири иккинчисини тақозо этади, бу не ажаб ҳол?!

Yolg'izlik – hurlikdir

Чин воқелик, одатда, беҳосият туш аён этадиган
тимсоллардан кўра бирмунча беозордир.

Ақлий ва жисмоний дангасалик ҳамиша ёнма-ён
экан.

Мингта лоқайд ўқувчидан ўнта зеҳнли китобхон
афзал.

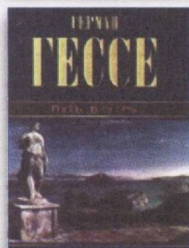
Мулоҳаза қилмай китоб ўқимоқ – хушманзара
табиат қўйнида кўзни юмиб сайр этмоқдек гап. Турмуш
таишишларидан чалғиш учун эмас, ҳаётни чуқурроқ би-
лиш учун мутолаа қилмоғимиз керак. Китобга димоғдор
муаллим қаришисидаги журъатсиз ўқувчидек эмас, энг ба-
ланд чўққини забт этмоққа шай шижоатли альпинист
каби ёндашмоқ лозим.

Китоб ўқиш миямизни аталадек суюлтириб
юбормаслиги, балки бизни янги-янги гоёларга сафарбар
қилмоғи лозим. Китоб бошимизни ҳаёт тўғрисидаги
бўлар-бўлмас иқир-чиқирлару маънисиз тафсилотларга
тўлдириб, бизни сохта таскинлар билан овутмоғи эмас,
аксинча, ҳаётимизга теран маъно-мазмун бахш этмоғи
керак.

Китобхонга, эҳтимол, эриш туюлар, лекин
биз – ёзувчилар учун ижод ҳаяжону изтиробларга бой
жўшқин саргузашт – довул турган денгиз бўйлаб омон-
нат қайиқда сайр этиш, коинот қўйнида ёлғиз парвоз
қилишдир.

Чарогон хона, қулай иш столи, ўзим одатланган
ёзув қуроллари бўлмаса, ёзолмайман, дейдиган ижодкор-
нинг истеъдодига шубҳам бор.

“Kairos” (юнонча “қулай фурсат”) ўнгай пайт,
омад қулиб боққан лаҳза демакдир. Чинакам асар ният-
мақсад ёки кимнингдир буюртма-топишириги билан
эмас, кўпроқ “kairos” сабаб дунёга келади.

Вақти келса, Худо олдида тўқсон тўққиз тақводордан кўра тавба-та-
зарру қилаётган бир гуноҳкор авло экан!

Гўзаллик ўз соҳибини эмас, уни севган, унга топинган одамни бахтиёр
этажак.

Гўзаллик бир чимдим жозибасини фанийликдан олади.

Гўзаллик – ҳақиқатнинг тажаллисидир.

Эртанги кунидан ҳадик-хавотирда яшайдиган одам нафақат ҳало-
ватидан, ҳатто чин турмушидан ҳам мосуво бўлади. Бас, шундай экан,
ўтаётган кунни, вақтни ўз ҳолига қўйинг!

Жаннатнинг жаннатлиги ундан қувилганимиздан сўнг аён бўлди.

Ҳамонки, бахт кўзга кўринмас экан, уни тасарруф қилиши мумкин.

Кимки самарали меҳнат завқини туйса, ўртамиёна турмуши ҳам ба-
дастир бўла боради.

Ҳаёт йўлини жасорат-ла босиб ўтмоқ лозим. Башарти кимдандир
қўрқсак, бунга ўз изимизни ўша одамга топшириб қўйганимиз сабабдир.

Модомики, одам ўзи билан ўзи муроса қилолмас, якдил бўлолмас экан,
табиийки, журъатсизлик голиб келади.

Рисоладагидек ҳаёт кечирдим, на эркинлик ва на гўзалликка эҳтиёж сез-
дим, шунга қарамай, камина ҳамиша ёлғизликка маҳкум эди.

Ёлғизлик – ҳуриликдир.

Немис тилидан Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси

MIJMARDAGI CHO'G'

*Shodmonqul SALOM
mutolaa qiladi*

БАҚТДАН ҒОЛИБ ҚАДРИЯТ

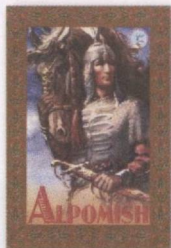
Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Тошкент, “Шарқ”, 2010.

Инсоннинг бировга айтмоққа чоғланиб – айтолмаган, бир ўзию ёлғиз Яратганга аён бўлган, дил тубидан ёмғирга айланолмаган булут мисол ҳимиллаб-қалқиб келган нидолари бирники мингга, мингники туманга дўниб, улуг дostonларга жам бўлади. Ернинг олтин қозиклари – қадим ва абадий тоғлар она табиат мувозанати учун нақадар зарур бўлса, эпослар ҳам худди шундай – халқ қалбида муқим ўрнига эга.

“Алпомиш” менинг шууримга алла билан бир замонда кирган десам, муболага бўлмас. Дўмбира тори янглиғ дириллаб турган серсиноат кўнгил – кечалари бадар кетган Ҳакимбекни ёдлаб ўқирган қора нордай, тонглари оқ ўтовдан чиқиб келган Ой-барчин чехрасидай беғубор болалик бор эди. “Алпомиш” шундай тансиқ кўнларнинг эгаси, йўлдоши, дилдоши эди. Ушанда дoston қаҳрамонлари аллақайси Асқартоғу Бойсунтоғ тарафларда яшаб юрганига ишончим бутун эди. Унинг дoston эканини, бахшию оқинлар куйлаган “халқ оғзаки ижоди” эканини билганимдан кейин эса, бу алп дostonдан руҳимда нурли бир тафт қолди. Бу англам берган энг катта қаноат кейинчалик руҳу танимга Адабиёт бўлиб томир ёйди.

Кўнгилни сеҳрлаб кўювчи табиий нақл мароми, ориятни тобловчи ғуссаси ўзингизикидек маҳрам бу дostonнинг энг катта фазилати юракларда ўсажак ғурурга куч берганидир. Дostonдаги инсоний кечмишлар бугунги тезоқар замоннинг шошқалоқ мезонлари билан яшаётган қалбларга собит таскин беради. Анъанавий якун ҳам, мазмуннинг “сайёрлик” хусусияти ҳам дostonнинг ўзбекона, туркона руҳига зиён етказмайди. Аксинча, адабиётнинг асос бурчи бўлган қиёслаш имкони ва жуғрофиясини кенгайтиради.

Бахтлилар бахтсизликни, бахтсизлар эса беадоқ ғамини кўради бу дostonда. Тинчлик бермаётган саволларингиз жавобини дўмбиранинг қай бир авжида топасиз. Зеро, ҳар саволнинг жавоби ўзидадир. Ҳар ким ўз ҳасратини кўражак бу

достон бахши боболар бир қулоч қув ёғочга қўзичоқ ичагидан тор тортиб, дўмбира ясаб юрган даврларда янаям ҳайбатли, бепоян эди. Аслан, қуйланганида ва тингланганида батамом шуурга ўрлаб кетадиган бу достон халқ маиший-ижтимоий ҳаётининг ажаб бир тарзи ўлароқ бино бўлган. Оғиздан оғизга ўтиб, қуймақулоқ бахшиларнинг улкан ҳиммати ўлароқ, Ҳақимбекка йўл бермаган Оқсув дарёдай тошдан тошга урилиб, пишиб бизгача етиб келган. Достон воқелиги бошдан-оёқ орият, инсоний эзгу тутумларнинг улғу шажарасидан яралган. Шу асосда шакл топган, ўзанини белгиллаган.

Халқнинг асрлардан асрларга ўтиб келган улғувор қарашлари, моддий-маънавий ёдгорликлари унинг тарихий илдизи нақадар теранлигидан далолат беради. Бу илдиз сув ичган дарёлар ҳам шу халқ қалбидан ибтидо олади. Достоннинг қўтлуғ инсоний туйғулар тарбиясига дахлдор мазмун силсиласида унинг ўқ томири – бугун ҳам ўз мавқеини йўқотмаган рамзлардир. Бу рамзлар табиий йўсинда ёки бирон бир жонзоту манзил шамойилида достонга жо бўлади, унинг бадииятини бойитади. Миллатнинг этник хусусиятлари асар ҳаққониятини қанчалик мустаҳкамласа, аждодларимиз топинган, азиз билган табулар ушбу тамойилни янада кучайтиради. Адоқсиз дашт манзаралари, қўчманчи чорвадор халқ турмуш тарзи, айтажак ўланларию кундалик муомаладаги сўз ва ибораларининг ҳар бири эпос бадиий-тарихий қимматини оширади.

“Алпомиш”, менинг назаримда, бадиияти жиҳатдан ўзга халқ достонларидан етуқроқдек. Достонда етти йил ном-нишонсиз кетган Алпомишнинг юртга қайтаётганидан хид олиб, бўзлаб чолган Қўчалча туянинг тасвири бор. Жониворнинг нега безовта бўлаётганини англамаган Бойбўри унга қарата:

Ойлар тувар – шуълалар урар юзума,

Дунё қаро кўринмоқда кўзума.

Тарлон ўтган даштлар ётар анграйиб,

Эганг бордай олчанглайсан, бесойиб,

– дея нола чекади. Айни шу шеърий парчадаги “эганг бордай олчанглайсан” иборасининг ўзида қанча ҳасрат, иддао, илтижо жам! Олчанглайсан дегани – шевада худди бошингда эганг бордек, кам-кўстинг йўқдек беғам, беташвиш марсинасан, бодиланасан маъносидаги сўзdir. Етим қолган бўталоқни ҳам Ҳақимбекнинг онаси эмизиб катта қилган эди, дейилади достонда. Шу сабаб ҳам туянинг номи – Қўчалча. Қўчалдош, кўкракдош, эмақдош деган каби.

Ёки чоҳда ётган Ҳақимбекнинг Бойчиборга:

Одамзодларда-я мен ғариб,

Ҳайвонзодларда-я сен ғариб,

– дегандек ўқинч-аламли, айни чоҳда, умидвор фарёдлари, мурожаатлари ҳам борки, бу сатрлар замиридаги кечинмалар теран ва ўзига тортарли бадииятга эгадир.

Қўлтой чолнинг Ёдгорбекка “Сен отангдан, мен боламдан айрилдим” сингари юракнинг туб-қаъридан чиққан ғуссаваш нидоси нақадар табиий ва эзгин!

Алп боласи алп бўлиши, алплик отадан, қалб онадан ўтиши, боқий инсоний бурч ва амаллар бизгача кўп йўл юриб, дарёдай тошиб, ҳикматлари етилиб, замонлар маҳв этолмас қадриятга айланиши учун “Алпомиш”дайн достон ва уни яратган халқ “ўн олти минг уйли Қўнғиротдай” омон бўлмоғи даркор.

“БЎЛМАСАЙДИ БУ ДУНЁДА БАРИ ЎТКИНЧИ...”

Панчатантра ёхуд беш муқаддас китоб. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2013.

Ҳинд халқининг муҳташам бадиий-фалсафий обидалари – “Маҳобҳорат”у Рамана” эпослари қаторида Шарқ адабиёти анъаналарига хос панднома руҳидаги “Панчатантра ёхуд беш муқаддас китоб” асари ҳам эллар аро машҳурдир. Ўзбек китобхони бу дурдонани атоқли мутаржим Иброҳим Ғафуров таржимасида тўлиқ ҳолда ўқишга муяссар бўлди.

Ушбу нашрдан беш китобда (“Дўстларнинг жудо бўлиши”, “Дўст орттириш”, “Қарғалар ва бойқушлар ҳақида”, “Насибани йўқотиш”, “Нодон қилиқлар”) жам бўлган 78 ибратли ҳикоят ва улуг ҳинд фарзанди Жаҳоҳарлаъл Нерунинг “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” асаридан парча ўрин олган. Аслида, китобнинг фазилати бу санок билан англашилмайди. Негаки, “Панчатантра” дуру жаҳоҳирлар яширинган мўтабар бир хазина бўлиб майдонга келган. Минг йилларки, ҳаёт тажрибасига таяниб яшаётган Одам авлодининг ҳақиқат ва адолатни излаш асносида топган ёмби хулосалари мазкур ҳикоятларда ўз аксини топган, десак хато бўлмас. Ҳикоятга илова – хулоса тарзида келтирилган шеърӣ парчаларнинг бетимсол илҳому туғёнли фикрлар-ла омукталашган ажиб тарзи борки, сатрларининг ҳар бири замон шоирларига битта шеър бўлгулик салмоққа эга.

*Аблаҳларни кўтарар шоҳлар,
Шармандани танлар хотинлар.
Нокас, зикна бой бўлар тайин,
Ёмғир қуяр дёнгиз устига...*

Бу сингари бандларнинг ҳар бирида ҳаётӣ ҳақиқат, доно хулосалар мавжуд. “Панчатантра” тайин бир муаллиф қаламидан чиққан ёки маълум бир даврда пайдо бўлган асар эмас, эҳтимол, унинг беқиёс халқчиллиги ва умуминсонийлиги ҳам шундандир. Башариятнинг кўп асрлик тўхтамлари турли ҳайвонлар (маймун, ҳўкиз, шогол, сичқон, қушлар) рамзига сингдирилиб, ҳам эртақ, ҳам афсона, ҳам ҳикоят ўлароқ теран ва тағ маъноли моҳият касб этганки, “Панчатантра”, таъбир жоиз бўлса, китобхон танламайди.

Хилватда ибодат қилувчи Девашарман исмли кекса роҳиб келган эҳсону назрларни йиғар ва бисотини ҳеч кимга ишонмай доим қўйнида сақларди. Ўғри Ашадахбути шу пулларга кўз тикди ва пирнинг ишончига кириб, унга шогирд тушди. Олис сафарга чиққан роҳиб дарёдан ўтишда либосини ечиб, буталар ортига ёзилгани кетди. Шунда ўғри бад ниятини амалга оширди – пулни олдию жуфтакни ростлади. Дод-вой бефойдалигини билган пир сафардан кўнгли совиб, ўзга манзилга йўл олди. Бировнинг уйида бир кеча паноҳ топди. Уй соҳибининг аёли енгилтак, бузуқ хотин эди. Аёл жазмани ёнига отланаркан, пирни меҳмон қилгани шароб кўтариб келаётган маст эрига дуч келиб, йўлдан қайтди. Хотинидан гумонсираб юрган эркақ мастлик таъсирида уни уриб, дарахтга боғлаб ташлади-да, ўзи уйқуга кетди. Қўшни сартарошнинг қўшмачи хотини аёлни жазмани кутаётганини айтиб, эринг қаттиқ уйқуда, сен бориб келгунча мен ўрнингга боғланиб тураман, деди. Икки хотин ўрин алмашди. Аёл учрашувга йўл олди. Бир вақт эр уйғониб, қоронғида қўшни хотинни танимай, “Энди ножўя йўлга юрмасанг, гуноҳингдан ўтаман”, дея

бир неча бор такрорлади. Оғиз очса таниб қолишидан қўрққан қўшни аёл эса жим тураверди. Буни ўзича тушунган эрнинг жаҳли чиқиб, хотиннинг бурнини кесиб ташлади ва тагин уйкуга кетди. Бу орада гуноҳкор аёл қайтиб келди ва дугонасини арқондан бўшатиб, ўзи унинг ўрнига банди бўлди. Бурни кесилган қўшмачи эса нима қиларини билмай уйига жўнади. Унинг эри сарой сартароши эди, уйга кеч қайтарди. Бу гал тонг чоғи шошилиб келдию останада туриб хотинидан янги устарани олиб беришини сўради. Хотин устарани ғилофга солмай узоқдан иргитди. Бундан жаҳлланган эр қайтиб устарани унга отди. Айни шуни кутиб турган аёл фарёд кўтариб кўчага отилди. Хотинининг бурнини кесганликда айблаб, миршаблар сартарошни қозига олиб борди. Қози уни ўлимга ҳукм қилган чоқда роҳиб Девашарман келиб, бор гапни айтиб берди. Сартарош бир ўлимдан қолди. Бу машамшаларни ўз кўзи билан кўрган роҳиб йўқотган хазинаси арзимас нарса эканига имон келтириб, манзилига равона бўлди.

Ҳикоятда бундай сатрлар бор:

*Бегамлик – хотинларни, айрилиқ – ишқ ўтини,
Ишончсизлик – дўстликни
Ҳалок қилар, дарвешни – чоп-чоп, болани – шўхлик,
Коҳинларни – ялқовлик,
Тўқчиликни – исрофгарлик, ориятни – ёвузлик,
Омадни – омадсизлик,
Шоҳни – бемаъни кенгаш, хонадонни – бебошлик,
Экинзорни – танбаллик...*

"Панчатантра"даги бўлимларнинг ҳар бири мустақил асар бўлиш баробарида ўзаро узвий боғланган яхлит фалсафий силсиладир. Ҳикоятлар ҳам худди шундай.

Ҳинд фалсафаси, ахлоқий таълимотларию гўзал анъаналарини қамраган "Панчатантра", айни чоқда, умумбашарий қадриятларни ардоқловчи, улар асосини ташкил этувчи олампарвар ва одампарвар ғоялар билан суғорилган.

Китобхон мутлолаа чоғи ровийнинг улугвор, вазмин овозини эшитиб туради ва унга ҳеч иккиланмай, ишонч билан эргашади. Банагоҳ бойқуш ва сичқон баҳсига қулоқ берган киши саҳифадан саҳифага фикр ва моҳиятга тўлиб ўтаверади. Асар ўқувчини мураккаб ҳаётий хулоса ва ечимларга етаклайди. Инсон ҳаётининг барча чигалликлари, яшаш санъатининг турли қирралари ушбу мумтоз обидада мужассамдир.

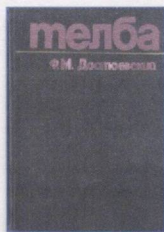
Хулоса ўрнида беш китобнинг асл моҳиятини англатадиган, инсоният ўтар умрда топишга интилган-у, аммо тополмаган маънолар яширин куйидаги сатрларни келтирмоқни жоиз билдик:

*Бўлмасайди қарилиқ, ўлим, туғилиш,
Бўлмасайди айрилиқнинг аччиқ алами,
Бўлмасайди бу дунёда бари ўтқинчи,
Бахтсиз бўлмас эди чунон одамлар.*

МУБАЛО ЮРАКЛАР, МУҲТОЖ ТУЙГУЛАР...

Фёдор Достоевский. Телба. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

Ушбу асар ҳақида ўйлаганимда, айтадиганларим жуда кўп ва маъниликдек туюлади, аммо қозога зўланганда, Мишкін хаёлотидай чувалган бир чалкашлик устун келади...

“Телба” – секин таъсир этувчи “оғу”. Рухни уйғотувчи, ҳаловатни қувиб, чин оромга элтгучи, жонни сиқувга олиб, фикратни ёлғондан тозаловчи малҳаммонанд оғу. Достоевский барча асарини (ҳаммасини ўқиёлганим йўқ) тиши лўқиллаб оғриб турганда ёзганга ўхшайди. Унинг адабий фуқаролари – рух одамлари, кўнгли безовта, мубтало одамлар. “Туйғулар алданмайди, андармон қилинади”, дегувчи бу адиб қаҳрамонлари диологларда “сузиб”, саҳифани бекорга банд этмайди, мудом фикр аятади.

Настасия Филипповнанинг ўчи – Худо билан бандаси ўртасидаги ҳисоб-китобдай беаёв. Бунга ўзини ҳақдор санаган Настасия ҳар гал машаа кўтарганида, энг аввал, ўзини мағлуб этади, ўзини азоб комига ташлайди. Бу аёл қалбида ўчга, қасосга тўлғу, кўнглини заҳарлайдиган, юракдан чиқиб кетмайдиган, кетолмайдиган бир гусса борки – қўрқулик! Ҳар қанча азобланмасин, ўрни тўлмас бир бўшлиқ Настасиянинг руҳий ўпқонларига жо бўлган. Гўдаклигидаёқ топталган, эркак қавмидан совиган, қалбига қўшиб ҳусну қамолини ҳам ана шу – бир дам ўчмас алам ўти қоплаган сулувнинг аҳволоти нақадар аянч ва шафеталаб! Буни унинг ўзи яхши англайди, англагани сари боз қоврилаверади.

Романининг асосий қаҳрамони князь Мишкиннинг ҳоли ҳам шоён ғамноқдир. Бироқ сабий қалбини Швейцария боғларидаги шабнамдек покиза тутган бу инсоннинг кўлидан олибсатар Русиянинг кибор давраларида қора мундирини бодиларча силкитиш эмас, силга чалинган хазонранг Марияга меҳрибонлик қилиш – ИНСОН-НИ СЕВИШ келади, холос. Унинг Настасияга мафтунлиги нақадар рост бўлса, ўзи телба кўринувчи муҳитда танҳолиги ҳам шундай чиндир. Оқкўнгли генерал ойим, қони гупурган асл ўрис йигити Рогожин, телбавор ирод қилаётган Ипполит, бетайин, аммо ҳамиша ҳозир нузир Лебедев, ёлғон гапиргани ва шароб ичгани сайин ўзидан ўтганини ўзи биладиган генерал Иволгин ва уларнинг аёзли Русияга юпун қайтган бахтиқаро князга қилган муомалалари – ҳаётнинг иддаолари, марҳаматларидирки, буларнинг барчаси “Телба” руҳини бойитади.

Романининг охиригида Настасия Филлипповна билан “ҳисоб-китоб” қилгани келган Аглаянинг дардли бир ҳолати сира кўз олдидан кетмайди. “Ким – Аглаями? Настасиями?” Бу савол ошқора айтилган ва унга жавоб қутилган лаҳза – асрга татигулик изтироб туғилган илоҳий дамдир. Саҳифанинг айни шу жойи – китобдаги ёмби. Қулоқни қоматга келтирувчи гуссаваш садо уфуради бу саҳифадан. Князь Мишкиннинг бир дамлик иккиланиши ва Аглаянинг парча ўт бўлиб ёниши, Настасиянинг ҳушдан кетиш манзаралари... ва энг аламлиси, оҳудек ҳуркак Аглаянинг қарахтлик йиллари... туганмас андуҳлари – шошиб ўқийсиз-у, аммо барибир “судралаверасиз”. “Кўзларининг ослари изтиробдан қорайган. Ёши ўтиб қолган бўлса-да, ёшлик оҳори кетмаган, бир қарагандаёқ нигоҳларидан ориятли, андишали, ўз қадр-қимматини яхши биладиган аёл” – Нина Александровна елкасига тақдир ортан зилдек юк – аёлик, оналик, одамлик ташвишларининг ўзи алоҳида бир тадқиқот. Унинг қиёфасида биз фақат рус аёлини эмас, умуман АЁЛ сиймосини кўрамыз.

...Настасиянинг ўлими тасвири. Оқ шоҳи чойшабларнинг қай бир буржиги қон йиғилиб, худди қордаги лопадек бўлиб турибди. Бироқ гул умрида кўргани розолат, хиёнат, алдов ва яна алдов бўлган Настасиянинг ҳасратли қўшиғи барибир муносиб якун топади.

Телба телба бўлиб қолаверади, бахтсизлар бахтиёр бўлиб кетмайди...

Мишкиндек тоза қўз билан оламга боққан адиб муддаоси – изтироб ва қувонч гирдибодидаги одам қалбининг нозик тебранишларини кашф этиш, кўрсатиш бўлса, эҳтимол. Услуб жиҳатидан бирмунча урфдан қолгандек туюлувчи Достоевский сатрларидан дурдек асл оғриқ ва севинч томиб тураркан, унинг ўқувчиси ҳамиша бор.

“КЎЗИМНИ ЯШНАТСА РУБОБИЙ РАНГЛАР...”

Шавкат Раҳмон. Абадиёт оралаб. Тошкент, “Мовароуннаҳр”, 2012.

Шеърнинг феъл-атвorigа ёвқурлик, жўмардлик, покизалик, некбинлик ва қай бир маънода сўфийлик хосдир. Изтиробли кўрқуви, эзгин умиди, бетама юпанчи ҳамишалик бўлган, ўзини ўзга – теградаги олам билан мунтазам ва ҳаққоний қиёсловчи, ҳайратли Юраккина англашга қодир, таассуротини тил ўғириб беришга ожиз илоҳий мувозанат сири Шеърга ўралган, Шеърда яширин.

Рухият фаслларида шамолдек тез ўтиб кетмайдиган, баҳору кузаги ўз-ўзича қайталайдиган, бироқ ажиб бир мавсумлар ҳам борки, улар шоир шуурида неча марта юз очади – ҳеч кимга маълум эмас. Шу боисдан ҳам шеър умри инсон умрини тан олмайди! Шоирнинг ҳамишабаҳор туйғулар боғидаги Сўзи шуурнинг ноаён пучмоқларида нурланади, ранг олади, пишиб етилади. Шоирнинг шеърга кўчувида биз амал қиладиган қонуниятлар кучини йўқотган бўлади. Юрак кўрида тобланган Сўз оддийликка, бир хилликка бўй бермай, бадийий сўзга дўнади, шеър бўлиб тилга чиқади. Тилни куйдириб, оловланиб, ўзга юракларга йўл олади. Қаҳратон ёққан сандал қошида тафт элтиб, яшнаган баҳорни оқ қозга муҳрлаётган бармоқлар – тўрхалта кўтарган ёки таомга чўзилган оддий қўллар эмас. Шу сабаб ҳам шеър умри ҳайрат “тийғи” узра бир боргина содир бўлади, шоир ҳолатини мангуга зарб этади.

“Зулфиқор рух” билан 46 йил яшаган мардона шоир Шавкат Раҳмон йигирма беш асрлик шеърият хирмонига ўзининг мўъжаз, аммо залворли улушини қўша олди. Унинг шеъри нурли нуқталарда бино бўлиб, ақлни шоширувчи сир ва ижодий “очиқ юзли”лик билан юраклар мулкига айланди, “юқумли” бўлди. Унинг ёвқур руҳияти бизга шу шеърлар орқали таниш ва қадрдондир.

Шавкат Раҳмон шеъри – ички тартибот, қатъий интизом, аниқ симметрия асосида пишиқ қурилган, илдизи миллат илдизига туташган сўзларни, мийғида жилва этган аччиқ истехзоларни, муросасиз, бешафқат айтимларни ўзига сиғдирган тирик Сўзлар шеъридир.

Шавкат Раҳмон шеъри – ранглар тўқнашувидан илҳом олиб камалак бичаётган хаёл париларининг сўзонлари, азим тоғлар хўрсиниқлари, шовурига Сулаймон девлари-да сано айтаётган улуғ ва мукаррам дарёларнинг ўзанлари, жасур нигоҳлару ўткир тигларда орияти ярқираган вужуд ва руҳ курашидан барпо бўлган нидолар, гурропар шеъри.

Шавкат Раҳмон шеъри – тириклик ва тирикчилик тарху фарқи оша тийрак боқаётган нигоҳларга аталган, ҳақиқат ҳақида ёниб, мижмардаги чўгдай яллиғланиб турган эзгу, курашчан, юртпарвар, одамий қалблар шеъри.

“Шеър ўз ҳолича туғилишни истайди, сен эса унга кўмак бермоқчи бўласан”, дейди испан шоири Хуан Рамос Хименес. Шавкат Раҳмон шеъри – одатий, кўникилган назмий қолиплардан ҳоли ва тилга андак малол ҳолатлари билан-да табиий туғилган, кенгликлардан келган эркинлик шеъри.

*Оловранг баргларнинг салтанатида
Япроқдай қовжираб ёнганда бағрим,
Фазо жимлигидай куз талъатидан
Меҳрга айланди ҳаттоки қаҳрим.
Дилимда нола йўқ, чашмимда – жола,
Сокин ишқ оташи ёқар жисмимни.*

Хаёлим шу қадар кетди ҳаволаб,
Ҳаттоки унутиб қўйдим исмимни.
Исми нимаёди, деб кундан сўрадим,
Порлаб сўйлаб кетди: энди исминг йўқ.
Шамол гулханлари кўкка ўрлади:
Биз каби руҳинг бор, аммо жисминг йўқ.
Руҳимни дунёга қўшиб ўстимдир,
Энди табиатнинг доно тошиман.
Қаландар шамол ҳам сўйган дўстимдир,
Ҳар бир чумолининг қариндошиман.
Заминга санчилган бир терак каби
Ўйимда титрайди мозий – хотира.
Агарда кўзгалсам оғочлар сафи
Илдизин кўпориб келар ортимдан.
Оповранг баргларнинг жим даврасида
Нақадар юксалиб кетдим ўлимдан,
Бағрим қуйиб кетди жозиб сасидан
Бахтиёр бўлганда само йўлида.
Оний жамолидан кўзим қамашди,
Лаҳзада қорайиб кетди қорликлар.
Йилдирим сингари ўткир қарашдан
Заминга қуладим бахтиёрликдан...

...Эй қиз, қуёш янглиг ботарман энди,
Қуёшдай ёғдулар тўқарсан, эй қиз.
Эй қиз, тупроқ бўлиб ётарман энди,
Осмонда осмондай ўтарсан, эй қиз.

Шеърнинг номи – “Висолсиз ишқ”. Сарлавҳаданоқ ўқувчи кўникмасини қондирган англам – ҳижрон, айролиққа доир таассурот шеър матнида гўёки йўқ. Шу “йўқ”ликдан мангу ҳижронни туйдирадиган ва юракка ойдин неъмат улашадиган нур шеър руҳига жам бўлган. Кундуздай ёруғ, тонгдай тиниқ, самимий, бекин, аини чокда, изтиробли видолар. Қофияга эниб келган қабариқ сўз равишлари янги ўқувчини излайди, унинг шеърӣ тафаккурини ўзга бир маъво остонасига элтади.

Инсон кўзлари ўн миллиондан зиёд рангни фарқлар экан. Шоир тафаккурида кесишажак ранглар, уларнинг ҳаёт–хаёл–туш кенгликларида ишғол этган майдони нақадар рангин! “Оний жамолидан кўзим қамашди”, “Қизиб кетар ер томирлари”, “Ётурман нарсалар аро нарсадай”, “Сувлар симоб каби ялтирар” ва ҳоказо... Шоирнинг руҳида айқашган ранглар тўзони шу зайл сўз шаклини олади, рамзларга айланади.

“Абадият оралаб” китобидан ўрин олган ҳар бир шеър такрор-такрор ўқиладиган, бироқ сири, сехри кетиб қолмайдиган адабий ҳодислардир. Улардан фақат завқ олмоқ лозим.

Siyosiy madaniyat mezonlari

Ижтимоий жараёнларнинг жадаллашуви, плюрализм ва кўппартиявийликнинг шаклланиши сиёсий маданиятнинг янги кўринишларини юзага келтирмоқда.

"Сиёсий маданият турли ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий бирликлар, алоҳида индивидларнинг муносабатларини, уларнинг сиёсий ғоялар ва қадриятларни ҳамда сиёсий анъаналарни англаб етиши ва ҳар хил даражада ўзлаштириши, уларни рўйбга чиқариш шакллари ва усулларини ҳамда улар билан боғлиқ сиёсий фаолиятнинг турли вариантларини ўз ичига олади" (Одилькориев Х.Т., Ғойибназаров Ш.Ғ. *Сиёсий маданият*. Т., 2004, 73-бет).

Рус файласуфи В.Максименко фикрича, сиёсий маданият "сиёсий хулқ-атвор ва ҳокимиятнинг идрок этишининг тарихан юзага келган ва ижтимоий жиҳатдан асосланган стереотиплари мажмуидир" (Максименко В.И. *Востоковедная политология в поисках своего предмета // Политические отношения на востоке: общее и особенное*. М., 1990, стр. 28).

Плюрализм шароитида ёшларнинг сиёсий маданияти шаклланиши ва юксалиб бориши "авваламбор, мамлакатимизни янада демократлаштириш ва либераллаштириш йўлидаги саъй-ҳаракатларнинг суръатига, фуқароларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигига, уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг юксаклигига ва ўз-ўзидан аёнки, биринчи навбатда сиёсий партияларнинг етуқлик даражасига, уларнинг Ўзбекистонимиз тақдири ва келажагига дахлдор бундай улкан масъулиятли ваколатларни ўз зиммасига олишга қай даражада тайёр эканлигига бевосита боғлиқдир" (Ислом Каримов. *Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси*. Т., Ўзбекистон, 2010, 15-бет). Бинобарин, сиёсий маданиятнинг юксалиши демократлаштириш, эркинлаштириш, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг шаклланиши, шу билан бирга, сиёсий партиялар мавқеининг ошиши билан узвий боғлиқ ҳолда кечишини назарда тутиш зарур.

Ёшлар тафаккурида, сиёсий маданият нуқтаи назаридан, амалийлик (конструктивлик) устувор аҳамиятга эга. Айни чоқда, фикрлар хилма-хиллиги муштараклик принциpigа мувофиқ бўлиши керак. Муштарак жиҳатларни эътироф этмаслик, охир-оқибатда фикрни асоссиз инкор қилишга, яъни фикрий нигилизмга олиб боради. Бу эса сиёсий ихтилофларга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун фикрлар хилма-хиллиги, хусусан, сиёсий плюрализм ва ҳар бир масалага конструктив ёндашиш сиёсий маданиятнинг муҳим талабидир.

Амалийлик сиёсатшunosлиқда конструктивлик тушунчаси орқали ифодаланади. Ёшларда конструктив сиёсий маданиятнинг шаклланиши куйидаги хусусиятларга эга: 1) ҳар қандай сиёсий маданият ҳам конструктив бўлавермайди; бу эса амалий жиҳатдан аҳамиятсиз сиёсий маданият ҳам борлигини англатади; 2) сиёсий воқеликни нигилистик идрок этиш ёки унга бепарво муносабатда бўлиш деструктив моҳиятга эга; сиёсий маданиятнинг деструктив характерга эга бўлиши демократик тамойилларга амал қилмаслиққа олиб боради.

Ёшлар ҳаётида амалий сиёсий маданият, ташкилий нуқтаи назардан, аниқ дастур ва йўналишга эга бўлиши керак. Ёшларда сиёсий маданиятнинг конструктив жиҳати: 1) ижтимоий ҳаракат дастури, низоми ва мақсад-вазифаларини аниқ идрок этиши ҳамда амалий фаолиятга оқилона татбиқ эта олиши; 2) сиёсий партиялар орқали сиёсий маданият кўникмаларининг шаклланиши, мазкур кўникмаларнинг сиёсий партиялар фаолияти ҳамда дастурий мақсад ва вазифалари ижросида қўлланилиши; 3) нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолияти; 4) ёшларнинг ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришида яққол намоён бўлади. Бу борада сиёсий маданият юзасидан юзак тасаввур ва билимга эга бўлишнинг ўзи етарли эмас. Сиёсий маданиятнинг амалий характери ёшларнинг турли сиёсий гуруҳлар мақсадларини фарқлай олиши, сиёсат иштирокчиларининг (субъектлари) интилиш ва муддаосини тўғри баҳолашида кўринади. Маълумки, турли сиёсий институтлар ва гуруҳлар турфа

мақсад ва манфаатларни кўзлайди. Демак, ёшлардан уларнинг фаолиятига оқилона баҳо бера олиш, сиёсий мақсадларнинг атиги ижрозисига айланиб қолмаслик талаб этилади. Эмоционаллик, ҳиссиётларга берилувчанлик, беқарорлик, вазиятга баҳо беришда шомашошарлик каби ёшларга хос айрим руҳий-психологик ҳолатлар ҳам конструктив сиёсий маданиятни шакллантиришни тақозо этади.

Ёшларнинг сиёсий фаоллиги ошишида ижтимоий муҳит таъсирини алоҳида эътиборга олиш зарур. Ёшларнинг сиёсий жараёнларда иштироки турлича экани ҳам бу масалаларни жиддий ўрганиш, хулосалар чиқариш ва зарур амалий чоралар кўришни талаб этади.

Ёшларда сиёсий маданиятнинг шаклланиши сиёсий тузум, тартиботлар билан узвий боғлиқ. Яъни, сиёсий маданият шунчаки расмийлаштирилган айланиши ёки демократик жараёнлар туфайли амалий (конструктив) кўринишга эга бўлиб бориши ҳам мумкин. Сиёсий ҳаётнинг демократлашиши ёшларда плюрализм муҳитига мос

сиёсий маданиятнинг қарор топишига шароит яратди. Айни чоқда, бу жараён эркин демократик тамойилларни эътироф этиш, либерал ўзгаришларни бир-бири билан мувофиқ олиб бориш асосида кечади.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, ёшларнинг сиёсий маданияти фикрлар хилма-хиллиги муҳитида қарор топади. Бундан оқилона фойдаланиш демократия талабларига мос келади ва унга хизмат қилади. Иккинчидан, сиёсий маданият ёшлардан турфа фикрларга нисбатан конструктив қарашни тақозо этади. Демак, демократик конструктив сиёсий маданият ўзига хос мезон ҳисобланади. Учинчидан, ёшларнинг сиёсий маданияти бугунги глобаллашув шароитида турли фикрларга нисбатан тоқатли бўлишни тақозо этади. Яъни, сиёсий плюрализм ёшларда конструктив сиёсий маданият кўринишлари орқали юзга чиқади.

Зоҳиджон ХУШВАҚТОВ,
ЎзДЖТИ ўқитувчиси

Qahramonlik tasodifiy hodisami?

Замонавий жамиятлар инсон ҳаётини бир қолипга солиш, ранг-баранг борлиқни, муносабатларни бирхиллаштириш йўлидан бормоқда. Жамият ўрнатган ижтимоий, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар кишилар ўртасида нафақат тенглик ва тенг ҳуқуқлилини, шунингдек, улар хатти-ҳаракатларида ҳам бирхиллини шакллантирмоқди. Шу сабабли бугунги кунда аксарият ёшлар жамиятда қаҳрамонликка ҳожат қолмади деган фикрда. Хусусан, талабалар ўртасида социологик сўровнома ўтказганимизда, респондентларнинг 81 фоизи "қаҳрамонлик ота-боболаримизга хос фазилат", 16 фоизи "ҳозирги ҳаётда қаҳрамонликка ўрин йўқ", атиги 3 фоизи "ижтимоий ҳаётда ҳамон қаҳрамонликка эҳтиёж бор" дея фикр билдирган.

Тўғри, ҳаммадан бирдек фидойилик, жасурлик қутиб бўлмайди. Қаҳрамонлик доим ҳам ўзини оловга отиш ёки қуролланган жиноятчи олдига кўрак кериб чиқишни талаб қилавермайди. Бундай мардлик қаҳрамонлиkning юксак кўринишидир. Лекин кундалик ҳаёт ҳам фидойилик-

ни, жамият манфаатлари йўлида сабр-тоқат билан меҳнат қилиш, эл-юр равнақи, миллат шаъни, фаровон келажак учун соғлом, билимли ёш авлодни етиштиришни тақозо этадики, бу ҳам моҳиятан қаҳрамонликдир. Ҳаёт тинч-осуда кечаётганда, жамиятда эзгу режалар рўйбга чиқарилаётганда қаҳрамонлиkning шакли, кўринишлари ҳам шунга мувофиқ бўлади.

Қаҳрамонлиkning энг муҳим, ижтимоий фойдалоқ жихати шундаки, у энг аввало ҳаёт йўлини излаётган ёшларнинг маънавий идеалини шакллантиради. Сўровнома иштирокчиларининг 62 фоизи "қаҳрамонлар маънавий ҳаётимизни бойитади", 60 фоизи "миллий қаҳрамонларимизга ҳурмат уйғотади", 55 фоизи "буюк аждодларимизни эъзозлашга ўргатади", 31 фоизи "фидойилик ва жасурлик фазилатларини шакллантиради", 24 фоизи "ватанпарварлик руҳида тарбиялайди" дея жавоб берган. Кўриниб турибдики, қаҳрамонлик ёшлар учун маънавий идеал, ҳаётий тимсол бўла олади, лекин меҳнатсеварлик сўровнома жавоблари

орасида энг охирги ўринда турибди. Демак, бугунги ёшлар меҳнатсеварлиқнинг қахрамонона фазилат эканини деярли билмайди. Жамиятда меҳнатнинг шакл ва моҳияти ҳам ўзгариб бормоқда, илгариги ўроқ-болға кўтарган ишчи ўрини компьютер қаршисида ўтириб бутун цехни бошқарадиган, меҳнати интеллектуал хусусиятга эга ходимлар эгалламоқда. Бу ўзгариш респондентларнинг меҳнатсеварликка оид қарашларига таъсир этиши керак эди, бироқ бу таъсир ҳозирча кузатилмаётир. Чамаси, жамиятда меҳнатга бўлган муносабатда, айниқса, ёшлар ўртасида уни тарғиб этишда янги педагогик технология ва воситалардан фойдаланиш кенг йўлга қўйилмоғи лозим.

Қахрамонлик тасодифий ҳодиса эмас, у бутун ижтимоий-маънавий ва педагогик жараёнлар ҳосиласидир. Тўғри, ҳеч бир тарбия масканида қахрамонлик махсус ўргатилмайди, бу алоҳида фан ёки курс сифатида ўқитилмайди. Бутун ижтимоий-маънавий ҳаёт, тарбиявий тадбирлар, оила муҳити, маориф тизими, оммавий ахборот воситалари кишининг фазилатларига билвосита ёки бевосита таъсир этади. Унда ижобий ва салбий хусусиятларни шакллантиради. Шунинг учун қахрамонликка тайёрловчи дастур, қолип, режа бўлиши қийин-у, аммо инсон руҳияти қахрамонларни эъзозлаб, уларга эргашиш, тақдир қилишга мудом шай, тайёрдир. Кўз ўнгидан кескин тўқнашув ёки адолатсизлик рўй берса, виждони бор одам бефарқ қараб туролмайди. Бундай вазиятда ҳатто жисмонан заиф киши ҳам маънавий жасоратга, қахрамонлик кўрсатишга интилади, инсондаги ушбу маънавий-руҳий ҳолат, тайёргарлик унда қахрамонона фазилатларни шакллантиришга имкон беради. Демак, ҳар бир киши қахрамонлик кўрсатиши, ҳар бир кишида ушбу фазилатни тарбиялаш мумкин.

Эркин демократик жамиятда киши ўзидаги бор фазилату салоҳиятларни тўла-тўқис рўёбга чиқариш имкониятига эга бўлади. Эркинлик, демократия излаб ғояма-ғоя, ўлкама-ўлка кезади-ган шахс эмас, элу юртни деб жон қуйдирадиган киши жамиятимизнинг янгиланишига кўпроқ дахлдордир. Маънавий жасоратга барча қодир, гап демократик ўзгаришларда фаол қатнашишни бурч деб билиб, сабр-чидам билан ижтимоий тараққиётга ҳисса қўшишдадир. Қахрамонлик ноёб ҳодиса бўлса-да, у жамиятдаги ижтимоий-маънавий ўзгаришлардан ташқарида рўй бермайди. Жамият тан олган қахрамонлик шахс

фидойилиги, альтруизми орқали яна жамиятга, одамлар ҳаётига, уларнинг маънавий борлиғига қайтиб келади. Бугун жамият эркинлик, демократия сари бораётганда ушбу қадриятларнинг қарор топишига муносиб ҳисса қўшиш ҳам қахрамонликдир.

Жамиятни, одамларни маънавий, ахлоқий камолотга етаклаш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Тарихда ҳам бундай инсонлар кўп бўлмаган. Будда, Конфуций, Исо Масих, Муҳаммад алайҳиссалом, Махатма Ганди, Тереза Она каби буюк зотлар ҳаёти ва фаолияти моҳиятан қахрамонлиқдир. Улар жамият маънавиятини белгилаб берган, миллионлаб кишининг ахлоқий баркамоллигини ўйлаб оромю осуда ҳаётдан воз кечган буюк зотлардир. Масалан, шохнинг яккаю ягона ўғли бўлган Будда бир умр айш-ишратда ҳаёт кечириши мумкин эди, лекин у умрини кишиларни маънавий-ахлоқий камолотга етаклашга бағишлаган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёти, Т.Карлейль ибораси билан айтганда, "ғўзал қахрамонлик намунасидир". "У инсониятни маънавий жиҳатдан бирлаштиришга интилди, исломни энг қудратли, поклик, эзулик ва инсонпарварлиқни тарғиб этувчи" динга айлантирди. У асос солган, белгилаб берган маънавий-ахлоқий қадриятлар ва меъёрлар туфайли ислом бир аср ўтмай жаҳон динига айланди.

Қахрамонлик юксак ахлоқий мақсадга, меъёрларга асослангани туфайли ён-атрофдаги кишиларга фахр, ғурур, гоҳо ҳайрат уйғотади. Ҳеч ким — на жамият, на одамлар кишидан қахрамонона хатти-ҳаракатни талаб қилади, шахснинг ўзи ихтиёрий равишда қалб амри билан, ҳаёт тарзига айланган юксак ахлоқий меъёрларга қўра ҳаётини хавф остига қўяди ёки умрини ҳамма ҳам журъат этавермайдиган касб-корга бахш этади. Шу боис ҳам ноодатийлик қахрамонликка хосдир. Ноодатий ҳолат эса мудом ноодатий хулқ-атвор, хатти-ҳаракатларни тақозо этади. Ноодатийлик қахрамон учун одатий ҳолдир, бошқалар унинг қахрамонлигидан ҳайратга тушганда, у буни одатий ҳол ҳисоблайди. Кўпинча бу камтарликка йўйилади. Аслида, у қахрамон қалбида шаклланган юксак маънавий-ахлоқий тутумларнинг хатти-ҳаракатдаги ифодасидир. Жамият, кишилар ушбу меъёрларни идеалга айлантиради, улардан ахлоқ кодекслари яратади. Шу тариқа жамият, кишилар ижтимоий-маънавий тараққиёт йўлларини белгилаб олади. Демак,

қахрамонликда жамият ижтимоий-маънавий тараққиётининг андозаси, модели мужассамдир. Тўғри, бу андоза, модел тараққиётнинг барча томонларини ифода этолмайди, аммо келажагини ўйлаган ҳар бир жамият қахрамонлиқдаги юксак маънавий-ахлоқий нормалар инсоният интилиб, орзу қилиб, маёқ билиб келаётган ноёб,

кишиларнинг ижтимоий ҳаётига, тасаввур ва қарашларига маъно, моҳият бахш этувчи ҳодиса эканини унутолмайди.

Римма ЗАМИЛОВА,

*Наманган давлат Педагогика институти
ўқитувчиси*

Germaniyada yoshlar siyosati

Германия – Европанинг аҳоли орасида ижтимоий иш олиб бориш энг ривожланган давлатларидандир. Мамлакат Конституциясида ҳам Германия ижтимоий давлат экани алоҳида қайд этилган. Айни соҳа бу мамлакатда XIX аср ўрталарида юзага келди, XX аср бошларида эса унинг турли давлат ва жамоат тузилмалари пайдо бўлди. 1919 йилда таркиб топган Германия давлат ва хусусий васийлик уюшмаси бугун, айниқса, катта мавқе ва таъсирга эга. Мазкур уюшма ижтимоий хизмат соҳасидаги барча давлат, жамоат ва тижорат ташкилотларини ўз сафида бириктиради. Давлат ижтимоий хизматлар соҳасига айни шу уюшма орқали кўмаклашади.

Германия тажрибасидаги ўзига хос жиҳатлардан бири шуки, бу давлатда ижтимоий ходимлар ва ижтимоий педагоглар ўзаро фарқли икки гуруҳ ҳисобланади. Ижтимоий ходимлар ҳам ўз навбатида яна бир неча тоифага бўлинади. Чунончи, қариялар, ногиронлар, болалар, ёшлар, камбағаллар ва ишсизлар билан шуғулланувчи ходимлар мавжуд. Бундай ходимлар давлат ва жамоат ташкилотлари, бизнес тузилмаларида фаолият кўрсатади.

Сиртдан қаралса, Германияда ёшлар билан гўё ҳеч қандай иш олиб борилмайдигандек туюлади – йигит-қизларнинг ўзи ташаббус билан қикиб, турли муаммоларини ҳал этиш бўйича марказлар ташкил этади. Бу давлатда ижтимоий хизмат соҳасида 1,5 миллиондан ортиқ кўнгилли фаолият кўрсатади.

Ёшлар билан ишлаш давлат ва нодавлат ташкилотлар зиммасидаги вазифа бўлиб, бу йўналишдаги ишлар муниципалитетлар билан бирга, ҳудуд ва федерал бюджетдан молиялантиради.

Ижтимоий хизмат вояга етмаганлар ва ёшларга кўмак бериш ҳақидаги қонун асо-

сида, давлат ва нодавлат ташкилотлари ҳамкорлигида олиб борилади. Қонунда бир қатор муҳим жиҳатлар, чунончи, ёшларни ижтимоий муҳофазалаш, уларга ижтимоий-педагогик кўмаклашиш, умумий ва касбий таълим олишига ёрдамлашиш, меҳнатга ва жамиятга интеграциялашувини таъминлаш зарурлиги белгиланган.

Германияда ёшлар билан ишлашнинг мақсади – йигит ва қизларни касбга ва жамиятга интеграциялаш, уларнинг ижтимоий ҳаётда фаол қатнашувини таъминлашдан иборат.

Ижтимоий хизмат объектлари, энг аввало, 27 ёшга бўлган, моддий-маънавий камситилган, ижтимоий ҳимояланмаган йигит-қизлардир. Ёшлар билан ишлаш нафақат уларга ёрдам бериш мақсадида, балки ёшлар сиёсатининг таркибий қисми сифатида ҳам амалга оширилади.

Ижтимоий хизмат субъектлари – Ёшлар билан ижтимоий иш олиб бориш федерал ишчи бирлашмасига уюшган муассасалар ҳисобланади. Булар – Инжилчиларнинг ёшлар билан ижтимоий иш олиб бориш федерал ишчи уюшмаси; Ёшлар билан эркин ижтимоий иш олиб бориш федерал ишчи уюшмаси (у Немис Қизил Хоч жамияти ҳамда Муқобил хайрия жамиятини ўз ичига олган); Католик ёшлар билан ижтимоий иш олиб бориш федерал ишчи уюшмаси ва бошқалардир.

Ниҳоят, ижтимоий хизмат соҳалари қуйидагилар: ижтимоий-меҳнат мослашуви; муҳожир ёшларга ёрдам; уй-жой масаласида кўмаклашиш; гендер ишлари; мактабларда ижтимоий иш олиб бориш; қидирув фаолияти.

Ижтимоий меҳнат мослашуви йўналиши ёшлар билан ишлашнинг энг йирик фаолият соҳаси ҳисобланади. Ушбу йўналиш ижтимоий кўмакка муҳтож ёшларни касбга йўналтириш,

уларни ўқитиш, ишга жойлаштириш, малакасини ошириш кабиларни ўз ичига олади. Ёшлар устакхоналари ва махсус лойиҳалардан ташқари касбга ҳозирлаш учун бир қанча курслар ташкил этилади.

Германияга янги келган муҳожир ёшлар билан ишлаш соҳаси ҳам бир неча йиллардан буён фолият кўрсатиб келмоқда. Васийлик марказлари ёш хорижликларни мактабга, касбга ва жамиятга интеграциялаш бобида уларга ёрдам кўрсатади. Бу марказларда ёшлар ўзини қизиқтирган турли мавзуларда бепул маслаҳат олиши мумкин. Уларга тил ўрганиш курслари хизмат кўрсатади, ҳатто кўнгилочар масканларда ҳордиқ чиқариш юзасидан таклиф ва тавсиялар берилади. Васийлик марказлари кейс-менежментни амалга ошириб, бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда ёш муҳожирларнинг янги ижтимоий муҳитга интеграциялашувига мададкор бўлади.

Ижтимоий хизмат йўналишлари орасида уй-жойга муҳтож ёшларга кўмаклашиш ўзининг хилма-хил шакллари билан ажралиб туради. Ёшларни ўзи танлаган касб ва эгаллаган мутахассислиги бўйича, ижтимоий-педагогик жиҳатни инобатга олиб, ота-она уйдан бошқа хонадонга жойлаштириш шу жумладандир. Умумий ёки касбий таълимни ўтаётган ёшларнинг ўқишга қатнашини энгиллаштириш, чигал оилавий ва шахсий муаммолар гирдобига қолганларни эса янги соғлом муҳитга кўчириш учун ана шу хизматдан фойдаланилади. Бош-

қача қилиб айтганда, бундай уй-жой билан олис ҳудуддан келган ёки ночор аҳволда қолган ёшлар таъминланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бир томондан, ёшларнинг ўзига хос муаммолари, бошқа томондан, ижтимоий-педагогик талаблар ушбу хизмат ходимлари бундай ёшлардан ҳарфата бир неча бор хабар олишини тақозо этади.

Мактабларда ташкил қилинадиган ижтимоий ишлардан асосий мақсад – мактабни болалар учун ҳаёт дарсхонасига айлантиришдир. Бунда мактаб таълимидан касб таълимига ўтаётган ўсмирларга йўналтирилган ёрдамчи дастурлар ишга солинади. Ўғил ва қиз болаларнинг жисмоний ва руҳий хусусиятлари, келгусида бирор касбни эгаллашда бу тафовутларнинг роли атрофлича тушунтирилади.

Гендерга оид ижтимоий лойиҳалар хотин-қизларга барча соҳаларда кўмак беришни назарда тутди. Хотин-қизларнинг меҳнат бозорида ўзига хос ўрин ва мавқе эгаллаши ҳам уларни қўллаб-қувватлашга алоҳида ёндашишни тақозо этади.

Хуллас, Германияда ёшлар билан ижтимоий иш олиб бориш ўзига хослиги, юксак тараққий этгани бориш эътибор ва эътирофга молик. Айни мавзунини тадқиқ этаётган илмий изланувчилар учун бу тажриба айниқса қизиқарлидир.

Шухрат ОРИПОВ,

ТДПУ катта илмий ходим-изланувчиси

Postnoklassik tafakkur tarzi

Илмий тафаккур тарзи ва методология масаласи фалсафанинг долзарб муаммоларидан бўлиб келган. Антик фалсафадан то постноклассик фалсафагача методология ва тафаккур тарзи ўртасида диалектик алоқадорлик мавжуд.

XX асрнинг охири чорагига келиб, синергетика, нанотехнология, глобал эволюционизм, циклология, диссипатив структуралар назарияси, виртуалистика каби янги илмий йўналишлар вужудга келди. Бу йўналишлар таъсирида фан методологияси ва илмий тафаккур тарзига ёндашув тубдан ўзгармоқда. Хусусан, табиий ва ижтимоий-гуманитар фанларнинг ғоявий-

маънавий асослари янгиланмоқда, шу аснода, янги, айтиш мумкинки, постноклассик илмий дунёқараш шакланмоқда.

Постноклассик илмий тафаккур тарзининг юзага келишига сабаб бўлган дастлабки концептуал тасаввур ва тамойилларнинг ғусеологик "илдизи" классик фанга бориб тақалади. Классик ва постноклассик тафаккур тарзини боғловчи бўгин сифатида ноклассик фанлар доирасида шакланган соҳавий (физик, биологик, кибернетик) тафаккур тарзлари ҳозирги замон фан-техника инқилобида муҳим роль ўйнамоқда. Янги шаклланаётган постноклассик

илмий тафаккур тарзи эса кенг қамровли ижтимоий ва ғосеологик ҳодиса сифатида ҳозирги замон фани ва фалсафасининг ангиланишида истиқболли имкониятлар очмоқда.

Постноклассик илмий тафаккур тарзи хусусида мулоҳаза юритганда, уни умумий тарзда қуйидегича таърифлаш мумкин: "Постноклассик илмий тафаккур тарзи моддий ва маънавий борлиқни ўрганадиган фанларга нисбатан йўналтирувчи интенция сифатида ўз таркибига чиқиқсизлик, кўпқутблилик, кўпўлчовилик, беқарорлик, номуайямлиқ, тартибсизлик, даврийлик, тадрижийлик, мувозанатсизлик, универсаллик каби унсурларни олган ғоявий-назарий ҳосиладир".

Постноклассик илмий тафаккур тарзи ҳозирги замон фанларининг концептуал унсурларини ўзига сингдириб борар экан, илмий билиш ва амалиёт учун муҳим бўлган баъзи методологик, эпистемологик ва эвристик аҳамиятга эга муаммоларни ўртага ташлайди. Постноклассик фан ўрганадиган чиқиқсиз ҳолат классик ва ноклассик фан тадқиқ этмаган масалаларда намоён бўлмоқда. Бу ерда объектларга оид ҳоссалар ва уларнинг ифодаси бўлган "беқарорлик", "мувозанатсизлик", "ташқиллаш", "ўз-ўзини ташқиллаштириш" тушунчаларининг вужудга келадиганини эътироф этиш мумкин (Севрский Я.И. *Нелинейный мир постнеклассической науки и творческое наследие Ж.Делеза // Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.ф.н. М., 2004. // <http://www.odn2.ru/index.php/biblioteka/25-postneklassika/57-nelinejnyj-mir-postneklassicheskoy-nauki-i-tvorcheskoe-nasledie-zhdeleza>*).

Постноклассик фанларда инсонпарварлаштириш тенденцияси кучайиб бормоқда. Демакки, синергетика, виртуалистика, глобалистика каби йўналишлар тараққиёти ҳозирги замон постноклассик илмий тафаккур тарзини гуманизм билан омикталашни тақозо этади.

К. Поппер постноклассик фалсафанинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган баъзи ғояларни илгари сурди. Унинг фикрича, фалсафанинг асосий вазифаси илмий билишнинг ўсиши ва илмий билимни ноилмий билимдан ажратиш йўлларини, усулларини ўрганишдир. Буни олим демаркация усули деб атади. К. Поппер постноклассик эволюцион эпистемологиянинг асосчиларидан ҳисобланади. Поппер мантиқий эмпиристарнинг илмий мулоҳазалар мезони – верификация тамойили деган фикрига қарши фалсафанинг асо-

сий вазифаларидан бири сифатида демаркация муаммосини илгари сурди. Демаркация усули – фальсификациядир, яъни фанга тегишли ҳар қандай фикрни инкор этишдир.

Постноклассик фалсафанинг вужудга келиши ва ривожланишига ҳисса қўшган яна бир файласуф Майкл Поланидир. У яратган яширин шахсий билим концепцияси ўзига ҳослиги ва олдинги босқичнинг норматив-рационалистик муаммоларига номувофиқлиги билан ажралиб туради (Шермухаммедова Н. *Фан фалсафаси ва методологияси. Т., 2012, 165-бет*).

Поланининг фикрича, фанни маълум малака, ўзига хос тафаккур тарзи, таҳлил ва умумлаштириш маҳорати, тил ва фикрлаш бойлигига эга кишилар ривожлантиради. Бундан ташқари, тадқиқотчининг меҳнат ва фикрлаш тарзига илмий мактаб аъёналари, мулоқот ҳамда бошқа олимлар ижоди намуна бўлади.

Методологик плюрализм, яъни ҳар қандай методологиянинг, шу жумладан, рационалистик методологиянинг бир томонламалиги, чекланганлигини англашдир. Америкалик фан методолог Пол Фейерабенд "Барча услублардан истифода этиш мумкин" (Фейерабенд П. *Избранные труды по методологии науки. М., 1986. стр. 453*). тамойили билан постноклассик илмий тафаккур тарзида плюрализмни кучайтирди. Олимнинг бундай ёндашуви анархистик эпистемология деб аталади. Фейерабенд ягона универсал методнинг мавжудлигини инкор этади.

П. Фейерабенд плюралистик методологияни ишлаб чиқаркан, фалсафага пролиферация тамойилини киритди. Пролиферация атамаси биология фанидан олинган бўлиб, ўсимлик ёки ҳайвонларда янги ҳужайранинг ҳосил бўлиши ҳисобидан тўқималарнинг ўсиб кўпайишини, тармоқланишини билдиради. Фейерабенднинг асосий ғоясига кўра, альтернатив назарияларни ишлаб чиқиш йўли билан билим "томир отади" ва тармоқланиб ривожланади. Тармоқланиш жараёнида ҳосил бўлган ва бирламчи таянч назарияга нисбатан шаклланган назариялар ўзаро мантиқан боғланмаган, умумий меъёрий қоидаларга эга эмас, улар турли тушунча ва усулларга суянади. Пролиферация тамойили ҳатто етарли даражада тасдиқланган ва кенг эътироф этилган бўлса-да, уларга мос тушмайдиган назарияларни яратишга имкон беради. Фейерабенднинг фикрича, "билиш жараёнининг объектив бўлиши учун фикрлар хилма-хиллиги зарурдир" (*уша манба, 178-бет*).

Илмий тафаккур пролиферациясининг классик, ноклассик ва постноклассик кўринишлари эволюцион, тизимли ва кибернетик, диалектик, бинар, метафизик, инновацион ва бошқа шахобчаларга бўлиниб кетади.

Умумназарий тафаккур тарзи сифатида ҳукм сурган, илмий билиш тараққиётига дам ижобий, дам салбий таъсир кўрсатган баъзи назарий тафаккур кўринишлари (диалектик, бинар, метафизик, догматик, тизимли) постноклассик тафаккур тарзини таҳлил қилиш ва баҳо беришда муҳим аҳамият касб этади.

Шуни таъкидлаш жоизки, постноклассик ғоя ва ёндашувлар фалсафа ва фан методологияси олдида бир қатор онтологик ва методологик муаммолар қўйди. Бу муаммоларнинг илмий муҳокамаси жараёнида постноклассик фалсафа намояндalари бир қанча ижодий ёндашувлари илгари сурди. Бу соҳага катта хисса қўшган олимлардан бири инглиз файласуфи Имре Лакатосдир. Унинг методологиясида фан тараққиётига илмий тадқиқот дастурларининг узлуқсиз ўрин алмашинуви сифатида қаралади. Лакатос фикрича, илмий дастур илмий билимнинг муҳим бирлигидир. У илгари сурган кон-

цепция нуктаи назаридан фаннинг ривожланиши тадқиқот дастурларининг ўзгаришидир. "Мен фаннинг узлуқсизлигига Поппер кўзойнаги орқали қарайман", деб тан олади у (*Лакатос И. Доказательство и опровержение. М., "ЭКСМО", 2005, стр. 78*).

Илмий тадқиқотда қайси йўл ўта истиқболли ("ижобий эвристика") экани, қайси йўлни четлаб ўтиш лозимлигини ("салбий эвристика") белгилаб берувчи меъёрлар мавжуд. Лакатоснинг қарашларига кўра, тадқиқот режаларини амалга ошириш жараёнида анги (истиқболли) ва эски (имкониятлари истифода этиб бўлинган) босқичларни ажратиш кўрсатиш мумкин (*Лакатос И. Методология научных исследований в программах // Вопросы философии. 1995, № 4, стр. 138*).

Шундай қилиб, К.Поппер, П.Фейерабенд ва И.Лакатослар ишлаб чиққан фан тараққиётининг назарий ва методологик моделлари постноклассик фан ва тафаккур тарзи ривожда муҳим роль ўйнади.

Гулноза СУЛТОНОВА,

СамДУ тадқиқотчи-изланувчиси

"To'rtinchi hokimiyat" mas'uliyati

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш, таҳлил қилиш ва кенг омма онига сингдиришда оммавий ахборот воситалари муҳим ўрин тутди. Давлатимиз раҳбари илгари сурган "Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси"да ҳам оммавий ахборот воситаларининг фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган. Сўнгги йилларда ОАВни "тўртинчи ҳокимият" даражасига кўтариш борасида бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди. "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида", "Телекоммуникациялар тўғрисида", "Реклама тўғрисида", "Ахборотлаштириш тўғрисида", "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги қонунлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари, босма оммавий ахборот воситалари ва наشريётларга

солиқ борасида имтиёзлар берилгани соҳа ҳодимлари фаолияти рағбатлантирилаётганининг тасдиғи дейиш мумкин.

Шунингдек, концепцияга мувофиқ, "Теле-радиозинтиштиришлар тўғрисида", "Оммавий ахборот воситалари фаолиятининг иқтисодий асослари тўғрисида", "Оммавий ахборот воситаларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кафолатлари тўғрисида"ги қонунларни қабул қилиш тақдир этилди. Хўш, бу демократик ислохотларнинг аҳамияти нималарда намоён бўлади? Мазкур ислохотлар фуқароларнинг ахборот олиш имконияти ва ҳуқуқини янада кенгайтиради; аҳолининг сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий маданиятини оширишга хизмат қилади; ОАВ билан халқнинг узвий алоқасини, шунингдек, "тўртинчи ҳокимият" эркинлиги ва мустақиллигини янада мустаҳкамлайди; му-

аллифлик ҳуқуқлари ва интеллектуал мулкни ишончли ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий кафолатлари ва механизмини кучайтиради; миллий ахборот маконини барқарорлаштириб, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини муҳофаза этади; давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг шаффофлигини таъминлашга хизмат қилади.

Юртимизда барча соҳалар қатори соғлиқни сақлаш тизимида ҳам ислохотлар амалга оширилмоқда. Инсон саломатлигини муҳофаза қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган, бу борада бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб, амалга татбиқ этилмоқда. Шу билан бирга, 2011 йилнинг 26 ноябрида "Ўзбекистонда она ва бола саломатлигини муҳофаза қилишнинг миллий модели: "Соғлом она – соғлом бола" мавзусида халқаро симпозиум ўтказилгани, скрининг марказлари ишга туширилаётгани, тиббиёт муассасаларига тажриба алмашиш учун хорижий шифокорлар тақлиф қилинаётгани, мунтазам саломатлик марафонлари ташкил этилаётганини ҳам таъкидлаш жоиз. Ҳозирги вақтда давлат бюджетининг ярмидан ошiq қисми ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилмоқда. Ўтган 20 йил мобайнида аҳоли орасида соғлом турмуш тарзи тарғиботи йўлидаги жадал саъй-ҳаракатлар натижаси ўларoқ одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73-75 ёшга етди.

Сўнгги йилларда оммавий ахборот воситаларида атроф-муҳит муҳофазаси, саломатлик мавзуси кенг ёритилмоқда. Телерадиоканалларда "Экопойтахт", "Саломатлик сирлари", "Ўзингни англа", "Ойдин ҳаёт", "Соғлом оила" каби кўрсатув ва эшиттиришлар эфирга узатилмоқда, "Тошкент оқшоми", "Экохаёт", "Қишлоқ ҳаёти", "Тошкент ҳақиқати", "Шифо-инфо" газеталари, "Соғлом авлод учун", "Экология хабарномаси – Экологический вестник", "Сиҳат-саломатлик"

журналлари ва бошқа бир қатор матбуот нашрларида тахлилий мақолалар чоп этилмоқда. Аммо, айтиш жоизки, оммавий ахборот воситаларида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш масаласи мунтазам кўтарилаётган бўлса-да, мазкур мавзуга фалсафий ёндашув сезилмаётир. Назаримизда, ушбу долзарб мавзуга кўпроқ тиббий ва экологик нуқтаи назардан ёндашилмоқда. Ваҳоланки, аҳоли бу борадаги ислохотлар билан асосан ОАВ орқали танишиб боради. Ижтимоий сўровлар натижасига кўра, Ўзбекистон аҳолисининг 74,4 фоизи атроф-муҳит ҳолатига оид ахборотни ОАВдан олади (Атамураев О., Умаров Н., Ганиева М., Карамян М. *Экология и здоровье в зеркале общественного мнения (социологическое исследование)*, Т., 2010, стр.43). Шундай экан, оммавий ахборот воситалари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари қатори инсон саломатлигини сақлашнинг фалсафий аспекти ҳамда плюралистик моҳиятини ҳам кенг тарғиб қилмоғи лозим. Албатта, бу журналистларнинг касбий маҳорати, мавзуга доир билим даражаси билан ҳам боғлиқ. "Тўртинчи ҳокимият" жамоатчилик фикрини намоён этиш ва қарор топтиришда муҳим бўлган ҳисобланар экан, саломатлик ва ижтимоий ҳаётга доир ахборотни тарқатишга масъулият билан ёндашилмоғи лозим.

"Демократия" истилоҳи инсон манфаати, шахс эркинлиги ва ҳуқуқи сингари тушунчалар билан ёнма-ён юради. Зеро, демократик ислохотлар халқни халқ, миллатни миллат этишга хизмат қилади. Мазкур қадриятни тарғиб қилиш ва халққа етказиш эса кўп жиҳатдан журналистлар – "тўртинчи ҳокимият" вакиллариининг касбий малака ва кўникмасига боғлиқ.

Нилуфар НИЁЗОВА,

ТТА катта ўқитувчиси,
фалсафа фанлари номзоди

Birlashgan o'zadimi, to'zadi?..

Бундан юз йил муқаддам ҳазрат Маҳмудхўжа Бехбудийнинг "муносиб шогирди" (устоз Бойбўта Дустқораев ибораси) Ҳожи Муин "Туркистон вилояти газети"даги "Адабсизлик сабаби ва унинг чораси" номли мақоласида шундай

ёзади: "Бизнинг фикримизча, ёлғуз Тошканд авомлари эмас, бутун Туркистон авомларининг кўбиси адабсиздур. Муининг сабаби бўлса, аввал ўз уйида, сўнгра мактабда лозимична тарбия кўрмаслики ва ҳаёлатдур. Модомики, уйимизда

ва мактабимизда тарбия кўрмасмиз, қиёматгача адабли бўлмаймиз, одам қаторига қирмаймиз. Ҳозир бизларни ким тарбия этар? Уйда ота-онамиз, мактабдаги хат ва саводзода мулломиз ва кўчалардаги бадахлоқ авомимиз тарбия этадурми? Бас, бизларнинг мураббийимиз мана шулар бўлган ҳолда, биз қайдан адабли бўлалук, тирикчилик қилайлуқ. Хайр, ҳолимиз шундай экан, мунинг айби кимгадур ва мунинг иложини ким айтар? Шубҳасиз, бу ҳолимиз учун айбдор масъул уламомиз ва қадимги мусулмон мансабдорларимиздур. Ва мунинг иложини топмоқ ҳам аларга оид ва лозимдур" (1913 йил, 1 август сони).

Агар Беҳбудий ҳазратлари Туркистонда "жадидларнинг отаси" сифатида катта юяларни илгари сурган бўлса, у зоти шарифнинг "муносиб шогирди" уларни вақтли матбуотда астойдил тарғиб қилди.

Ўқоридаги иқтибос тўғрисида муносабат билдирмай турайлик.

Биз театр ва рассомлик санъати томошабинни тарбиялайди деймиз. Масалан, театрда бирорта спектаклни томоша қилган одам гуё саҳна қахрамонларидан ўрнак олиб, ўзидаги салбий хусусиятлардан воз кечиб, "яъши бола" бўлиб санъат даргоҳини тарк этар эмиш. Ёки бўлмаса, бирор рассомнинг картинасига узоқ тикилган одам ундан фақат эстетик завқ олиб қолмай, ўзи ҳам беихтиёр "ижобий қахрамон"га айланади деган гап-сўзлар ҳам қулоғимизга чалинади.

Бизнингча, санъатнинг вазифаси "адабсизлик сабаби"ни аниқлаб, "унинг чораси"ни топишдан иборат эмас. Собиқ шўро даврида санъат ва бадий адабиёт сохта коммунистик мафкура-нинг дастёрига айлантириб қўйилди; санъат ҳам, адабиёт ҳам "коммунизм қурувчиси"ни тарбиялаши лозим эди. Ҳозир бу қарашни далиллар асосида инкор этишга киришиб кетсак, мақола чўзилгандан чўзилади, шунинг учун фақат хулосамизни баён қилиш билан чекланамиз.

Жонкуяр Ҳожи Муин назарда тутган "адабсизлик сабаби ва унинг чораси" билан шўро давридаги "коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси" ўртасида ер билан осмонча тафовут бор. "Коммунизм қурувчиси" шўро мафкурасининг қуроли ҳисобланарди; у "коммунизм" деб аталдиган хомхаёлларга лаққа ишониб, кеча-кундуз қора терга ботиб ишлаши эвазига, "ҳарқалай, невараларимиз коммунизмда яшайди-ку!" деб ўзига таскин берарди.

Ҳожи Муин авом тарбияси деганда нима назарда тутганини "Туркистон вилояти

газети"нинг 1914 йил 2 январь сониди эълон қилинган "Янги асар" номли мақоласида бундай ифодалайди: "Ойна" журнали муҳаррири Маҳмудхўжа афанди "Падаркуш ёки ўқумагон боланинг ҳоли" исмли тиётруга қўймоқ учун маҳсус бир рисола таҳрир ва нашр этубдурларки, ўқуб чиқдук. Туркистон шевасига ёзилган ушбу рисолада Туркистон маишатида бир фожеани гоят муассир равишда тасвир этилмишдур. Бу рисола-нинг хулоса мазмуни ушбодир: туркистонлик бир бой ўз ўғулларини ўқутмағони учун суҳбат асосида бир мулло насихат берар ва илмнинг ҳар ким учун лозими тўғрисида сўйлар. Бой бунинг сўзига қулоқ солмай, бечора муллога қаттиқ сўзлар ила муқобала этар. Мулло ҳам томоғи қуйиб, бой меҳмонхонасидан аразлаб чиқиб кетар... Бойнинг ўғли ёмон одамлар ила пивоҳона ва фоҳишахоналарга юриб, андоғ фикс ва фужурни қилур. Бир кеча пивоҳонада жўралари ила шароб ичишиб, маст бўлиб турганлари чоғда буларнинг кўнгли бир фоҳишага кетар. Они суҳбатларига чақирмоқчи бўлурлар. Фоҳиша эса ўн беш сўм олмасдан бурун буларнинг мажлисига келолмаслигини баён этар. Буларнинг киссаларидан беш сўмдин зиёд пул чиқмас. Мастлик устига пулсизлик хилолати буларнинг бошларини зиёда қиздирар. Охири, бойнинг меҳмонхонасида сандукдаги ақчасини ўғурламоққа қарор беруб, ўғурлик асбобларини бирга олуб, бой ётган меҳмонхонага боруб кирарлар. Сандукни очган вақтда бой уйғониб буларни калтак ила урмоқчи бўлур, шу чоғда бой-бачча келуб, отасини қўлтиқлаб ушлар. Жўраси бойни пичоқлаб ўлдурур, сўнгра пулни олиб пивоҳонага келуб, фоҳишани чақириб олурлар. Шу кайфу сафо асносида пристуф хабардор бўлуб, полисалар ила келуб буларни босиб олур, ҳибс этар. Тафтишдин сўн булар Сибирга ҳукм этилур. Мана бундин олиннадургон ибратимиз шулки, бой фарзандларини ўқитмағони учун фарзандлари ўз бошига бало бўлди ва ўзлари ҳам умрлик Сибирга кетуб, на дунёдин, на отаси давлатидан бахт ва роҳат кўрдилар. Бу фойдали рисола-нинг мутолаасини туркистонлик ёш биродарларимизга ҳам тавсия этармиз. Баҳоси 12 тийиндур" (Ҳожи Муин. Танланган асарлар. Т., "Маънавият", 2005, 58-59-бетлар).

Дарҳақиқат, Беҳбудий ёзган илк саҳна асарида "авом тарбияси" масаласи кўтариллади. Утган аср бошларида тарбия муҳим аҳамиятга эга бўлган. Албатта, ҳозир ҳам бу масала долзарб бўлиб турибди. Бироқ, бизнингча, таъ-

лим-тарбия билан фақат театр ва бошқа санъат даргоҳлари эмас, махсус муассасалар ҳам шугулланади.

Театр томошабинни тарбиялайдими? Албатта! Лекин тарбия кўрмаган томошабинни театр ҳам "одам" қилолмайди. Театрга тарбия кўрган томошабин келиши керак. Яъни, театр-га оқ-қорани танийдиган зиёли томошабин ярашади.

Биз гўё бир-бирини инкор этадиган фикр-мулоҳазаларни илгари сураётгандек кўринишимиз мумкин. Аслида, ундай эмас. Фикримиз янада тушунарли бўлиши учун таржима санъати соҳасидан ибратли бир мисол келтирамиз.

"22 июнь куни у кўнгилли бўлиб фронтга кетади" деган гапни инглиз тилига қандай таржима қилиш керак? Албатта, тўғри таржима қилиш лозим. Агар нотик АҚШ фермерларини тўллаб олиб, уларга қарата нутқ сўзлаётган бўлса, тингловчилар бир-бирини нуқиб, "Нега у айнан 22 июнь куни кўнгилли бўлиб фронтга кетибди? Нега подадан олдин чанг келиради? Нега, фронтга 1 сентябрь куни отланмади?" деб ҳайрон бўлиши мумкин. Чунки АҚШ фермерлари собиқ иттифок ҳудудида истиқомат қилган фуқаролар учун "Иккинчи жаҳон уруши" айнан 22 июнь куни бошланганини билмайди; улар Иккинчи жаҳон уруши 1939 йилнинг 1 сентябрида бошланган деб ҳисоблайди (*Линн Виссон. Синхронный перевод с русского на английский. М., "Р.Валент", 2001, стр. 51*). Шунинг учун ўша гап "22 июнь куни у фашистлар Германиясига қарши урушга кўнгилли бўлиб фронтга кетади" тарзида таржима қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Театр биз учун шунчаки кўнгилхушлик маскани эмас, айти чокда, тарбия ўчоғи ҳамдир. Биз гўё АҚШ фермерларига ўхшаймиз: баъзи бир масалалар саҳнада шарҳланган ҳолда намойиш этилмаса, тушунмай қолшимиз мумкин. Лекин саҳнани ҳаддан ташқари бачканалаштириш дуруст эмас, театр "тўққиз тоғора" каби уйда зерикиб ўтирадиган бекорчи бекалар ўйлаб толган бидъатлардан узоқ бўлиши керак!

Устоз Асқад Мухтор "Тундаликлар"ида бундай деб ёзган экан: "Ўзимизда бўлган туй-гуларни яшириш қийинми ёки ўзимизда бўлмаган туйгуларни ифодалашми? Шукур Бурҳон менинг бу саволимга шундай жавоб берган эди: иккисига ҳам артистизм керак" (*Асқад Мухтор. Ўйку қочғанда. Тундаликлар, Т., "Маънавият", 2005, 7-бет*).

Шукур Бурҳон ўз даврининг буюк саҳна артисти бўлган. У бир нарсани билмаса, шундай демаган бўларди.

Атоқли француз ёзувчиси Альбер Камюнинг "Ион ёки меҳнатсевар мусаввир" номли эссеси бор. Жильбер Ион деган rassom ўзи истеъдоди-га қаттиқ ишонади, бир куни ишлари юришиб кетишини ич-ичидан ҳис этиб юради. Ҳақиқатан ҳам, ажойиб кунларнинг бирида гўё бошига бахт куши кўнади: Луиза исмли севган қизига уйланади, бола-чақа кўради, расмлари қиммат баҳода сотила бошлайди. Унинг расмларини харидорларга пуллайдиган Даллол пайдо бўлади, ўртада шартнома тузилади. Ион барча асарларини фақат ана шу Даллол орқали сотишга ҳақли эди, холос.

"Мен сурат ишлашни яхши кўраман. Кечакундуз, умр бўйи расм чизаверсам дейман. Шунинг ўзи бахт эмасми?" деб савол беради Ион. "Ҳа, шунинг ўзи бахт", деб жавоб беради Даллол меҳри товланиб.

Болалари кўпайгач, уйни кенгайтиришга тўғри келади. Ион буюртма бўйича ишлайди, харидорларнинг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олишга мажбур бўлади. Сўнг бўёқчи-"қосиб"га айланиб қолганини ўзи ҳам билмай қолади. Охири Ион касалга чалинади. Муолажа олади. Қўлига қалам ушлайдиган бўлганда бир парча қозғога биргина сўзни ажи-бужи қилиб ёзиб қўяди, лекин бу сўз "тўзар"ми ёки "ўзар"ми – аниқ ўқиб бўлмасди.

"Энди тузалиб қолади", дейди доктор. Бироқ эссени бошдан-охир ўқиб чиққан китобхон Ионнинг соғайиб кетишига мутлақо ишонмайди. Чунки у санъаткор-рассом сифатида аллақачон ўлиб бўлган эди (*Альбер Камю. Посторонний, Чума, Падение. Рассказы и эссе, М., "Радуга", 1989, стр. 390-409*).

"Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар" деган мақол бор. Бу мақолни, эҳтимол, доно халқимиз тўқиб чиқаргандир. Ўз ўрнида ишлатилса, албатта, нур устига нур бўлади. Лекин санъат соҳасига нисбатан тўғридан-тўғри қўллаб бўлмаса керак. Чунки санъаткор ёлғиз ўзи ижод қилади, унинг ижод маҳсулидан эса кўпчилик баҳраманд бўлади. Ижод шерикчилики инкор этади. Шерикчилик бошланган жойда санъат "ҳижрат"га кетади. Альбер Камю айнан санъатнинг мана шу ўзига хос хусусиятини қаламга олади.

Ғарбда бетакрор мусиқа асарлари ижро этиладиган театрларга беш юз-олти юзтадан ортиқ томошабин сиғмайди. Бундай концертларга со-

тиладиган чипталарнинг нархи ҳам анча балид бўлади. Санъат асарлари санъатни тушунадиган нозиктаблар учун ижро этилади. Омга учун эса теннис, футбол каби ўйинлар бор...

Яна беихтиёр ўтган аср бошларида "Туркистонда авомларнинг кўбиси адабсиздир" деб жон куйдирган, авомни тарбиялаш учун "махсус бир рисола тахрир ва нашр этган" маърифатпарвар боболаримиз ёдимизга тушади. Улар бу дунёдан рўшнолик кўрмай ўтиб кетди: бирини амир Олимхонга ўхшаган "мусулмон эмансбдорлар"

қатл қилган бўлса, бошқаларини Иосиф Сталин деган қизил каллакесар махв этди.

Авом тирикчилиги билан андармон бўлса-ю, санъат аҳли ўз-ўзича ижод қилиб юраверса, олам гулистон бўлмасмикан?

Бирлашган ўзадими, тўзади?..

Нафиса АХМЕДОВА,
Қамолиддин Бехзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн
институтини ўқитувчиси

Turkiston matbuoti va diniy hayot

Россия империяси Туркистонни босиб олгач, ўлкани ҳар жиҳатдан пухта ўрганиб, унинг бойликларини ўзлаштиришга интилди. У ўзининг сиёсий манфаатлари акс этган қарор ва фармойишларни халққа етказиб туриш, аҳолини дунё ва империя янгиликларидан хабардор қилиб бориш учун ўлкага рус матбуотини олиб кирди. Албатта, бу Туркистон ҳаёти учун катта ва муҳим янгилик эди. Тошкентда 1870 йили рус тилида "Туркестанские ведомости" газетаси чиқарила бошлади. Ушбу газета ўзбек журналистикасига тамал тоши қўйган тўнгич расмий нашр ҳисобланади (Абдуазизова Н. *Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917) Т., "Академия", 2000*). Тез орада ҳукумат унга илова тарзида маҳаллий (ўзбек) тилдаги биринчи расмий нашр – "Туркистон вилояти газети"ни босишга рухсат берди. Бундан кўзда тутилган мақсад эса маҳаллий аҳолини ҳукумат сиёсати фармон ва қарорлари, дунёда содир бўлаётган воқеаларни чор маъмурияти нуқтаи назаридан хабардор этиб туриш эди.

"Туркистон вилояти газети" 1870 йил июлдан 1917 йил февралга қадар чиққан (*Дўстқороев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Т., 2009*). 1883 йилдан унга машҳур рус шарҳуноси Н.Остроумов муҳаррирлик қилган. У Қозондаги диний академияни тугатган, форс, араб, турк тилларини яхши билган.

Газетада чор ҳукуматининг қарор ва фармойишлари, Россия ва дунё янгиликлари, Турки-

стон ўлкаси ҳаёти ёритиб берилган. Шунингдек, газетада маҳаллий аҳолининг диний қадриятлари ва анъаналарига доир мақолаларни ҳам бериб борган.

Газета чор ҳукумати нашри бўлгани сабабли диний мавзудаги материалларда ислом тарихи, ақидаси ва шариатида доир масалаларни унинг манфаатларига мослаб талқин этган. Буни масжид-мадрасалар, вақф мулклари, мусулмонлар, хусусан, мутавалли ва мударрислар ҳаёти, уларнинг баъзи ножўя хатти-ҳаракатлари ҳақидаги мақолаларда кўриш мумкин. Маҳаллий аҳолининг диний байрамлари қандай нишонлаши ва бунга ҳукуматнинг доир материалларда ҳам ана шундай ёндашувга дуч келамиз. Чунончи, "Йиди шариф" мақоласида мусулмонлар Рамазон ҳайити айёми билан муборакбод этилиб, бундай дейилади: "30 кундан бери бутун ислом оламини машғул қилган Рамазони шариф 300 миллион мусулмон томонидан алvido, алvido деб кузатилади. Йиди Рамазон (ҳайит) ташриф буюрди" (1914 йил 34-сон). Унда, шунингдек, мўмин-мусулмонлар ийд намозини адо этишга, муқаддас кунларда гуноҳ қилмасликка чорланади. Бошқа мақолада эса Рўза ҳайитига расмий ҳукумат раҳбарларининг муносабати ўз ифодасини топан. Унда ёзилишича, 1913 йил 20 август, сешанба куни Тошкент шаҳрида ўқилган йиди Рамазон намозини кўриб-кузатиш учун Туркистон генерал-губернатори, Сирдарё вилояти ҳарбий

губернатори, шаҳар ҳокимининг вакили ва бир неча маҳаллий амалдорлар келган. Ийд намози Шайховандтоҳур жомеъ масжидида ўқилиб, унда кўп сонли мусулмонлар иштирок этган. Расмий меҳмонлар келиши билан муаззин такбир айтган ва намоз бошланган. Бундан маълум бўладики, чор ҳукумати маҳаллий мусулмонларнинг диний ҳаёт тарзини ўз кўзи билан кўриб-кузатиб, уларни итоатда тутиб туришга ҳаракат қилган.

Газетада мадрасалар ҳаётига доир баъзи муаммолар, хусусан, баъзи мутавалли ва мударрисларнинг ноҳўя хатти-ҳаракати ҳақида бир неча мақола берилган. "Баъзи мадрасаларда бўлаётган тартибсизликлар" номли мақолада ёзилишича, Русия нозирларига мадрасалардан ариза келиб тушган. Уларга кўра, баъзи мутавалли ва мударрислар ўз вазифасини сунистеъмол қилиб, шахсий манфаатини кўзлайди. Чунончи, номи айтилмаган мадраса мударриси вақф ерларини ўз хоҳишича ижарага бериб, фойдасини ўзлаштираётирки, шу сабаб уни лавозимидан озод этиш лозим (1898 йил 17-сон).

Бу каби салбий ҳолатларни шундай изоҳлаш мумкин: чор ҳукумати ўз сиёсатига нозилик кайфияти туғилишга йўл қўймаслик мақсадида мадраса муаллимларини билим ва фазилатига қараб эмас, маъмуриятга нечоғли маъқул келишига қараб тасдиқлаган. Оқибатда, мударрислар орасида билимсизлар кўпайиб, диний мутаассиблик авж олган, юқоридагига ўхшаш арзлар кўпайган (*Зияева Д. Туркистонда мустамлака шароитида диний сиёсат ва вазият. Ислон университети ахборотнома-си, 2006, 4-сон*).

"Туркистон вилояти газети"нинг диний ҳаётга оид мақолалари асосан маҳаллий зиялилар томонидан ёзилган. Улардан Орифхўжаев, Мулла Ражаб, Бойхон, Юсуфхон, Давлатшоев кабиларни тилга олиш мумкин.

Газета диний ҳаётни ёритишда халқаро вазиятни ҳам назардан қочирмаган. Масалан, Ер юзидаги мусулмонлар адади ҳақида маълумот бериларкан, "Турк матбуотидан олинган хабарларга қараганда, XX аср бошида бутун дунё мусулмонлари миқдори 270 млн, Русия мамлакатадидаги мусулмонлар миқдори 24 млн (орадаги 14 млн – Россиянинг ички шаҳарлари, қолганлари Осиёнинг Русия тасарруфига кир-

ган ерларидан)" деб ёзилади. Мусулмонлар адади энг кўп ҳудудлар сифатида Ҳиндистон (60 млн), Хитой (40 млн), Эрон, Афғонистон ва Арабистон (жами 20 млн) тилга олинган.

Газета саҳифаларида уламолар, дин пешволари олдида турган асосий вазифа – халқни ислом динига ёт одатлардан қайтариш, эътиқодни соф тутишга қақариш, аҳкомларни халқона содда тилда тушунтириш эканини таъкидловчи мақолалар ҳам бор. "Халойикни уламо ислоҳ қилишга, таълим ва ахлоққа қақаришга мута-сaddидир. Бунинг учун уламо... ахлоқ ҳақида мактаб, мадраса, масжидларда таълим бериши керак. Имом афанди аҳолига ёмон ишлардан сақланишни ўргатади; дунё ва охирадаги зарар ва азобларни тушунтиради; яхши ва керакли амалларга буюради. Мисол бизнинг Самарқанд масжидларида эрта намоздан кейин (саловат масъудий) ўқимоқ одатдир. Ва аммо авом уни тушунмайду. Авомга имон, ислом диний заруриятлари ва қозихонага тегишли масалалар ҳақида билдирмак керак. Намоз ўқишни, қироатни албатта уламо ўргатган, на учун авом нотўғри бажаради? Ҳатто баъзи уламолар ҳам авомга ўхшаб ўқийдулар ва ҳар кун кўриб туриб айтмайдилар" (1912 йил 12-сон).

Мақолада имомларга имонсиз, жоҳил ва диндан беҳабар кишиларнинг тўй ва маъракаларига бормаслик орқали уларни жазолаш ўқитирилади. Бу ишда имомларга дин пешволари – қози, муфти, мударрис, мактабдорлар ёрдам бериши лозимлиги таъкидланади.

Газетада чоп этилган диний мавзудаги мақолалар Туркистон тарихи, унинг ижтимоий-маънавий ҳаётини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Мавзуга доир изланишлардан хулоса қиладиган бўлсак, чор ҳукумати мустамлакага айланган ўлкани қаттиқ назоратда ушлаб туришга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, халқ ўз турмуш тарзи, диний қадриятлари ва урф-одатларини сақлаб қола билган. Маъмурият Туркистон ўлкасини итоатда ушлаб туриш йўлида маҳаллий тилдаги матбуотдан кенг фойдаланган. Айни чоқда, мазкур матбуот наشري туркистонликлар орасида илму маърифат тарғиботига ҳам хизмат қилган.

Нигора РАҲИМЖОНОВА,

ЎзР ФА Тарих институти

катта илмий ходим-изланувчиси

“Behbudiya kutubxonasi”

“Беҳбудия кутубхонаси” Самарқанд губернидан расман рухсат олинб, 1908 йил 11 сентябрь куни шаҳарнинг “Янги раста” қисмида очилган (*Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа хатиб. Муталаахона // Туркистон вилоятининг газети. 1908, 48-сон; Юсуфзода. Письмо из Самарканды // Туркистон вилоятининг газети. 1910, 16-сон*). Лекин кутубхона очилиши хабари анча аввал овоза бўлиб кетади. Чунки бу ҳақда энг оммабоп нашр “Туркистон вилоятининг газети” маълум қилган эди. Кутубхона фаолиятига доир масалалар 27 бобдан иборат дастурда белгилаб берилган (*Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа. Самарқанд китобхона жамияти // Туркистон вилоятининг газети. 1908, 58-сон*). Аъзолик бадали йилига 3 сўм бўлиб, мусулмонларнинг кам харж қилиб, кўп фойда олиши кўзланган эди. Умуман, кутубхона учун неки зарур бўлса, Беҳбудий барчасини ҳозирлаш ҳаракатида бўлган. Кутубхона фаолиятида унга сафдошлари Ҳожи Муин, Васлий Самарқанди ва муаллим Абдулқодир Шакуррийлар кўмаклашган. Кутубхона фонди жуда бой, хилма-хил бўлган. Жумладан, китобхон турди давлатларда нашр қилинган диний ҳамда дунёвий китоблар, журнал ва газеталар, энциклопедия, лугатлар, харита ва атласлардан фойдаланиши мумкин бўлган.

Дастлаб 200, кейинчалик 225 жилд китобга эга кутубхона кун давомида 14 соат ишлаб турган. Муталаахона очилганига етти ой тўлганда унинг аъзолари сони 125 нафарга етган ва жамият икки минга яқин китобхон эҳтиёжини қондирган. Дастлабки икки йил кутубхона ишлари учун хайрли кечган. Кутубхонага аъзо ва хайрихоҳ кўнгиллилар бисёр бўлган. Лекин 1910 йилга келиб унинг фаолияти сусая бошлади. Хусусан, жадид-қадим ихтилофи ва қадимчи улаомларнинг жадидларга қарши уйдирма мишмишлари бунга сабаб бўлади. Илмдан бебаҳра авом ҳам билиб-билимай сусая заволи учун курашади. Муллалар кутубхонани кофирхона деб ота-оналарга фарзандларини у ерга юзмасликни буюради (*Юсуфзода. Письмо из Самарканды // Туркистон вилоятининг газети. 1910, 16-сон*).

1912 йилга келиб кунлик келиб-кетувчилар сони кутубхона ходимлари сони билан тенглашиб қолади. Аста-секин бу ҳолат молиявий муаммоларни келтириб чиқаради ва 1914 йилда кутубхона фаолият кўрсатишга қийналиб қолади. Ушбу йилнинг йиллик йигилишида барча (15 та) аъзо гувоҳлигида кутубхонани сақлаб қолиш ва унинг молиявий муаммосини ҳал этиш мақсадида спектакль қўйишга қарор қилинади. Лекин бу тадбир ҳам кутубхона фаолиятини жонлантиришга ёрдам бермайди. Шу тариқа миллат кутубхонасининг тақдирига нуқта қўйилади. Шундан сўнг Беҳбудий кутубхонани ўз ҳовлисига кўчиради ва унга “Беҳбудия кутубхонаси” деб ном беради (*Беҳбудия кутубхонаси // Ойна. 1914, 27-сон*). Шу муносабат билан у хорижда нашр этилган китоблар арзон нархда сотилиши ҳақида матбуот орқали эълон қилади. “Ойна”нинг кетма-кет унга яқин сониди сотиладиган китоблар номи ва нархи рўйхат қилиб бериб борилади. Уларни кўздан кечиратуриб собиқ кутубхона нечоғли бой манбага эга бўлганини аңлаш қийин эмас. Жумладан, “Тарихи Эрон”, “Тарихи маданият”, “Усмонли рус сафари”, “Яман саёхатномаси”, “Тарихи асотир”, “Мухтасар тарихи маданият”, “Ҳиндистон саёхатномаси”, “Илмий ҳайвонот”, “Латойифи Хўжа Насриддин”, “Шоҳномаи мумтози олий”, “Низомий куллиёти”, “Бедий куллиёти”, “Маснавийи шариф”, “Ҳақиқатнома” каби китоблар ҳамда “Сирож ул-ахбор” (Афғонистон), “Қадинлар дунёси” (Қозон), “Чехранамо” (Миср), “Ҳаёл ул-матин” (Калькутта), “Таржимон” (Богчасарой), “Мулла Насриддин” (Боку), “Юлдуз” (Қозон), “Шўро” (Оренбург) сингари газета ва журналлар ўз даври учун қимматли бойлик ҳисобланган.

Беҳбудий вафотидан кейин эса шундай ноёб мерос тақдирига қизиқувчи одам топилмади. Кутубхона хусусида эълон қилинган сўнги изланишларда унинг инқилобдан кейинги аҳволи ҳақида бирор маълумот учрамагани таъкидланади. Бироқ “Туркистон” газетасида келтирилган “Самарқандда Беҳбудий кутубхонаси” (*Кезувчи. Самарқандда Беҳбудий кутубхонаси. Туркистон. 1924 йил 4 август*) мақоласи бу ҳолосанинг асоссизлигини кўрсатади. Беҳбудий

замондоши “Кезувчи”нинг гувоҳлигича, кутубхонадан масъул ишчилар ҳам хабар олмай қўйгани ва бир ярим мингдан ортиқ (659 та му- сулмонча, 923 та русча) китоб қай ҳолда экани номаълумлиги унинг қаровсиз ҳолга келиб қолганини кўрсатади. Шу ўринда “Беҳбудия кутубхонаси” билан боғлиқ бир чалкашликка ойдинлик киритиб ўтиш лозим. Тадқиқотчи Са- нобар Шодмонова ўз (*Шодмонова С. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. Т., “Янги нашр”, 2011, 223-224-бетлар*) монографиясида Самарқанд мутолаахона жамиятига (“Беҳбудия кутубхонаси”) доир икки мақолани бошқа-бошқа кутубхоналар тўғрисида, деб талкин қилади. “Туркистон вилояти газети”нинг 1910 йил сон- ларидан бирида муаллифи Юсуфзода деб кўрсатилган мактубнинг айнан Беҳбудий оч- ган кутубхонага тегишли эканини пайқамаган ҳолда, у шундай хулосага келади ва бу билан “Беҳбудия кутубхонаси”дан бошқа яна бир ку-

тубхона ташкил этилганига ишора қилади. Бироқ бу янги кутубхона ҳақида бирор маълумот бермайди. Аслида эса, “Туркистон вилояти газети” ўша вақтда миллий кутубхона ҳақида эълон қилган барча хабар ва янгиликлар айнан “Беҳбудия кутубхонаси” ҳақида эканини яна бир бор таъкидлаш лозим.

Кутубхона Беҳбудий ўйлаганидек кенг раванқ топмаса-да, унинг зиёлилар ва илм аҳлига фой- даси беҳад улкан бўлган. У Беҳбудийнинг ке- йинги фаолияти – “Ойна”, “Самарқанд” нашрла- ри учун асос манба бўлиб хизмат қилди, деб айтиш мумкин. “Падаркуш” драмасининг илк бор сахна юзини кўриши ҳам бевосита кутубхо- на турткиси самараси эди. Бу эса Беҳбудийнинг миллият учун бошлаб берган яна бир хайрли ишидан нишона эди.

Нодира ЭГАМКУЛОВА,
ЎЗМУ талабаси

“Bo‘yi rahmat anga yetmas...”

Оташин шоир Бобораҳим Машрабнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари, устоз адаби- ётшунос Нажмиддин Комилов ибораси билан айтганда, унинг покдил кишилар зумрасидан эканидан ибтидо олади. Бундай зотлар қалбида илоҳсеварлик туйғуси билан инсонпарварлик туйғуси узвийликда яшайди. Илоҳий дардни ҳис этмаган одамда меҳр-шафқат, ўзгалар ғамини англаш туйғуси ҳам заиф бўлади (*Комилов Н. Тасаввуф. Т., “Мовароуннаҳр – Ўзбекистон”, 2009, 381-бет*). Дарҳақиқат, Машраб илоҳиёт оламига чекиниб, қаландарликдан паноҳ из- лаган бўлса-да, аммо даври ва халқидан айро тушмаган, “Азалдан мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим” дея бенаво-бечоралар қалб нидосини исёнкор шеърларига жойлаган. У од- дий халқ учун “бир томондан, “девана” авлиё, иккинчи томондан, дўсти қадрдон... эди” (*ўша асар, 383-бет*). Шу боис у йўқсилларни юқори табақага мансуб золим, мунофиқ, тамагир ким- салардан ҳимоя қилади. Шунинг баробари- да уларни бир-бирларига меҳру муҳаббатли бўлишга даъват этади.

Маълумки, инсонларга меҳр-муҳаббатнинг чин ибтидоси бу – ўз ота-онасига сидқидилдан эҳтиром кўрсатмоқдир. Ҳақ ошиғи бўлган Маш- раб бу борада аввало Оллоҳ қаломига таянади. Мусулмонлик йўриғига кўра, ота-онани эъзоз- лаш уларнинг ҳақларини адо этиш воситасида бўлади. Бу ҳақда Қуръони каримнинг “Бақара”, “Исро”, “Луқмон” сураларида илоҳий кўрсатмалар нозил этилган. Чунончи, “Исро” сурасида бун- дай марҳамат этилади: “Роббинг ёлғиз Ўзидан бошқага ибодат қилмасликка ва ота-онага яхши- лик қилишга буюради. Ота-онангдан бири ёки икковлари кўл остинда кексалик ёшига етсалар, уларга ёмон сўз айтма, ҳатто “уф” демагин, уларга қаттиқ ҳам қарамагин. Доимо яхши сўз ай! Улар учун меҳрибонлик билан хокисор бўл, хорлик қантини паст тут. “Роббим, мени ёш- лигимда тарбиялаганларидек, Сен ҳам уларга раҳмат қилгин!” дегин” (23–24-оятлар).

Ҳазрат Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларида ҳам бу мавзу қайта-қайта тилга олинади. Ота-она ҳақлари Абу Ҳурайра, Ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Амр, Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.)лардан ривоят

қилинган талай ҳадисларда ўз ифодасини топган. Чунончи, Абдуллоҳ ибн Амр (р.а.)дан ривоят қилинади: "Набий (с.а.в.)нинг ҳузурларига бир киши келиб, жиҳодга ижозат сўради. Шунда ул зот "Ота-онанг ҳаётми?" деб сўради. "Ҳа, ҳаёт", деди. "Ота-онангнинг кўнглини олиш учун жон-жаҳдинг билан ҳаракат қил!" деди. "Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. *Рух тарбияси*. 3-жуз. Хулқлиниш. Т., "Шарк", 2008, 311-бет). Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилинган бошқа бир ҳадисга кўра эса, қайси мусулмон фарзанди савоб умидида эрталаб туриб, ота-онасини зиёрат қилса, Оллоҳ таоло унга жаннат эшикларини очади. Бола ота-онасининг кўнглини оғритса, уларни рози қилмагунча Оллоҳ таоло ундан рози бўлмайди (*ўша асар, 310–311-бетлар*).

Машраб ота-онани эъзозлаш хусусида сўз юритар экан, содда халқона тил ва насиҳатомуз ифода усулини танлайди. Унинг шу мавзуга бағишланган шеърларида, табиийки, ота, она, фарзанд тимсоллари марказий ўрин тутади. Ўтюррак шоир ижод онларида падари Мулла Вали ҳамда волидаси Биби Зубайда сиймосини беадаб соғинч билан кўз олдига келтирган бўлса ажаб эмас. Ушбу табаррук инсонларга бўлган муносабат эса, пировардида, барча ота-оналарга муносабат шаклини олади.

Шу жиҳатдан, Машрабнинг "То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сени" матлаъли ғазали эътиборга лойиқ. Шоир ушбу манзу-масида отани кўз гавҳарига, ёруғ шамга қиёс этади. Зеро, ота фарзандга Оллоҳни танитади, имонни ўргатади. Ахир, ботиний кўз басир қолса, зоҳирий кўздан қандай наф бор?! Машраб ҳақ йўлдан озган баъзи кимсаларга қарата бундай мурожаат этади: сен болалик чоғингда отанг насиҳат этганидек солиҳ фарзанд бўл. У сени тарбия этаётганида зурёдим бир сўзли бўлади, деб ният қилган, яхшилик уруғини сочади, деб орзу этган. Сен эса "толиби содиқ бўлиб йўлингга юрганг қани?!"

Машраб талқинидаги ахлоқий поклик моҳияти шундан иборатки, фарзанд ота-она туфайли бунёд бўлади, демак, у падари ва волидасига асло хиёнат қилмаслиги, ўзини имонли ва ақлли деб ҳисобласа, учур ҳурматини жойига қўймоғи даркор. Бунинг учун эса, эй фарзанд, дея мурожаат этади Машраб, ота маслаҳати билан иш тут, мудом ўғитига қулоқ сол, унинг

олдида оёғингни узатиб ўтирма, ўзингни бир ғуломдек паст тут, шунда, иншооллоҳ, мақсад-муродингга етасан!

*Бўйи раҳмат анга етмас, кимки бадқирдордур,
Гур ани қилмас қабул, чиркин тани мурдордур,
Чун Худо бандам демас, ҳар кимки дил озордур,
Ким падароздордур, ондин Худо безордур,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани.*

*Тоатинг беҳудадур, ҳаргиз тополмассан самар,
Сад ҳазорон некин бир ҳўйи бад барҳам урар,
Эй муқаллид, доманинг кўйди ўзингдин беҳабар,
Арш аъзамдин улғурдур бандага амри падар,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани.*

Машрабдек шоирнинг онаси бўлиш катта бахт, албатта. Лекин Биби Зубайда қалби, афсуски, дард-аламга тўла эди. Чунки ёлғиз фарзанди ундан олиса дарбадар кезган, шаҳару қишлоқлар оша ҳақиқат излаган. Шу боис она ва ўғил бир-бирини соғиниб яшаган. Қаландар шоир ўтли соғинчини "Онам" радифли ғазалида бундай ифодалайди:

*Жамолинг кўрғали келдим, аё эй меҳрибон онам,
Менинг учун адо бўлган юраги бағри қон онам.*

*Бу ишқ ўти хароб этти, юрак-бағрим қабоб этти,
Мени хоку туруб этти юзи моҳи тобон онам.*

*Сани кўп интизор эттим фироқ ўтига, эй Каъба,
Тавофи Каъбаи мақсуда келдим дилқашон онам.*

*Илоҳо, афв қилгайсан бу Машрабнинг гуноҳини,
Туфайли онаи зорим, ғарибу нотавон онам.*

"Жаннат – оналар оёғи остидадир", деган ҳадисга кўра, Машраб волидаси дийдорига етишмоқни жаннатга кирмоқдек олий саодат ҳисоблайди. Негаки, у шу муштипар аёл бағридагина чин ором топади. Зиёрат онларида жаннат бўларини туйгандек бўлади.

Машраб волидаси Биби Зубайдани Каъбага қиёс этади. Каъбаи муаззама – Оллоҳнинг уйи, мўмин-мусулмонлар тавоф этадиган муқаддас даргоҳ. Онаси суҳбатига етишмоқ фироқ ўтида ёнган шоир учун хонаи Каъбани зиёрат қилишга тенг эди. Машраб мушфиқа онасидан ўз вақтида хабар ололмай, гуноҳга йўл қўйгани учун Оллоҳдан мағфират сўрайди.

Ривоят қилишларича, Машраб олис сафардан қайтганида, Биби Зубайда оғир хасталаниб,

тўшакка михланиб қолган, кўзи ҳам нурсизланиб, кўролмай қолганди. Шоир ҳовлида икки соатлар Оллоҳни зикр қилиб, Ундан онаси кўзига нур ато этишини сўраб илтижо қилган. Ушанда ҳовлининг у зикр тушган жойи икки газ чўкиб кетган экан. Терга ғарқ ботган Машраб уйга кирса, онасининг кўзи очилиб, фарзандини таниган. Сўнг рози-ризалик айтиб, Яратганга омонатини топширган.

Онасини тупроққа қўйган Машраб бир неча кун унинг қабри тепасида "Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?" дея зор-зор йиғлаб, шундай мухаммас битган:

*Найлайли ёлғиз манга йўқ, барчага келган ўлум,
Ҳазрати Одам Атомиздин мерос қолган ўлум,
Барча одам жисмини ер остига солган ўлум,
Ёлғузун манга эмас, эл жонини олган ўлум,
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?*

*Булбули бечораман, эй гулистоним, қайдасан?
Қумридек ноландаман, руҳи равоним, қайдасан?
Йиғламоқдин қолмади бағримда қоним, қайдасан?
Эй фидо бўлсун санга бул танда жоним, қайдасан?
Жон қушининг манзили, оромижоним, қайдасан?*

Машраб ўтли ишқий ғазаллар билан бирга гўзал ахлоқий манзумалар ҳам яратди. Инсонларни ахлоқий баркамолликка даъват этди ва бунда муҳаббатни дастлабки шарт, деб билди. Илоҳсеварлик ва инсонпарварликнинг илдизи бир, деб ҳисоблади. Унинг наздида, ота-онага эҳтиром ҳам шу азим дарёдан сув ичади.

Машрабнинг бой маънавий хазинаси бемисл туғени, нафислиги, фалсафийлиги билан ҳамиша ардоқлидир.

Мўмин ҲОШИМХОНОВ,
фалсафа фанлари номзоди, доцент

Koshg'ariyning dunyo xaritasi

"Девони луғотит турк" асарининг қимматини оширган жиҳатлардан бири шундаки, унга дунё харитаси ҳам илова қилинган. Маҳмуд Кошғарий мазкур харита ва унда дунё қабилаларининг жойлашиши ҳақида бундай ёзади: "Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан Кунчиқаргача мусулмон ва бошқаларни кўрсатдим. Румга яқин биринчи қабил бейәнэн, сўнг қипчоқ, ўғуз, яман, бошғирд, басмил, сўнг қай, сўнг абаку, сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин ёвуқдирлар. Бу қабилаларнинг ҳаммаси Рум яқинидан Кунчиқар томонга чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг түгсий, сўнг яғмо, хитой "Чин"дир. Сўнграв товғач – бу "Мочин"дир. Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим".

Ушбу дунё харитасида кўрсатилган эл-элатларнинг яшаш маскани, дарё ва қўллар, тоғлар ва даштлар жойлашуви, масофа ўлчамлари бугунги кун ўлчовларига ғоят мос келиши, умуман, Кошғарий харитаси дунё жуғрофия фанида ҳозиргача ўз аҳамияти ва қимматини сақлаб қолаётганини В.Бартольд,

Н.Крачковский, А.Бернштам, С.Муталлибов, А.Герман, И.Имняков, Ҳ.Ҳасанов каби олимлар бир овоздан эътироф этган. Ҳ.Ҳасанов "Сайёҳ олимлар" деган китобида бу жуғрофий меросни кенг шарҳлаб берган.

Кошғарий тасвирича, Ўрта Осиё тоғлик ва текисликлардан иборат, унинг тоғлик қисми ҳозирги Қозоғистон, Ўзбекистон ўлкаларига тўғри келади. Шимоли-ғарбда фақат битта тоғ – Жабали Қорачуқ кўрсатилган. Ер юзининг маркази қилиб қорахонийлар давлати пойтахти, сиёсий, илмий-маданий маркази қилиб Баласоғун шаҳри олинган. X – XI асрларда, ҳақиқатан ҳам, Баласоғун йирик шаҳар бўлган. Бу шаҳарни ҳозирги географик хариталардан тополмаймиз, ҳатто археологик хариталарда ҳам унинг ўрни аниқ эмас. Аксарият олимлар фикрича, у Тўқмоқ шаҳри ёнида бўлган. Баласоғун, баъзи олимлар айтганидек, X асрда бунёдга келган эмас, у анча кўхна бўлган, эҳтимол, у вақтлар бошқача аталгандир. XII асрда бу ерга Хоразмшоҳ бостириб келган, 1218 йили уни Чингизхон истило қилган, XIV аср охирида бу шаҳар вайронага айланган.

Баласогун шахрининг энг қадимги номи – Биклиг, мўғулча номи Ғуболиғ (Гўзал шаҳар), маҳаллий (чигил ва аргуча) номлари – Қузулиш, Қузурду. Бу шаҳар ёнида, тоғлар орасидаги кўл бўйида Барсгон шаҳри жойлашган. Аниқланишича, Барсгон ёки Барсхон шаҳри ҳозирги Иссиқкўл бўйида – унинг жануби-шарқий бурчакда, Қўйсара қиёнида бўлган (Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т., “Ўзбекистон”, 1981, 129-бем).

Кошгарий харитасида Барсгон ёнидаги кўл номи ёзилмаган, лекин “Девон” матнида у Иссиқкўл деб аталган. Асарда Иссиқкўл тўғрисида аниқ маълумот берилган: “Иссиқкўл – Барсгонда бир кўл, узунлиги 30 фарсах, эни 10 фарсах” (Маҳмуд Кошгарий. *Девони луготит турк. III-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С. Т.*, 1963, 149-бем). Агар фарсах километрга айлантирилса, Иссиқкўлнинг узунлиги 180, эни 60 километр бўлади. Бу унинг XI асрдаги катталигидир. Кўп йиллик текширишлар натижасида аниқланишича, ҳозир кўлнинг узунлиги 182, эни 58 километрга тенг.

Ушбу харитада Ўрта Осиё қўидагича тасвирланган: Сирдарё (гарчи номи ёзилмаган бўлса ҳам) аниқ чизилган. У икки тоғдан сув олади, бир ирмоғи – “Ябаку суви” – Кошгар тоғларидан чиқиб, Фаргона билан Ўзганд орасидан оқади, бу – ҳозирги Қорадарё; иккинчи ирмоғи шимолдаги Қўчинкорбоши ёнидаги тоғлардан бошланиб, Косон ёнидан ўтади. Сўнгра бу икки ирмоқ бирлашиб, Фаргона водийсининг Маргилон, Хўканд шаҳарлари орасидан оқиб ўтиб шимолга бурилади, Тошкент шарқ томонда қолади, дарё қуйи оқимида Жанд шаҳри ёнидан ўтади.

Амударё ҳам йирик ирмоқлардан ҳосил бўлган; улардан бири Кошгар чегарасидаги тоғлардан (Сурхоб – Бахш), иккинчиси Кашмир чегарасидаги тоғлардан (Вахондарё – Панж) бошланиб, Афғонистон чегарасида қўшилиди ва шимоли-ғарбга оқади – Хоразм ёнидан ўтади. Бу икки дарё ўртасидаги Олой, Туркистон, Зарафшон тизмалари, Жайхун ғарибдаги Қорақум ўз ўрнида чизилган. Хаританинг марказий секторида Осиё қитъасининг шарқий мамлакатлари тасвирланган. “Уйғур вилоятида бешта шаҳар бўлиб, булар – Сулми, Қўжу, Жанбалик, Бешбалик, Янгибалиқдир... Уйғурларнинг энг катта шаҳри Бешбалиқдир”. “Балик” сўзи қадимда турклар ва уйғурлар тилида “шаҳар”

маъносида ишлатилган, Бешбалик – “Беш шаҳар”, Янгибалик – “Янги шаҳар” деган маънони англатган.

“Тибет” сўзи харитада ёзилмаган, лекин матнда унинг таърифи келтирилган: “Тубут шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Ҳинд денгизидир”; “Тубутнинг тиллари алоҳидадир” (Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т., “Ўзбекистон”, 1981, 134-бем).

Хаританинг жануби-шарқий чеккасидаги ярим доира – Садди Зулқарнайн (Искандар Зулқарнайн девори) ичига “Арзи Яъжуж ва Маъжуж” деб ёзилган.

Хаританинг ғарбий яримида Эрон, Ироқ, Арабистон, Марказий Африка (Барбар, Зутт, Ҳабаша, Занж), Шимолий Африка (Қайрувон ва бошқалар, Миср, Искандария, Мағриб) ва Испания (Андалус) тасвирланган. Энг чекка ғарбда, океан бўйларида “Ҳарорат ғалаба қилганидан одамзод яшамайди” дейилган, бу – Саҳрои Кабир ерлари ва экваториал иссиқ ўлкалардир.

Бу хаританинг қандай чизилгани тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин унинг тузилиш услубини қўидагича тасаввур қилиш мумкин: Кошгарий даставвал бир доира ясаб, унинг теварagini океан билан ўраган, марказига эса Иссиқкўл, Барсгон, Баласогун ва Кошгар шаҳарларини ёзган, сўнгра доира сиртида дунё томонларини белгилаб чиққан, кейин тоғларни чизган. Садди Зулқарнайн ёнидаги қумлики билдирувчи чизиқ ҳам икки тоғ орасидан эгрироқ қилиб ўтказилган, чунки бу чизиқ тоғлардан кейин чизилган. Сўнгра кўл ва денгизлар туширилган, ундан кейин шаҳар ва мамлакатлар доирачалар (78 та) билан белги-ланган, ғарбдаги давлатлар, уларнинг чегаралари кўрсатилган. Охирида дарёлар чизилган. Шундай қилиб дунё харитаси тайёр бўлган. Аммо хаританинг ҳамма қисмлари ҳафса билан чизилган деб бўлмайди. Марказий, шарқий ва шимолий қисмларда ёзувлар кўпроқ, тоғ ва дарёлар зичроқдир. Бунинг сабаби туркий қабилалар “Румдан Чингача” – Ўрта икклимада 35-55 шимолий кенгликлар орасида истиқомат қилган. Шунинг учун харитада уларнинг жойлашган ўрни кўрсатилиши керак эди, аммо бу кўрсатилмаган.

Харитада бўш жойлар, номи ёзилмаган доирачалар талайгина. Демак, харита тугалланма-

ган – муаллиф не сабабдандир ишини ниҳоясига етказа олмаган, дейиш мумкин. Бу факт ҳам харитани Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи тузганини исботлайди (Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т., “Ўзбекистон”, 1981, 136-137-бетлар).

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асарида X – XII асрларда юқори Чиндан Ўрта Осиёгача бўлган катта ҳудудда яшаган туркий қабилаларнинг тили, тарихи ва этнографияси, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, улар яшаган ҳудуднинг географик-табиий шароити тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилади (Мухто-ров А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тари-

хи. Т., “Ўқитувчи”, 1995, 60-61-бетлар). Демак, туркий халқларнинг тарихи, маданияти, адабиёти ва санъати, уларнинг яшаш шароити ва урф одатларини ўрганишда ушбу асар кўп қўл келади. Айниқса, туркий тиллар, уларнинг ривожланиш хусусиятлари, ўзаро бир-бирига таъсири масалаларини аниқлашда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу фақат тилшунослик асари бўлибгина қолмай, ўз даврининг қомусномаси ҳамдир.

Зиёдулла ЗИНАТУЛЛАЕВ,
ЎЗМУ магистранти

“Zulqarnayn”ning ma’nosi

Искандар шахсияти, унинг македониялик Александрга муносабати, Зулқарнайн нисбасига оид талқинлар шунчалар хилма-хилки, бу муаммо ечими дунё олимларини мудом ўйлантириб келади. Унинг тарихий шахс ва адабий образ сифатидаги талқинлари баъзан бири-биридан кескин фарқ қилади, ҳатто айрим ҳолларда уларни аниқлаштириш ҳам қийин. Зулқарнайн нисбасига доир бир-биридан фарқли турли хил қарашлар илгари сурилгани маълум.

Зулқарнайнга оид илк манба Қуръони каримдир. “Қаҳф” сурасининг 83–98-оятларида у ҳақда қимматли маълумотлар берилган. Ушбу муборак манбада Искандарнинг аввал Ғарбга бориб, бир қавмни тўғри йўлга чақириши, кейин эса Шарққа бориб, бошқа бир қавмни ҳидоятга тарғиб этиши, шундан сўнг яъжуж ва маъжужлар йўлини тўсиш учун садд боғлаши, яъни девор бунёд этиши сингари маълумотлар зикр этилган. Бироқ Қуръони каримда Зулқарнайн нисбаси тилга олинмаган. Фақат Искандар ҳақида сўз юритилган.

Қуръони карим маъноларининг ўзбекча изоҳли таржимасида Шайх Аловуддин Мансур “Зулқарнайн” нисбасининг бир-биридан фарқли уч хил талқинини келтиради: 1) баъзилар фикрича, унинг бошида икки шох бўлган, шунинг учун Зулқарнайн дейилган; 2) айрим ривоятларда у икки қоқилли бўлгани учун шу нисбани олгани айтилади; 3) мўътабар манбалардан бирида эса, Шарқу Ғарбга ҳукмронлик қилгани учун шундай аталгани таъкидланади.

Муборак Китобнинг Шайх Абдулазиз Мансур изоҳли таржимасида “Зулқарнайн” нисбасининг юқоридагилардан фарқли яна икки талқини келтирилади: 1) Рум билан Форсини забт этгани; 2) икки бор ўлиб, тирилгани.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Аҷам” асарида Искандарнинг умри 1600 йил, Зулқарнайн унинг лақаби экани айтилади. Ўша замонда минг йил – бир қарн дейилиши таъкидланиб, икки минг йиллик юзини кўргани учун мазкур нисбани олгани қайд этилади.

Улуғ мутафаккир “Хамса”нинг илк достони “Ҳайрат ул-аброр”да Искандар ҳикоятини келтирган. Бу ҳикоят “Искандарнинг етти иқлим мамолиғини панжаи тасарруфига қийирғони ва холий илик била оламдин рихлат маркабин сургони” тўғрисидадир. Ҳикоятда тасвирланишича, дунё ҳукмронлиғига эришган Искандар ўз яқинларига вафот этганида, жасадини қабрга элтишдан олдин қўлини тобутдан чиқариб қўйишини васият қилади. Бундан муаллиф чиқарган поэтик хулоса эса, қуйидагичадир:

*Жисмида жон йўқ бу макондин борур,
Халий илик бирла жаҳондин борур.
Кимки жаҳон мулки ҳавасдур анга,
Ушбу илик тажриба басдур анга.*

“Хамса”нинг бешинчи достони – “Садди Искандарий” эса айнан шу мавзуга махсус бағишланган. Бироқ бу дostonларда “Зулқарнайн” нисбаси бирор марта ҳам кўлланилмаган.

Академик Азиз Қаюмовнинг фикрича, “Искандар мавзuida ёзилган дostonларни, албатта,

машхур фотиҳнинг таржимаи ҳоли ёки унинг юришлари хроникаси деб қараш мутлақо асоссиз ва хато фикрдир. Бу дostonлар шу машхур шахс орқали ўша мутафаккир муаллифларнинг ўз ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тарбиявий, эстетик қарашларини ифодаловчи асарлардир” (*Қажмов А. Саъдди Искандарий. Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. Т., “Мумтоз сўз” нашриёти, 2008, 243-бет*).

Натан Маллаевнинг ёзишича, “Румий” ва “Мақдон” нисбалари Искандарнинг ватанини ифодаласа, “Зулқарнайн” унинг шахсини илоҳийлаштириш заминиди юзага келган сифат (*Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 117-149-бетлар*).

Абдулла Аъзам мақоласида македониялик Александр, афсонавий фотиҳ Искандар ва Қуръони каримда зикр этилган Зулқарнайн фарқланган, олим уларнинг шахс сифатида ҳам, образ сифатида ҳам алоҳида-алоҳида эканини таъкидлайди (*Навоий ва юнон донишмандлари. “Тафаккур”, 2005, 2-сон, 56–57-бетлар*). Файзуллахон Отахонов эса, Ибн Касир тафсирига тая-

ниб, “Бошида мисдан ясалган шохсимон дубулға бўлгани учун” Зулқарнайн деб номлангани ҳақида маълумот беради (*Искандар... Зулқарнайнми ёки Мақдуний? “Ирмоқ” журнали, 2007, 4-сон*).

Кўриниб турибдики, “Зулқарнайн” нисбасининг талқинлари анчагина. Аксар ҳолларда уларнинг аввалгиси кейингисини инкор этиб келгани ҳам аён. Тадқиқотчилар ушбу саволлар устида ҳанузгача ягона тўхтамга кела олган эмас. Зеро, бу масалада охириги ҳулосани айтиш маҳол. Бироқ ҳар бир изланиш ушбу мураккаб ва зиддиятли шахсиятга доир ҳақиқатлар ҳусусида ҳеч бўлмаганда яна бир қарра фикрлашга, мушоҳада юритишга ундаши жиҳатидан ҳам муайян аҳамият касб этади. Лекин бу ҳақдаги тадқиқотларнинг барчасида қуйидагича муштарак ҳулосага келинган: биринчидан, Искандар Зулқарнайн – нодир шахс, иккинчидан, у – одил шох. Ушбу мақола эса, мазкур муаммога оид қарашларни умумлаштириш йўлидаги кичик бир уриниш бўлар, деган умиддамыз.

Ойбарчин АБДУЛҲАКИМОВА,
ЎзМУ талабаси

SUMMARY

Interview with prof. Umarali Normatov. pp. 4-15.

Science and culture in Uzbekistan is undergoing intense reformation and change therein observed not only achievements but problems to be dealt. Prof. Umarali Normatov, well-known literary scholar, turns readers' attention to the disadvantageous circumstances. In particular, he discusses the present and future state of the traditions formed in science and humanities. Other urgent issues of moral and cultural life of the nation are highlighted in the interview.

Mansur Bekmurodov. Urbanization: Process and Analyses. pp. 16-23.

Urbanization is not merely a modern phenomenon, but a rapid and historic transformation of human social roots on a global scale, whereby predominantly rural culture is being rapidly replaced by predominantly urban culture. As more and more people leave villages and farms to live in cities, urban growth results. This phenomenon is followed by economic and social implications. The author gives brief account of the historical and current transformation of urban life, its intense effects on the ecology and economy of Uzbekistan, and compares it to the same process in other regions of the globe.

Muhiddin Rakhim. When the ice cracks beneath us. pp. 24-35.

The author of the article examines the views of one of the leading environmentalist philosophers Vittorio Hösle. Hösle analyses ecological issues in the light of philosophy in general, and ethics in particular. Since ancient times Nature has served Man, being the source of his life. For thousands

of years people lived in harmony with environment and it seemed to them that natural riches were unlimited. But with the development of civilization man's interference in nature began to increase. Environmental protection is of a universal concern. That is why serious measures to create a system of ecological security should be taken. For the first time in history, the right of future generations to live on an ecologically intact, biologically varied planet is in danger. The greenhouse effect, for instance, is a byproduct of non-sustainable political environmental action that serves only the current generation.

Erkin Vakhidov. Elegance of Words. pp. 36-44.

This article is not only about the Uzbek language, but the account of the transformations in the usage and meaning of the words that shared by almost all Turkish languages, their co-evolution and adaptation to local necessities; the words that given to and taken from non-turkish languages. The words we use in our daily life tell us not only their meaning, but in them is recorded and unlocked the larger history of our people.

Khurshid Yuldoshev. Galilei and Inquisition. pp. 78-87.

In 1609 Galileo built his first telescope and began making observations. The following year he published his first results, where he described the highlands and «seas» of the Moon, four of Jupiter's largest moons, and many newly discovered stars. He also discovered the phases of Venus and sunspots, thereby confirming that the Sun rotates, and that the planets orbit around the Sun, not around the Earth. They refuted the basic principles of Ptolemean cosmology, and put to rest Aristotle's theory that the heavens were «perfect and unchanging», which was supported by the Catholic Church. Being one of the most renowned scientist of his time Galileo's opinions were scrutinized not only by his peers, but also by Church officials and the public in general. This made Galileo the lightning-rod of many complaints against the Copernican doctrine. He did not come out unscathed out of these encounters.

SOG'LOM BOLA – SOG'LOM KELAIK

Ғаф

8078,5

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарх

TAFAKKUR

ТАФАККУР 1/2014

ISSN 2010-6491

